دیرۆکا ئەدەبا کەڤنارە

(ئەدەبا یۆنانی)

★ وەشانكەر: سەنتەرێ ڤەكۆلینێن كوردی و پاراستنا بەلگەنامان/ زانكۆیا دهۆكێ
★ زنجیرەیاڤەكۆلین و بابەتێن كوردی ژمارە ( )
★ ناڤنیشانێ كتێبێ: دیرۆكا ئەدەبا كەڤنارە (ئەدەبا یۆنانی)
★ ئامادەكار: د. محەمەد لەتتیف عەبدررەحیم (باڤێ نازێ)
★ ڤەگوهازتن ژ تیپێن لاتینی: شڤان قاسم حەسەن
★ دەرهێنانا هۆنەری: تەحسین دۆسكی
★ چاپا ئێكێ
★ چاپخانەیا

حكومەتا هەرێما كوردستانێ
وەزارەتا فێركرنا بالا و ڤەكۆلینێن زانستی
سەرۆكاتیا زانكۆیا دهۆكێ
سەنتەرێ ڤەكۆلینێن كوردی و پاراستنا بەلگەنامان

دیرۆکا ئەدەبا کەڤنارە

(ئەدەبا یۆنانی)

دکتۆر

محەمەد لەتیف عەبدررەحیم

(باڤێ نازێ)

دهۆک 2008

ناڤەرۆك

بەرپەڕ	بابەت
9	پێشگۆتن
21	بەشێ یەكێ: قۆناغا فولكلۆری یان ژی قۆناغا بەری ئەدەب
28	بەری ئیلیادا
30	ئیلیادا
36	ئۆدیس
43	دەم و جهێن داستانێن هۆمیرۆس
45	پرسا هۆمیرۆس
52	تایبەتیا هۆنەریا بەرهەمێن هۆمیرۆس
57	هێسیۆد
65	لێریكا (ڕەنگێن لێریكا یۆنانی)
65	داناسینا ڕەوشا قۆناغێ ب گشتی
67	ئێلێگە و یامب
73	یامب
75	مێلیكا
80	ئانا كپیۆنت
82	پێندەر
87	بەشێ سێیەمین ئەدەبا قۆناغا كلاسیك
87	دانەنیاسینەكە گشتی
93	ئاڤاهیێن شانۆیێ و ڕێكخستنا شێوەیێ پێكێشكرنێ
98	تراژێدیا ئەسخیل
100	بەرهەمێن ئەسخیل
102	
104	
111	
121	

تراژیدیا (فورس)
تراژیدیا "پرۆمەتیێ (پرۆمسیۆسێ) گرێدایی"
سوفوکل
یۆڤرەپید (یۆربیدس)
کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە ژ ێدەرا کۆمیدیا یا بەرێ
ئەریستەفان
بنگەهێ فۆلکلۆری
دەما دراما سیتسیلی
کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە
ئاریستۆفان
سوارە
ئەور
کۆمیدیا بەق
کۆمیدیا دەولەمەندی
پەخشان
دیرۆک
فۆکیدید
کسێنۆفۆنت
هۆنەریا ریتۆریکا (پەیڤجوانی، گۆتاربێژی)
لیسی
ئیسۆکرات
دێمۆسفێن
پەخشانا فەلسەفی
دێمۆکرێت (460-370)
ئەفلاتوون

136
136
139
140
144
146
148
150
153
156
158
161
164
167
168
169
170
173
174
175
182
192
192
196
199
201
201
203
207
210
215
216

ئاریستۆ (ئاریستۆتل) 220
ئەدەبا قۆناغا ئێلینیزمێ 220
دانیاسینەك گشتی: 221
ئێپیكۆر 222
كۆمیدیا ئاتیكی یا نوە "ئاریستەڤان حەتا میناندەر" 226
مێناندەر
كۆمیدیا خەیدۆك
دادگەها ترێتێ
شعرێن (ئەدەبا) ئەلەكسەندەری
كالیماخ
ئاپۆلۆنی رۆدۆسكی
فیۆكریت (داویا نیڤێ پێشین ژ سەدسالا سێیان ب.ز)
ئەدەبا یۆنانی د قۆناغا ئمپراتۆریا رۆمانی دە
ئاتیكیزم
پرۆتارخ سالا (46-127 ز)
لۆكیان
رۆمانا یۆنانی یا ئەنتیك
ژێدەر

پێشگۆتن

وەکو داب، ژ ئەدەبا یۆنانی و رۆمانی رە تێتە گۆتن: ئەدەبا ئەنتیك (کەڤنارە). تێرمێ ئەنتیك ژ ووشەیا لاتینی (entiquus) ئانکۆ: کەڤنارە، هاتیە دامەزرا ندن. د سەد سالا ناڤین دە ئەڤ تێرمن ب کار هات و بو بوو دەست نیشانا چاند و ڕۆنشتنێن وێ قۆناغا دیرۆکی یا دەرباس بوویی. و ئەڤ ناڤ حەتا ڕۆژا ئیرۆ، هین ب کار دهێت. گەلۆ چاندا کەڤنتر یا ژ یا ڤێ دەما دەسنیشانکری هەیە؟ ئەرێ هەیە، ئەو ژی ئەدەبا ڕۆژهەلات (هند و مصر) کو ب قۆناغەکە درێژ بەری یا یۆنانی و رۆمانی بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ، دەما ئاخفتن دهێتە سەر ئەدەبا کەڤنارە، تەنێ مەبەست پێ ئەدەبا ئەورۆپی یە.

ئەدەبا ئەنتیك قۆناغا کو ددە بەر خوە، ژ سەد سالا نەهێ یان هەشتێ بەری زایینی و حەتا بگەهیتە سەد سالا پێنجێ ل سەردەما زایینی. جیگەهێن یۆنانی یێن بەر نیڤ جزیرا بالکان، جزیرا دەریا ئێجە، بەراڤا ڕۆژئاڤا ژ ئاسیا بچووك، سیسیلیا و باشۆری جزیرا ئاتینا بوو. رۆمانی ژی، دەستپێکێ ل هەرێما لاتزیا کو د ناڤ خاکا جزیرا ئاتینا دا بوو، دژیان، لێ ب سەرکەفتنێن خوە د شەڕ دە، نە تەنێ جزیرا ئاتینا، هەر وەها ژی پەرچەك مەزن ژ ئەورۆپا (و هەمی یۆنانێ) و بەشەك مەزن ژ ئاسیا پێشین، با کۆرێ ئەفریقیا و مصر خستن بن دەستێ خوە.

چاندا یۆنانی ژ یا رۆمانی کەڤنترە و ئەم دشێین بێژین کەنگی چاندا یۆنانی بەر ب داویبوونێ ڤە چوو، یا رۆمانی دەست ب هەبوونا خوە کر و ل سەر بنگەهێ وێ، ب پێشڤەچوون و گەش بوو.

بەرهەمێن ئەدەبا یۆنانی یێن پێشین، د قۆناغا دەسپێکا هەرڤا ندنا سیستێما جڤا کا بنەمالی و ئاڤاکرنا جڤا کا کۆلەدار هاتن د یارکرن و

بەر هەمێن داوی پێن ئەدەبا یۆ نانی و رۆ مانی، ب دە ما ژ هەڤخ ستنا سیستێما کۆ لەدار، هاتن نڤیساندن. ب ڤێ یەکێ، ئەم د شێین بێژین کو ئەدەبا ئەنتیك، ئەو ئەدەبا کو شۆپا تێکۆشینا ژ بۆ رزگارکرنا ژ کۆلا یەتیێ، دیێدە تێ د یتن کو خودی شیانێن ئاڤاکر نا نرخێن گ یانی بوو. و ژ بۆ ناسکرنا ئەدەبا ئەنتیك، گەرەك نەهێتە ژبیرکرن کو سیستێما کۆلەدار شۆپا خوە د هەبوون و پێشکەتنا وێ دە هێشتبوو، ئەڤ ژی تایبەتیا پێشین ئا ئەدەبا ڤێ قۆناغێ بوو.

تایبەتیا دوویەمین ئا ئەدەبا ئەنتیك، پەیوەندیا وێ یا نەپارچەکری ب میتۆلۆژیێ (**الاسطورة**) رە، ب تایبەتی، ئەڤ ژ رەو شتێن ئەدەبا یۆ نانی بوو، چ نڤیسەر و چ هۆنەرمە ندێن وێنەکێشیێ، با بەت و قەهرەمانێن خوە ژ مێتۆ لۆژی (ئەڤ سانەیێ) د ستاندن. ئەڤ سانە ب خوە ژی، ژ بەر هەمێن گەلێرینە کو رِەنگڤەدانەکن ژ نەرینا خەلکێ یا پرۆ مۆتیڤ (**فطری**) ل سەر ژ یێدەرا جیها نا هاویر دۆرێ و ل سەر سرو شت و ئاڤاکر نا ج ڤاکێ یە. د ئەفسانەیێن یۆنانی دە، چیرۆکێن ل سەر خوداوەندان کو د شێوەیێ مرۆ ڤان دە، تێ نە د یتن. هەما بێژە ئەو ژیا نا خوە یا دوذ یایی، د خوداوە ند و قەهرەمانان دە گەوەدە (بەرجە ستە) د کن. (خوداو ندێن یۆ نانی د ئەڤ سانەیێن رۆ مانی دە ناڤێن دن د ستینن). ژ بەر ڤێ چەندێ، ژ بۆ ناسکرنا ئەدەبا ئەنتیك، بەری هەر تشتی پێدڤیە کو مە دانیا سینا مە ب میتۆلۆژ یا یۆ نانی هە بە. ژ بەر کو رهێن ئەدەبا ئەنتیك و ب تایبەت ئا یۆنانی ڤەدگرن میتۆلۆژیێ. ژ خوە، جوانی د میتۆ لۆژی و ئەدەب دە، ئەو کانیا کو جوۆك ژێ دچن. هە گەر، د میتۆلۆژ یا کەڤن دە جوانی ب دە ستێن هێزا خورت دە چێ دبە، لێ خوداوەندێن ئۆ لۆمپی پێن کلا سیك هەمەبەری هێزا شەرِ و تارتیێ را بوون و ب خوە ژی، نموو نەیا جوانیێ بوون. ئەو جوانیا نیشانا خێرێ و مرۆڤاتیێ، د ژیانێ دە. میتۆلۆژ یا ئەنتیك و ئەدەبا وێ، خودی سۆژێتێن دراماتیکن. ئەو ژی د تێکۆشین و بەرخودانا خوداوەند

و قەهرەمانان هەمبەری شەڕ و کرێتبوونێ، دژی نەوەکهەڤیێ تێته د یتن. نه ب دەرەوا د ئەدەبا ئەنتیك دە، ل هەڤهاتنا د ناڤبەرا شێوەیێ بەدەوی (جوانی)یێ ژ دەرڤە و هۆندرڤە، پەیدا دبە. یەکێتیا د ناڤبەرا لاش و گیان دە، وەکو دوو دیاردەیێن هەڤ تەمامبوویی د مرۆڤ دە تێنه دیتن، کو ئەڤ ژی دبن نیشانا جوانی و سپەهیبوونێ. ژ خوە، ژ بەر ڤێ چەندێ، د هۆنەریا ئەنتیك دە، نرخێ جواندیا هزرێ و عاقلمەندیێ نەکێمی یا قەهرەمانی و خوە قور بانیێ بوو. ب تایبەت، د ڤر دە، هزرا نەمرنا قەرهرەمان تێته هۆلێ و کریارێن وی دبن نموونه ژ بۆ هەموو دەم و قۆناغان.

هۆنەر و بەدەوی (جوانی) بێی هەڤ نابن. لۆ ما ژی، ب سترانی، ب لیستك و ب ئاخفتنێ هەر پەسن دا یین ژ جوانیێ ڕه تێتەکرن. جوانی ر حەتیا چاڤایە، دەرمانێ دلا یە و هەسانیا لاش و گیانە. ئەڤ هەردەم ب بێژەی و ئاوازی تێنە گۆتن.

دەما ئەم ل سەر دیرۆکا ئەدەبا ئەنتیك ڕادوەستن، گەرەك ئەم خوە دووری دو شاشیێن کو بەرامبەری ڤێ ئەدەبێ تێنه گۆتن، بکن:

1- ئ یدیالکرنا ڤێ قۆناغا دیرۆکی کو تەنێ پەسنداییناباشی و پێشکەتنا وێ تێتەکرن و بەرامبەری کێماسیان بێ دەنگی.

2- شاشیا (چەوتیا) دوو یەمین ئەو بوو کو ژیانا یۆنانی و رۆماندیان وەکو ژیانەکا پرۆمەتیف تێته دیتن. د ڤڕ دە، ژ مە تێته خوەستن کو ئەم ڤێ قۆناغا دیرۆکی وەکو هەیە ئەم د یار بکن، ئانکۆ ب خوەشی و نەخوەشیێن خوە ڤە ب باشی و خرابیێن خوە ڤە و ب پێشکەتن و پاشکەتنا خوە ڤە.

گرنگیا دیرۆکی یا ئەدەبا ئەنتیەك:

ژ ئەدەبا ئەورۆپی، ئەدەبا یۆ نانی یا هەری کەڤنارە یە، و ب خوە ژی پێشڤە چوو و گە شبوو. مـ فا وێ ژ سەربۆرا بەری وێ نەبوو. ژ ێدەرا وێ، فولکلۆر بوو و پەیوەندیا وێ ب ئەدەبا ڕۆژ هەلات ڤە چێبوو، دە ما ب هەر ئاوایی جیێ خوە گرتبوو و گەلەکی کەتبوو پێشیا ئەدەبا هـ ندی و مـ صری.

ئەرێ هنگڤاند نەك (تێ کەلی) د ناڤ بەرا فولکـ لۆرا یۆ نانی و ڕۆژ هەلات دە هەبوو، لێ تەنێ هنگڤاندن هەبوو نە کارتێکرن.

ژ خوە، ئەدەبا رۆ مانی، پەی یا یۆ نانی وەرارا خۆ ستاند و ژ ێڕە بوو بەردەوامی. و ئەو جودابوونا کو ئەدەبا رۆ مانی ژ یا یۆ نانی جودا بوو، ژ بەر پێشکەتنا وێ یا سەربخوە، د قۆناغا وێ یا داوی دا کو چێ بوو. ئـەدەبا یۆنانی و پێکڤە هۆنەرێ وێنەیێ (نیگارکێ شان) سەردەما خوە ل پاش خۆ هێ شتن و سینۆرێن دیرۆ کی دەر باس کرن. ئەو جۆرێـن ئەدەبی کو وێ قۆ ناغێ دە، جـ یێ خۆ گرتـ بوون، حەتا نو کە بالێ دکێ شینن سەر خوە و نیگارێن کو ژ وێ قۆناغێ مان، هین نموونەیا جوانییێ ما نە. ئەڤ ژی ژ بەر ڕەوشتێن ل خوارێ تێن:

1- دەولەمەندیا ناڤەرۆکا ئەدەبا ئەنتیك و فرەهیا چارچۆڤا ژ یانێ کو دابوو بەر خۆ. د دەولەمە ندیا با بەتێ و ڕەنگڤەدانا ژ یانێ دە، وێنەکێ شیا مرۆڤ ب هەموو پەیوەندیێن وی یێن ژیانێ ڤە، دیار دبن. ل گەل نەئالۆزیا پەیوە ندیێن ب جـ ڤاك و سرو شتێ ڕە، لێ ئاری شێن کو قەهرەمان تـ ێڕە دەر باس د بوون پڕ ئالی بوون. ئەو پڕ ئالی، ژ بەر دژ بەری و ناکۆکـ یا ب هاویردۆرێ (المحیطین) ڕە، هە ست و هەلوی ستا بەرامـ بەری قەدەرا مرۆ ڤی یا خۆ ب خۆ، دهاتن. ئەڤ ژی، وارەك ژ وارێن نەمریێ د ئەدەب دەیە.

2- ئەدەبا ئەنتیك، د ڕەنگ ڤەدانا ژ یانێ دە، دگەهیـ تە پەلـ پەلۆکا (گۆپیتکا) بلند. ب تایبەتی، ئەڤ یەك د قۆناغا ئەدەبا یۆنانی یا کلاسیك دە

خویا دبە. د ڤێ ئەدەبێ دە، قەهرەمان دبە خودی خەرەکتر و رەوشتێن خۆ ب خۆ، ئەڤێ ژی ل بەر هۆنەرمەندان (نڤیسەران) موهۆماك ئالۆز ژ بـۆ ژ هـەڤ دەرخـستنا جیها نا وی یا هۆ نـەری دا نی. ئەڤ یەك، د قۆنا غا ئەدەبا ئەنتیك دە، گاڤا پێشین، د نموو ناتیا قەهرەمانان، د ئەدەب دا یە.

3- د ئەدەبا ئەنتیك دە، شێوەیێن ئەدەبی یێن جۆر بەجۆر پە یدابوون، ژ ستیل (شێواز) دەست پێ دکە حەتا کو بگەهیتە ڕەنگ و جۆرێن ئەدەبی. ئەو تێرمنێن کو د دابەشکرنا ئەدەب ل سەر ڕە نگ و جۆران پە یدا بـبوو، حەتا نوکە ب کارتێن، تراژێدیا، کۆمیدیا و ئۆدە (ستران) ئەڤ وەك نماندن ژ هنن ڕەنـگێـن ئەدەبی. لیریـکا، ئێـبۆس و درا ما وە کو ناڤلێکرن بۆ جۆرێن ئەدەبی.

ژ خوە، کارتێکرنا ئەنتیك ل سەر ئەدەبا ئەوروپی د یاردەك بەر چاڤان بوو. ئەو د هەموو قۆناغێن دیرۆکی دە کو ئەدەب د وان دە دەر باس د بوو، هەردەم ئەدەبا یۆ نانی ژ ێدەر و مەرج بوو و ژ بۆ زا نینێ بنـگەه بوو، ب تای بەتی ئەم ڤێ یەکێ د قۆ ناغێن ڕێنی سانس (ڤەژینێ) و کلا سیزمێ دە دبینن.

گەرەك بێ تە گۆتن، کو د قۆنا غا ئەنتیك دە، ژبـ لی ئەدەب هـ ندەك زانیارییێن دن هاتبوون هۆلێ (مە یدانێ) و چ نێز یك و چ دوور پەیوە ندیێن خوە و کارتێکرنێن خوە ل هەڤ هەبوون. ئەڤ زانیاری، ئەڤە بوون:

1- تیۆریا ئەدەب کو ل سەر بنگەهێ کەرەستا بەر هەمێن ئەدەبی یێن یۆنانی چێ بـبوو و ((هۆ نەرێ شەعرێ)) یا ئەر ستۆ بنـگەهێ پێـشین د ڤی واری دە بوو. ژ خوە ئەڤ تـێرمنێن ئەدەبی، تراژ یدیا، کۆمـ یدیا، ئێ پۆس و لێریکا ژ ڤی بەرهەمێ ئەرستۆ هاتنە وەرگرتن.

2- دیرۆکناسی، وەکو زانیار ل یۆنانێ، د سەدسالا پێـنجێ بەری زا یینێ پە یدابوو و د سەد سالا یەکێ بەری زایی نی ل رۆ مایێ شێوەیێ خوە یێ ئەدەبی ستاند.

3- تیۆریا ئاخفتنا خۆش کو دووڕە ب گۆتاربێژیێ هاتە نیاسین، یۆنان جیەکێ خۆ یێ تایبەت هەبوو. وەکو ڕەنگەکێ ئەدەبی (4-5) ب.ز ببوو خودی شێوازکێی تایبەت و ئەڤێ ژی هشت کو زمانێ ئەدەبی ببیت جیێ ڕۆنشتنێ و ببیت خودیێ تایبەتێن خۆ.

4- هینکرنا فەلسەفی ـ د سەد سالا شەشان بەری زایینێ دەست ب هەبوونا خۆ کر و سەراند سەر ب زانین و زاندیارییێن سرو شتی ڤەهاتە گریدان. ئەو سەد سالێن (4-5) ب.ز گەهشت قۆناغە کە بلند و رۆلا دیمۆکریت و ئەفلاتۆن، د ڤی واری دە سەرەکە بوون.

5- فیلۆلۆژی[1] ئەڤ ل سەر پاراستنا دەستنڤیسی و ژێ پێڤە ل سەر رەسەنی یان ژی سەختەکاریا وان ڕادوەستیا.

6- ڕێزمان، ئەو د سەدسالا سێیان دە ب.ز وەکو زانیاریا ل سەر بەشێن ئاخفتنێ و بنیاتا رستێ چێبوو. پێشی شاعێر هزرا خوە ل سەر قاعیدێن زمانی د کرن و دوڕا سەفسەتاییان (سوفیزم) بۆ جوادیا ئاخفتنێن خوە، گەلەك گوه دان رۆنشتنا زمان، پشتی سەفسەتانیان ئێدی فیلۆلۆژیان گوه دان زمان و ژ بەر ڤێ چەندێ د وێ قۆناغێ دە، ژ وان ڕە ڕێزمانڤان دهاتە گۆتن و نە ب درەوە ئەڤ ناڤ ل وان بوون ژ بەر کو وان سیستێمەك بۆ زمانی دانی و ل گۆرا وێ نڤیساندن و گۆتاربێژی چێبوو. نێزی سالێن 240 ب.ز، خریسیب تێرمنێن ڕێزمانی دانی و د سالێن 120 ب.ز، دیۆنیسێ فراکیسکی ڕێزمانا یۆنانی یا پێشین ئامادە کر و نڤیسی،. و دووڕە هندەك دەست نیشانێن وێ ڕێزمانێ، د زمانێ هەموو گەلێن ئەوروپی دە جیێ خۆ گرتن.

---

(1) فیۆلۆژی ئەو زانیاریا کو ل سەر زمان، ئەدەب و چاندا گەلە. دووڕە وەکو زانیاریا ل سەر کولتۆرێ د هەموو وارێن خوە، دیرۆك، ئایین، ژیانا جڤاکێ و یا تایبەت یا جیهانا ئەنتیك، هاتە نیاسین. و تێرمن ب خوە زمانێ یۆنانی هاتیە وەرگرتن.

ژێدەرێن ل سەر ڕاوەستاندنا ئەدەبا ئەنتیک:

ژێدەرا بنگەهین، بۆ ڤەکۆلینێ ل سەر ئەدەبا ئەنتیک، ئەو دەسنڤیسێن ئەدەبی یێن نڤیسەرێن یۆنانی و رۆمانی کو هاتینە پاراستن و گەهشتە قۆناغا مە. لێ مخابن، نە هەمووبەرهەم هاتنە پاراستن و یێن پاراستی نە هەمووتەمامن. گەلەك ناڤێن نڤیسەرێن ئەنتیك د ڤان دەسنڤیسان دە دەرباس د بن، لێ بەرهەمەك ژ بەرهەمێن وان نەگەهشتنە دەستێ مە. و نڤیسەرێن ئەدەبا شانۆیێ (تراژیدیا) تەنێ بەرهەمێن هەر سێ نڤیسەرێن شانۆیێ یێن ب ناڤ و دەنگ ئەسخل، سۆفۆکول، و یۆڤرەپید گەهشتنە مە و ئەو ژی نە هەموو، وەکو تێتە گۆتن "ژ دەڤێ (هێشتڕێ) گوه": ژ نۆت دەسنڤیسێن ئەسخیل هەفت ب تەمامی گەهشتنە مە. ژ سەد و بیست شانۆیێن سۆفۆکل تەنێ هەفت هاتنە پاراستن. و ژ نۆت و دو بەرهەمێن یۆڤرەپید نۆزدە بەرهەم هاتنە دیتن. (و تێتە گۆتن کو ئێك ژ ڤان نە ژ بەرهەمێ وی یە). هەگەر ژ ڤان نڤیسەرێن ناڤدار هندە بەرهەم وندابوونە، ئێدی ئەم تێ دگەهین چ ڤاس بەرهەم کو د هۆندرێ هەزار سالی دە هاتبوون نڤیساندن و وندابوونە. بێ گومان هەژمارەکە پڕە.

ئەڤ چما (بۆ چ) و چاوا هندەك بەرهەمێن ئەدەبی هاتن پاراستن، و یێن دی وندابوونە؟

گەرەکە ئەم بێژن کو پاراستنا هندەك بەرهەمێن ئەدەبی یێن ئەنتیك و وندابوونا هنن دی، لێ هاتن (صودفە) تێدا هەیە، لێ بەلێ، لێ هاتن رۆلا سەرەکە نالیزە، ئەو بەرهەمێن کو گەهشتنە مە، بەری هەر تشتی، ژ ئەنجاما ئاستا وان یا بلند و بالکێشیا وان ژ بۆ خوەندەڤانان بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەڤ بەرهەم ژ قۆناغەکە دیرۆکی دەرباسی قۆناغەکە دن د بوون. هەلبەت، ب سەدسالان پەرتۆکا ئەنتیك نەدشییا خۆ بپارێزە، ژ بەر کو ئەو کەرەستا پاپیرۆس کو ل سەر هاتبوو نڤیساندن، د مەرجێن ئەوروپی دە

دەمەکە درێژ نەدشییا بمینە، پاپیرۆس تەنێ د سەقایەکێ گەرم دە وەکو یا مصرێ دشییا خۆ بپارێزیت. لۆ ما ژی، ل ئەوروٓپا کو د ناڤبەرا دەمەکێ و دەمەکێ دە نە ها تە گو هارڕتن تە لەف د بوو. و ژ بۆ بەر هەمێن ئەنتیك، گو هارڕتنێن پاپیرۆ سی ب پێر گامێنییێ (چەرمێ گیا نەوەران) چارەنڤیسی بوو. چونکی د قۆنا غا سەردەما ناڤین دە، نە هەر بەر هەم ل گۆرا چێژا ئاییني یا دێرێ بوو. ئەڤێ ژی هێشت کو گە لەك بەر هەم نە گەهن قۆنا غا مە. هەگەر ئەم ناڤێن بەرهەمێن کو گەهشتنە مە و یێن کو ناڤێن وان یان ژی پار چەیەك ژ وان مای نە گە لەك کێمن. ل گۆرا نەرینێن زانیاران سێ سەدەمێن سەرەکی رۆلا خۆ د ڤرڕ دە لیستنە:

1- د قۆناغا ئێلینی (العهد القديم) دە کو ئیمپراتۆر یا یۆنانی ب داوی د هات و ژ بۆ ئەدەبا رۆمانی د بوو دە سپێك، رەو شەکا وە ها چێبوو کو گە ندەلیا (فە سادا) دیداری ب هەر ئاوایی بەلاڤبوو. ئەڤێ ژی هێشت کو هەموەلاتی بەرامبەری سیاسەتێ و کلتۆری خەمساری ل دەف چێ ببت، ژ ئەنجاما دووربوونا گەل ژ پرسێن چارەنڤیسی یێن وەلاتی هێشت کو ژ لایێ ئیمپرا تۆری ب هەرڕفیت و ژ لا یەکی دن ڤە گە شبوونا چاند و ئەدەبێ ژی بچلمسە. ئەڤێ ژی هێشت کو ئەو پر تۆکێن کو ل سەر پاپیرۆسێ هاتبوون نڤیساندن خرا ببن، ژ بەر کو ئەو پالدەرا بەرێ ل دەف مللەت نەمابوو کو دەسنڤیسێ ژ پەلێن پاپیرۆسی یێن کەڤن دەرباسی نوە بکن.

2- د سەد سالا پێنجان دە، دە ما پێر گام ها تە هۆلێ دیسا نە هەموو پەرتۆك ژ پاپیرۆسێ دەرباسی سەر پێرگامێنێ بوون، تەنێ ئەو پەرتۆکێن کو ل گۆرا چێژا دە می بوون، و د ناڤبەرا قۆنا غەکێ بۆ قۆنا غەکا دن دەرباسی ل سەر ڕۆپەلێن نوە دبوون.

3- د سەردەما ناڤین دە، رۆلا ئایینا خاچپەرستیێ ب سەرکێشیا دێرێ، د جڤاکێ دە پرڕ مەزن بوو. نە تەنێ جڤاك، حەتا دە سەلات ژی د بن فەرمانداریا وێ دە بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ کو بەرهەمەکە ئەنتیك نە ل

گۆرا پیڤانێن ئایینی با نه دهاتنه سوتاندن ئان ژی دهێشتن کو دەرڤەیی خەلەکا خواندنا فەرمی ببن، ئەڤ ژی دبوو سەدەما کو ئەڤ بەرهەم بەر ب تەلەڤ بچت.

ژبلی ڤان حالەتێن سەرەکی، چەند وارێن دن ژی پەیدا بوون کو هندەك ژ بەشێن پەرتۆکان بێنە پاراستن:

أ- حالەتێ پێشین گرێدایی ب جیێ خواندنێ بوو. ل ڤر، ل سەر پیچەك پاپیرۆسێ یان ژی پێرگامێنێ پارچەك ژ دەقا ئەدەبی یا نڤیسەرەکێ دهاتە نڤیساندن. ژ خوە، پرانیا ڤان نڤیسان، ژ بەرهەمێن کو نەگەهشتنە مە. و ب سایا ڤان پەر چەییێن نڤیسان، هەژمارەکە مەزن ناڤێن بەرهەم و نڤیسەران ناسکر.

ب- ژ بۆ پاراستن و ناسکرنا بەرهەمێن ئەدەبی و نڤیسەرێن وان ئەرشیفا هەیامێ ئەنتیك رۆلەکە مەزن، دلیزە. ئەو ئەرشیف ب ناڤێ "tesimonia" دەرباس دبوو، ئانکو ئاگەهداری ل سەر ژیان و بەرهەمێن نڤیسەران.

ج- د داویا سەدسالا نۆزدان دە، ل باشوورێ مصرێ، هەژمارەکە مەزن ژ پارچەییێن پاپیرۆسی کو د مەرجێن گەرمایا ڤی وەلاتی دە باش هاتبوون پاراستن، دەقێن ئەدەبی و بەلگەنامەیێن فەرمی یێن هەیامێ ئێلینی و رۆمانی هاتبوون دیتن. ل گەل کو ئەڤ دەسنڤیس نە بەرهەمێن تەمامبوویی بوون ژی، لێ هندەك ئاگەهدارییێن باش ل سەر وان قۆناغان ددن مە.

ل گۆرا ڤان بەرهەمێن کو گەهشتنە قۆناغا مە، ئەدەبناسان ئەدەبا ئەنتیك دابەشی ل سەر ڤان قۆناغێن ل خوارێ کرنە:

1- بەری سەدسالا هەشتێ بەری زایینێ، کو ب قۆناغا فولکلۆری یان ژی ب قۆناغا بەری ئەدەب تێتە ناسین.

2- ژ سەدسالا هەشتێ حەتا سەدسالا شەشێ بەری زایینێ، ئەڤ قۆناغ دبن ناڤێ قۆناغا کەڤن دەرباس دبە و ژ کەڤتنا سیستێما پێشین (مەشاعی) دەست پێ دکە و حەتا سیستێما کۆلەداری ددە بەر خۆ. د ڤێ چەرخێ دە، ئێپۆس و لێریکا پێش دچن.

3- ژ سەدسالا پێنجان حەتا سەدسالا چاران (ب ئاواکی مەجازی حەتا 338 ب.ز) دکشینە. ئەڤ دەم گەشبوونا ئابۆری و کلتۆری یا ئەتینایێ یە. د ڤێ قۆناغێ دە، دراما وەك جۆرەکێ ئەدەبی جیەکێ ناڤەند، د ئەدەب دە دگرە. هەر وەها ژی، پەخشان ژی دەست ب پێشکەتنا خۆ دکە و د سەدسالا چاران دە دبە قۆناغا گەشبوونا ڤی جۆرێ ئەدەبی.

4- ژ سەدسالا چاران حەتا سەدسالا یەکێ (ب ئاواکی مەرجی حەتا سالا 31 ب.ز) ئەڤ قۆناغ د بن ناڤێ قۆناغا ئێلینی و د دەما مەکیدۆنی دە دەرباس دبە و دووڕە ب قۆناغا حوکمداریا رۆمایان ب ناڤ دبە. د ڤێ قۆناغێ دە، ڕەنگێ ئەدەبی یێ هەری پێشکەتی، کۆمیدیا نوە بوو و شعرێن ئەلەکسەندەریێ بوون.

5- داویا سەدسالا ئێکێ بەری زایینێ حەتا سەدسالا پێنجێ زایینێ، ژ ڤێ قۆناغێ رە تێتە گۆتن: قۆناغا رۆمانی و د ئەدەب دە رۆلا یەکەمین یا پەخشانێ بوو.

مە دیت کو قۆناغا ئەدەبا ئەنتیك، ب شێوەیێ دو پەرتۆکان پێشکێشی قو تابیێن خۆ بکن، پەرتۆکا یەکەمین دێ ل بن ناڤێ: ئەدەبا ئەنتیك (ئەدەبا یۆنانی) وێ بێتە بەلاڤکرن. پەرتۆکا دویەمین: ئەدەبا ئەنتیك (ئەدەبا رۆمانی) دێ بێتە وەشاندن. نوکە ژی، ئەمێ ب فرەهی ل سەر وان بەشێن کو ب ئەدەبا یۆنانی یا کەڤنارە ڤەگرێدایی یە، ڕاوەستن.

بەشێ یەکێ

قۆناغا فولکلۆری

یان ژی قۆناغا بەری ئەدەب

بەشێ یەکێ

قۆناغا فولکلۆری یان ژی قۆناغا بەری ئەدەب

کەڤنترین دەسنڤیسێن ئەدەبا یۆنانی کو گەهشتنە دەستێن مە، هەردو دەستانێن هۆمێر "ئیلیادا" و "ئۆدیس"ن. ئەڤ دەستانە ب گەودێ (قەبارا) خوە مەزنن و ب هۆنەریا قەسەکرنێ پڕ بلند و پێشکەفتینە، و حەتا ژ بۆ ئەدەبا دە ستانی بوو نە ج ییێن لا سەیەکرنێ (تەقلا یدێ)، ئەڤ پێ شکەفتن و ئاستا بلند ژ هۆنەرییێ هشت کو هزر بێنەکرن کو قۆناغا بەری ڤان هەردو بەرهەمان، قۆناغەکە در یژ و وەراره کە خوە یا ئەدەبی و جڤاکی هەبوو. ئەڤ هزر دهاتەکرن، د گەل چ ن ڤیس و دەستنی شانێن شەهر ستانیێ ل پەی خوە نەهشتبوو. و د گەل نەبوونا بەلگەنامان ژی، لێ هەر زانیارێن هەیامێ ئەنتیك هزر دکرن کو بەری هۆمێر، شاعرێن دن ژی هەبوون. و ئارستۆ ژی وە کو فەیلە سووف و زا نیاریێ قۆنا غا ئەنتیك د گەل نەری نەك وە ها بوو. ئەوی د "هۆ نەرا شعری" دە خو یاکربوو کو بەری "ئیل یادا" و " ئۆدێس" دەستانێن دن هەبوون، لێ ئاگەهداری ل سەر وان نەمانە. ئەو دبێژه، د وێ قۆناغا بەری هۆمێر دە، چیرۆکێن میتۆ لۆژی هەبوون. و دەنگبێژ ژی یێن وەکو وی هەبوون. ئەو ئۆر فا وە کو نەموو نە شانی مە ددە کو ب ئاواز و دەنگێ خوە دهشت گناوەرێن درِ ندە مە ست ببن، ئا ڤا روو باران ڕاوە ستە و دارستان ژی ب گۆڤەند ل پەی دەنگبێژ بکەڤن.

ئەڤ ئاگەهدارییێن کەڤناره کو گە‌هشتنە مە، زانیاری یا سەردەمی د شێت گەلەك مفا ژ وان بگره و هین بێتر روهنییێ باڤێژه سەر تاریت یا ڤێ قۆنا غا بەری ئەدەب و دیرۆکێ. ئەڤ زانیارییێن نێزی هەڤ دشێن پێکڤە ببن ئالیکار و پرسێن د دیرۆ کێ دە، نەناس ژ مە ڕە زەلا لتر بکن. ئەڤ زا نیاری وە کو: شۆپەمەنی (یێ پار)، زمانیا سی، ئێت نۆگرافی و فولك لۆر. ب تای بەت، شۆپەمەنی ب رۆ لەك مەزن د ڤێ پرِ سێ دە را بوو و ژ بوو می نا ئەدەبا

ئەنتیك بۆ ژێدەرەك و ئەو کەرەستێن کو ب خاکا یۆنانیان ڤە گرێدایی یە کو ژێرە بوونە بنگەهـ، هیشت گەلەك تشتێن ڤەشارتی ژ دیرۆکا یۆنان بێتە نیاسین. نە تەنێ د یرۆك، وەها ژی چاند و پێشکەفتنا جڤاکی یا بەری زاییینێ ب هەزاران سال. ب سایا ڤەدیتنا (کەشفکرنا، اکتشافات) شۆپەمەنی، هاتە نیاسین کو بەری نڤیسینا ب زمانێ یۆنانی، ب دو هەزار سال نڤیس هەبوو.

ژ بۆ دیتن و لێگەڕیانا ل شوینەواران، میتۆلۆژیێ رۆلا خوە یا گرنگ هەبوو و حەتا ئەو ژ بۆ ڤێ یەکێ بوو قوبلەنامە (بوصەلە). یێ کو گاڤا پێشین ژ بۆ کەشفکرنا شۆپەمەنیا یۆنانی یا بەری ئەدەب ئاڤێت، هنری شلێمان (1822 - 1890) بوو. ئەو د ڤی واری دە نە پسپۆر بوو و نە ل سەر بنگەهەکێ زانیاری، ب ڤێ خەباتێ ڕا بوو. ئەو حەز کەرێ ئەدەبا ئەنتیك بوو و ب تایبەت پڕ کارتێکرنا بەرهەمێن هۆمێر ل سەر هەبوون. حەتا ڤی ژی هشت ئەو دەست ژ خەباتا خوە یا بازرگانیێ بەردە و ل پەی شۆپەمەنیا یۆنانیان کەڤە. ئەو ب تایبەت ل وان جیێن کو ناڤێن وان د "ئیلیادا" دە دەرباس دبوون، کرە باسێ کۆلانێن (تنقیبێن) خوە. هەلبەت، د وارێ مەنتق و زانیاریێ دە، ئەڤ کار دووری عاقلان بوو. ژ بەر کو بۆ یەرێن کو د "ئیلیادا" دە دەرباس بوونە، بەری هەر تشتی میتۆلۆژی بوون و د ریالێ (واقعی) دە نەبوون، ل گەل کو شەرێ تەروادە، بنگەهەکی خوە یێ دیرۆکی هەبوو. لێ هۆمێر ب خوە نە دیرۆکنڤیس بوو، حەتا ڕاستیا بۆ یەرێن دیرۆکی ژێ بها تا خوە ستن، ئەو شاعر بوو و تشتێ کو نڤیسی بوو، ئاشۆپی بوو. لۆما ژی خەباتا شلێمان ژی بێ بنگەهـ بوو و ئاشۆپی بوو. لێ ژ ئەنجاما گەڕیانا ل وان جیێن کو بۆ یەرێن دەستانێن هۆمێر لێ دقەومین، هاتە خویاکرن کو ب ڕاستی ژی، ل سەر ڤان خاکان شارستانیەك مەزن و پێشکەفتی هاتبوو ئاڤاکرن. و د دەمەکێ، ژ دەمان ناڤەندەك کولتۆر و چاندێ بوو. ئەڤ شارستانیا کو هاتە کەشفکرن، ب

شارستانیا میکێنی هاته نیاسین کو ب ناڤێ بازارێ میکێن ها ته نمادن (ب ناڤکرن). ئەڤ شارستانی ژ دیرۆکناسێن ئەنتیك نەناس بوو، تەنێ ئەڤ ناڤ د سترانێن فولکلۆری دە دەرباس دبوو.

پشتی ڤێ لێگەرِیانێ ئەنجام دا، هنری شلێمان، ل دە ڤەرێن دن یێن کو بۆ یەرێن دە ستانا هۆمێر د ێرە دەر باس ب بوون، گەرِیا. ئەڤجا ئەو د چە جزیرا کریت. لێ هەولدانا وی، ل ڤر ئەنجام نەدا. تەنێ دە سپێکا سەد سالا بیستان ئەڤانسێ ئەنگلیزی کەشف کر کو چاندا میکێ نی بەردەوامیا چاندا بەری خوە یا ب ناڤێ " چاندا کری تی" بوو، و دوورە د یار بوو کو کول تۆرا یۆنانی ب هەموو رەهێن خوە، دگهێ چاندا میکێنی و کریتی.

ل گۆرا ڤەکۆلینێن کو ل سەر ڤان فۆنا غان هاتن کرن، د یاربوو کو کر یت خوەدی چاندەك رۆن شتی و هۆ نەرەك بل ند ژ نڤی سێ بوو. نێز یی 1700 ب.ز ل کریتێ دو شێوەیێن نڤیسینێ هەبوون: یەك ژێ هیرۆخ لۆفی بوو. و بوو ژ کۆما نڤی سا (A)، و نڤیسا دو یەمین یا م سماری بوو و بوو ژ کۆما نڤیسا (B). زانیارێ ئنگلیزی م. ڤێنتریس نڤیسا (B) ژ هەڤ دەرخ ست، ئەوی تەسبیت کر کیتێن (برگێن) ڤی زمانی یێن یۆناذ یە. لێ نڤی سا کۆ ما (A) حەتا نوکە نەهاتیە ژ هەڤ دەرخستن و د یارە کو ئەڤ ز مان گە لەکی ژ یێ یۆنانی جودایە.

زانیار پشتی لێکۆلینێن خوە، ئەو گهشتن وێ بریارێ کو جڤا کا کری تی د بن سیوانا سی ستێما کۆ لەدار دژ یا. لێ بەلێ د ه ندەك هەرێمان دە (ناڤەندان دە) سی ستێما داییکی بوو. و د وارێ ئایینی دە ژی، خوداوە ندێ کو ناڤێ وی ب چاندنیێ گرێدایی بوو، هەبوو. و ژ وان وێنەیێن کو ل سەر جەرِ و شەربکان هاتنە دیتن خویا دبە کو هۆنەرا ستران و گۆڤەندێ باش د جڤاکا کریتی دە، رۆنشتی بوو. د وان وێنەیان دە، ژبلی کەسێن گۆڤە ندەڤان و سترانبێژان، ئامیرێن مۆسیقی ژی هە نە. و نەدوورە مۆ سیق و گۆڤە ندێن یۆناذ یان ژ یێن کری تی هاتبن. و نە ب درەوا ه ندەك ناڤێن ئالاڤێن

(ئامیرێن) مۆسیقی کو ناڤێن خوە د زمانێ یۆ نانی دە گرتبوون، ژ ز مانێ ژ زمانەکی دن بوون، (وەکو تێلگیا، یامب و پیئان).

نیڤێ دویێ ژ سەدسالا بیستێ (ب.ز) شارستانیا کریت دهەرەفە، ل گۆرا دیرۆناس دبێژن، کو د سالا 1500 (ب.ز) ئاخریان ئێریش برن سەر کریت و باژارێ کنۆس خستن بن دەستێن خوە. لێ د ئەینی کات دە، شارستانیا میکێی گەش و خوەش دبە و ل هەموو خاکا یۆنانێ بەلاڤ دبە. و وەها دیارە کو عەشیرێن (ئێلێن) یۆناد یان جییێن خوە فرەهکرنە، حەتا گهشتنە باشۆرێ بەلقانێ. و پرِی جاران ناڤێن وان عەشیرێن کو ل یۆنانێ دژیان، د دەقێن نڤیسێن مەصریان دەدەر باس د بن. و ب تایبەت ئەڤ هەردو ناڤ: "ئاخایا ڤاشا" و "داناویشی" و ئەم پێ دزانن کو ئەڤ ناڤ د دەستانێن هۆمێر دە ب "ئاخبیتی" و "دانابیتی" ب ناڤ د بن. و ژ هەڤ دەرخستنا دەقێن کەڤنارە، خویا دبە کو جڤاکا ئاخایینا یا کۆلەدار (مالکوالعبید) بوو، لێ بەلێ هین یا قۆناغا دەستپێکرنا خوە بوو، ژ بەر ڤێ چەندێ کۆلە ب گشتی بەردەفکێ کۆشکان بوون.

ژ خوە، ب هەبوونا ڤان کۆشکێن (مەندەر) مەزن، ئەم ناس دکن کو رۆلا لەشکری د دەسهەلاتێ دە یا سەرەکی بوو. و هەرچی ئایین، چ ل دەف ئاخییان و چ ل دەف یۆنانیان هەر یەك بوو. و ناڤێن خوداڤەندان ژی، هەر ئەو ناڤ بوون. وەکو زێڤس، هێرا، ئەتینا (أثینا)، یوسیود و . ی. م.

هەگەر شارستانیا کریتیان د سەدسالا پازدان دهەرفە، لێ یا میکییان د سەدسالا 10-11 دە تێتە وندا کرن. ئایا بەر چ ئەڤ شارستانی د هەرفن؟ ئەگەرێن وێ ژ مە رە نەدیارن. د ڤر دە دوگومان هەنە: ژ بەر شەرێن عەشیران یێ ناڤخوەیی، یان ژی ژ بەر داگیرکرنا هێزێن ژ دەرڤە، ئەڤ ژی نە بەلۆیە (نەدیارە). لێ تشتەکی ئەشکەرەیە کو ئێلێن (عەشیرێن) دن وارێن خوە ل ڤان دەڤەرێن میکێییان دانینە و ئاڤاکرنە. و ب ڤێ یەکێ ئێدی باشۆرێ یۆنان دبن جییێن کەسێن ب ناڤێ دارییان. ڤان ئۆلێن داری هندەك

هەرێمێن کو د دەستێن ئاخایینا دە بوون، خستن بن دەستێن خوە، ژ خوە ژ وێ قوناغێ یونانی ل (جزیرێن) دەریایا ئیجە بەلاڤ د بن. و د وێ دەمێ دە ژی، دەو لەتا ئاخاییـنا یا کو لەدار دهەرٍ فە و دیـ سا سیـ ستێما (م شاعیه البدائیه) جیێ خوە دگرە و دگەرٍە سەر هەرێمێ. و پشتی ڤێ یەکێ دیرۆ کا یونان یا نەناس (دیرۆکا بەری دیرۆکێ) دەست پێ دبە.

د ڤێ چەرخێ دە، چاوا جڤاك ل پاش دکەڤە، وەها ژی چاند و پێکڤە نقیس و حەتا تێتە ژ بیرکرن. ئەڤ رەوش ب سەد سالان دکشینە، و تەنێ د سەدسالا هەشتان یا ب.ز دیسا سیستێما کۆ لەدار د جڤا کا یۆ نانی دە، دە ست ب رەو شا خوە د کە. ژ خوە، د ڤێ قۆ ناغێ دە سێ زارا ڤێن (لەهجەیێن) زمانێ یۆنانی سەرێن خوە رٍادکن و بەر ب زمانێن سەر ب خوەڤە دچن..

ل گۆرا ئەفسانەیێن (میتۆلۆژییێن) یۆنان، ئارۆمێن (بنگەهێن) هەر سێ زاراڤان یەك بوون، وەکو د وان دە هاتیە سێ کورٍێن ئێلێن هەبوون: دۆر، ئێوول و کسۆف. کسۆف کورٍێ خوە ئییۆن هەبوو، و ژ ڤان هەر سێ باڤکان سێ زاراڤێن ژ هەڤ جودا ل دەف ئێلان (عەشیران) پەیدابوون:

1- داری. 2- ئێوولی. 3- ئییۆنی.

و ئەڤ تەسنیف نە بێ بنگەهـ بوو، ئەو ل گۆرا رەوشێ بوو، و جوغرافیا ڤێ رەوشێ وەها بوو: ل سەر بەراڤێن ئا سیا بچووك، ژ رەخێ باکۆر ڤە، ئێۆلی بوون، ل ناڤەندێ ئییۆنی بوون، و ل هێلەك ل با شۆر داری بوون، لێ ل یۆنانا بەشێ ئۆرۆپی نەقشە ئالۆزتر بوو، لێ گەرٍەك بێتە گۆتن کو نە هەموو ئ ێل ب ڤان زارا ڤان د ئاخڤین، و نە هەموویان ژی رۆلا خوە د پێشکەفتنا زمانی دە لیستنە.

زمانزان، د وێ نەرینێ دەنە، ئەو زاراڤێن کو ناڤێن وان د ئەفسانان دە هاتنە، ئەون یێن کو ز مانێ یۆ نانی ل سەر بنگەهێن وان چێبووین. خسلەتێن هۆنەرا بێژەیی (فن الکلمه) یێن جڤا کا مە شاعی (بەری جڤا کا چینی) ب رٍ یا لێگەرٍینێن ئێت نۆگرافی باش هاتینە نا سکرن. ئەڤ یەك

خوەش د فولكلۆرێن گەلێن شار ستانی دە خو یا د بە. لێ بەلێ، د ڤان بەلگەنامە و کەرەستێن کو گهشتنە قۆناغا سەردەمی، ب هەسانی تێتە دیتن کو بنگەهێ ئەدەبا یۆ نانی ژ ئەدەبا کو ب دە ڤۆکی (زارە کی) دها تە گۆتن (میتۆلۆژی، چیرۆك، لغز، ستران، مەتەلۆك، تێدەرخستینۆك و . ی. م).

ل ڤر، گەرەك بێ تە دەسنیشانكرن کو شعرێن پێشین ب شێوەیەکێ کۆمەلایەتی بوون. ئەڤ ژی ژ بەر وێ یەکێ هات کو کەسایەتی بێ دێمەن بوو، ئانکو: کەسێن جوداکار (ممیز) نەبوون. ئەڤ بەرهەم ب نا ڤەرۆکا خوە ژی، هەر د بن خزمەتا گشتی دە بوون. ژ بەر کو هەموو جڤاك لا یەك بوو، هەمبەری دیاردەیێن سروشتی یێن کو ژ بۆ هەبوون و ژ یانێ ژ ێرە د بوون ئاستەنگ. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، د حالەتێ نەچاریێ دە، جڤاکا وێ قۆ ناغێ بەرێ خوە ددا وێ هێزا ژێ نەناس دا ژ ێرە ببتە ئالیکار. ژ خوە ڤێ ژی هشت، خوداڤەند و پێکڤە گر ێدایی ئایین پە یدا ببن. لۆ ما ژی میتۆ لۆژییێ ج ییێ خوە ل دەف گەلێ هەری ل پا شڤەمایی بگرە. و هەر چەندێ ئەڤ میتۆ لۆژی ئا شۆپی ژی بوون، لێ هەر ئەو ب هەبوونا ژیا نا خەلکێن ڤە گر ێدایی بوون. ب تایبەت د د یاردەیێن ژ یانێ دە وە کو نێ چیرڤانی، ب دەسخ ستنا ئاگری، ڕۆژئا ڤایی و ڕۆژهلا تی ستەرك و هەیڤ، چێبوونا گ ناوەران و مە سخاندنا وان. ئەرێ، ئەڤ میتۆ لۆژییێن کو هەبوون ڕەنگڤەدانەك ژ ریالیتێتا ژیانا مەرۆڤێ بەرێ یە. وە کو نەموو نە: مەرۆڤێ بەری کو بچووبا نێچیرێ، ئەوی خوە دخ ست کرا سێ لا هۆرێ (گ ناوەرێ) گەرەك ب دە ست خ ستا، بەری چنینێ ئەوی ب گۆڤە ندی لا سەیەکرنا ڤێ دیاردێ دکر و ب هاتنا بهار و چوویینا زڤستانێ، هزرا مرنا کەڤن و ڤەژینا نوه د کر. ژ خوە، ئەڤ یارییێن کو ب هەلکەفتنا دها تەکرن، چاوا بوو نە بنگەه ژ بۆ ئەدەبا شانۆیێ، هەر وەها ژی بوونە بنگەه ژ بۆ جۆرێن ئەدەی یێن دن (ستران ژ بۆ لیریکاییێ و چیرۆك ژ بۆ ئێپۆسێ).

وەکو ئەم دبینن، هۆنەرێ ئەدەبی، ڕەنگڤەدانەك ژ وێ ژیانا بەرێ بوو.
و ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ئەم د شێن بـێژن کو قۆنا غا میکـیان، یا بەری دیرۆکێ (قۆناغا نەنیاسییێ) بنگەهـ و هیمەن بوو ژ بۆ ئەدەبا قەهرەمانی، کو دوورە، د دەستانێن هۆمێر دە، بوونە هەیڤان (هێڤین) ژ بۆ پێـشکەفتنا بۆیەران. و ل گەل کو دەستانێن هۆمێر پڕ ژ ڤێ قۆ ناغێ (قۆنا غا میکـیان) دوورە ژی، لێ هەر خـسلەتێن وێ، د خوە دە گەودەکر نە. ئەڤ ژی تـشتەکی نۆرما لە (طبيعة) چمکی ئەو بۆ یەرێن کو د ڕا ستییێ دە قەومیبوون و ب میتۆ لۆژیێ هاتـنە ڕاپێـچاند، ب ڕ یا چیرۆکبێژان، ژ سەد سالەکێ دەربا سی سەد سالێن دن ببن. و نە ب دەرەوا تێـتە گۆتن کو هۆمێر یەك ژ وان چیرۆکبێژان بوو. ژ خوە، د ئەدەبا کوردی دە، " مەم و زیـنا خانی" کو ژ "مەمێ ئالانێ" فولکلۆری هاتیە ستەندن نەموونەك ل بەر چاڤایە.
هەگەر ئەم گەڕیانەك ل ئەدەبا قۆناغا ئەنتیك بکن ئەمێ بینن کو چ د فولکـلۆر دە و چ د ئەدەب دە، هەبوونا خوداڤە ند و قەهرەمانان، مەرج بوون. و لۆ ما ژی پر سۆنێن سەرەکە د ڤان بەر هەمان دە، خوداڤە ند و قەهرەمانێن میتۆلۆژینە، و قەهرەمانێن "ئیلـیادا" و "د نیس" دەستنیـشانا ڤێ یەکێنە.

بەری "ئیلیادا"

بەری کو ئەم نا ڤەرۆکا "ئیلیادا" ژ هەڤ دەر خن، پێدڤیەك هەیە کو ئەم چەند میتۆلۆژیێن (ئەفسانەییێن) کو بوونە ئەگەرێن شەڕێ تەروادە پێشکێش بکن. ژ خوە بێی ئاگەهداریا ل سەر ڤان میتۆلۆژیان، دێ دەستانا "ئیلیادا" باش نەیێ ناسکرن و تێگهشتن.

ل گۆرا میتۆلۆژیا یۆنانی، ئەگەرا شەڕێ تەروادا ڕەڤاندنا ژنا چارێ (شاهێ) سپارتان هێلینا ژ لایێ چارێ تەروادیان پاریس بوو. ئەڤ بۆیەر چاوا چێببوو؟ ل ڤرا میتۆلۆژیا یۆنانی مە ڤەدگەڕینە قۆنا غەك دوور یا بەری ڤی شەری. ئەڤ میتۆلۆژی ل سەر چارەکی ژ چارێن یۆنانیایە کو ناڤێ وی پێلێ بوو، ئەڤی چاری کە چا خوداڤەندا دەریایێ فێتیدا، ژ خوە ڕە دخوازە. هەموو فتنێ ئێریدا. ل سەر ڤێ هەلوەستا هەمبەری خوە، ئێریدا دخوازە تۆلا خوە هلینە و وەکو خوداڤەندا فەساد و فتنێ، ل ڕیەکێ دگەڕە کو فتنێ بخە ناڤ خوداڤەندان. ئەو ب دزی سێڤا زێڕینی (کو ل سەر هاتبوو نڤیساندن: ژ بۆ خوداڤەندا هەری جوان) داڤێژە ناڤ مەزوبانێن داوەتێ. ل گۆرا ڤێ میتۆلۆژیێ ژ سێ خوداوەندان گەرەك سێڤ ببیا یا یەکێ ژ وان. یا پێشین هە ڤژینا زێڤس هێرا بوو، یا دن ئەتینا کو کە چا زیڤس بوو و خوداوەندا شەڕ و مهنێ بوو. و ئەفرۆدینا کو ئەو ژی کە چا زیڤس بوو و خوداوەندا ئەڤین و بەدوویێ بوو. دەما ئەڤ پڕس هاتە بەر دەستێن زێڤس، ئەوی فەرمانا خوە دا کو کورێ چارێ تەروادا پاریس ڤێ ئاریشێ چارەسەر بکە. پاریس ژی سێڤێ دکە بەهرا (پشکا) تەفرۆدیتا، ئەو ژی ژ پاریس ڕە دبە ئالیکارە ژنا شاهێ سپارتان هێلێنا برەڤینە. و ل گۆرا ڤێ میتۆلۆژیێ

پاریس زلامی هەری لاو ل ئاسیا بوو و هێلێنا ژی ژنا هەری جوان و سپەهی ل ئەوروپا بوو.

بۆ یەرا ڕەڤا ندنا هێلێ نا وە ها تێ تە گۆتن. پاریس ل شاهی سپارتێ مێنێلای دبە مێڤان. مێنێلای دڤێ دە مێ دە، چەند ڕۆژان ل مالێ نامی نە، ب چوویینا وی، پاریس ژنا وی هێلێنا دڕەڤینە و پێکڤە، زێڕ و پەرێن وی ژ خوە ڕە دبە و دچە وەلاتێ خوە.. ب ڕەڤاندنا ژنێ، مێنێلای گە لەکی ل بەر خوە دکە ڤە، جی ژ خوە ڕە نابی نە. ئەو پڕ خەمگین د بە، ل ڤر برا یێ مێنێلای ئاغەمەمنوون دیار دبە و ب هەوارا وی ڤە تێت. ئاغا مەمنوون کو شاهێ ئاگرۆ سێ یە، ژ قەهرەمانێن سەرەکە یێن دە ستانا "ئیلیادا" یە. ژ خوە، ب پێشنیارا وی هەموو چارێن یۆنانی یێن دن تێنە داوەتکرن کو ژ بۆ چوییینا شەڕێ ب تەروادیان ڕە ئا مادە ب کن. ئەڤ ژی، ژ بۆ کو هێلێ نا ڤەگەڕینن و چارێ تەروادیان سزا بکن. ژ ناڤ کەسێن داوەتکری، ئۆدێسە کو چارێ جەزیرا ئیتکی یە، ئاخیلێ گەنج کو کوڕێ پێلێ و فێتیدایێ یە. د بن سەرپەر شتیا ئاغە مەمنوون ب هەژمارە کە پر ژ لە شکەران ل بەر ئا ڤا تەروادیان سەربازگەهێ خوە دانینن و دووڕە ئێریشێ د بن سەر تەروادە. د هۆ ندرێ نەهـ سالان دە، کەس زۆرا کە سی نا بت. لێ سالا دە هان ژ شەڕ، یۆ نانی ب سەر د کەڤن. و ژ خوە، شەڕ و بۆ یەرێن پێنجی ڕۆژ ێن داوی ژ شەڕی د "ئیلیادا" دە تێنە دەرباسکرن. و ئەمێ نۆ کا ژی ل سەر "ئیلیادا" ب خوە ڕاوەستن.

ئیلیادا

"ئیلیادا" ژ ناڤێ "ئیلیون" کو ناڤەکی دن ژ بۆ باژارێ "تەروادا" یە. ڕوودانێن وێ ژی ڤەدگەڕن سالا داوی ژ دەھ سالیا شەڕێ تەروادا. لێ بەلێ د دەستانێ دە، ئاخفتن نایێ سەر ئەگەر و ب ڕێڤەچوونا ڤی شەڕی. تەنێ دیمەنەك ژ شەڕ تێتە دەستنیشانکرن، چاوا بۆیەر، وەھا ژی کەسێن تێدە بەشدار.

ژخوە، "ئیلیادا" ژ (15700) مالکێن شعری پێکهاتیە و ئەدەبنیا سێن ئەنتیك ل گۆرا پیتێن ئەلەفبایا یۆنانی، دەستان دابەشی سەر (24) سترانان کرنە (پەرتووکان). و پەرتووکا پێشین ژ خەیدا (سلبوونا) ئاخیل دەست پێ دبە و ب ڤان گۆتنان: " هێ خەیدا خوداڤەندی، باڤێژە سەر ئاخیل کوڕێ پێلایێ! ".

ئاخیل ب خوە کو قەھرەمانێ دەستانا "ئیلیادا" یە، کوڕێ چارێ فێ سەلیانە ▯ پێلا یێ یە کو خوداڤەندا دەر یایێ فێتیدایێ یە. ئاخیل عەگیدەك ژ عەگیدێن یۆنانیە و کەسانیا وی، د دەستانێ دە، ناڤەندیە. ژیا نا وی کورتە، لێ بێ مرنە. چارەنوو سیا وی (قەدەرا وی) وەھا یە کو ناڤدار و مێرخاس بە، لێ ب ژیانا خوە نەشابە، ژ بەر کو مرنا بەری دەمێ، وێ ژ بەھرا (قسمەتێ) وی بە.

ئاخیل، د دەستانا "ئیلیادا" دە، ب ھێزا خوە وەکو دێوا یە و ب مێرخاسیا شێرایە. ژ بەر ڤان ڕەوشتێن ئاخیل، ھەردەم تەروادی د ترسا وی دەنە و نەدشێن سەرێن خوە ڕاکن و ڤەکری دا کەڤن جەنگێ. لۆما ژی، خەزەب و خەیدا ئاخیل و نەبەشداریا وی د شەڕ دە، ژ بۆ تەروادیان فرسەتە (دەرفەتە) و د دەستانێ دەبوویە خەلەکا قۆرزیبری. چمکی دووربوونا ئاخیل ژ جەنگێ، دھێلە شەڕ ب دوومە و درێژ بە و ھەر لا یەك

ژ لایێن شەڕ قەهرەمانیا خوە دیار بکە. ئەڤە چ هشت کو ئاخیل، بخە یدە و بڕیارا نەکەڤە شەڕ بدە.

ل گۆرا میتۆلۆژیێ، کەچا خریس کو ناسکێ ئاپالۆ نە بوو، ل دەف چار ئاغەمەمنوون دیلی (ئێخسیر) ببوو. ناسکێ ئاپالۆن دۆزا کرِینا کەچا خوە ژ ئاغەمەمنوون دکە، لێ نە تەنێ کەچا ناسك نادێ یێ، هەر وەها ژی وی بێ ڕوو مەت د کە، خریس ژی، ژ بەر ڤێ هەلوە ستێ، ژ ئا پالۆن د خوازە کو یۆناذ یان سزا (جەزە) بـ کە. و کا لخاس (فالڤە کەر: مەرۆڤێ کو قەدەرا پاشەڕۆژێ دزانە) ژ یۆناذ یان ڕە دبـێژە: هە گەر کە چا نا سك خریـسیدا لێ ڤەنە گەڕە، هۆونێ د شەڕ دە ب سەر نە کەڤن. ذ فرا نا سك د چـە سـەری، ئاغەمەمنوون ب لەشکەرێن خوە ڤە، د شەڕ دە دکەڤن تەنگاڤیان.

ژ بۆ چارە سەرکرنا ئاریـ شان، کۆمبوو نەك لە شکەری چێ د بە. د ڤێ کۆمبوونێ دە، ئاخیل ب هشکایی دچە سەر ئاغەمەمنوون و ژێ د خوازە کو کە چا نا سك لێ ڤەگەڕیـ نە. ئاغە مەمنوون نەرازیبوونا خوە د یار د کە و دبێژە ئەوێ ژ شوونا دیلیا خوە خریسیدا، رەهینا ئاخیل بریسیدا ژ خوە ڕە بـ بە. ب تایـ بەت ئەڤ د بە ئە گەرا خە یدا ئاخـ یل کو چێترین شەڕڤانێ یۆنانیایە. ژ خوە، تەروادی ژ ترسا ئاخیل نەوریبوون ب یۆنانیان ڕە بکەڤن جەنگێ. ژ بەر کو وان دزا نی، ئەوێ ب ئاخـ یل ڕە، ب سەر نە کەڤن. ئەم دشێن بێژن کو هەموو بۆیەرێن کو تێن، ژ ئەنجاما خەیدا ئاخیلە، ژ بەر کو ئەو خوە ژ جەنگی ڤەدکێشە و د بن کۆنێ خوە دە ڕوودنێ.

د ڤێ ناڤێ ڕە، دایکا ئاخیل خوداوەندا دەریایێ فێتیدا، ژ زێڤس سۆز و عەهدی دستینە کو ئەو نەهێلە بێی بەشداریا کوڕێ وێ د شەڕ دە، یۆ نانی ب سەر کەڤن.

د پێـ شدە، سالۆخدانا جەنگا یۆناذ یان ب تەروادیان ڕە، د دە ستانێ دە، تێتەکرن. و هەما بێژە هەر لایەك، گەه ب سەر دکەڤە و گەه ژی د شکێ، ژ بەر کو خوداوە ند ژی بوون دو ئالی: (هـ ێرا، ئەتینا و پۆ سێدۆن) پـ شگریا

یۆنانیان دکن، و خوداوەندێن دن (ئافرۆدیتا، گێڤست، ئارێس و ئاپۆلۆن) ژ تەروادیان ڕە دبن پشگر. ژێڤس ژی تەنێ سۆزێ کو دا یە فێتیدا ب جیهـ تینە و دە ما تەروادی دێژی سەرکەفتنێ د بە، ئەو مایێ خوە تێ د کر و نەدهشت کو یۆنانی تێك بچن..

هە گەر پەرتووکا یە کەمین ل سەر خە یدا ئاخیلە، لێ پەرتووکا دویەمین ل سەر ئامادەکرنا هەردو لایان ژ بۆ شەڕە. ئەڤ بە شێ "ئیلیادا" کێم بۆ یەرە، لێ پەرتووکا سێیەمین ب ڕوودا نێن خوە پڕ دەولەمە ندە. خوەندەڤان جارا پێشین هەلوەستا هێلینا بەرامبەری هە ڤژینێ وێ دنا سە و هەر وەها ژی ناس دکە کو پاریس، ئەرێ جوانە لێ ترسنۆکە. و د ڤێ پشکێ دە، رۆلا خوداڤەندا، د ڤی شەڕی دە، خوەش دیار دبە. دە ئەم تەماشەکن:

یۆنانی و تەروادی ل هەڤ دکن، کو پاریس (یێ کو هێلینا ڕەڤا ندی) و مێ نێلای (هە ڤژینێ هێلینا) پێکڤە شەڕ بکن و کی ب سەرکەڤە گەرەك هێلینا ببە یا وی. د ڤێ بیستکا شەڕی هەردویان پێکڤە، ئۆردیا هەردو لایان شەڕ ڕادوەستینە. لێ بەلێ دە ما پاریس دکە ڤە رەو شا بێ چارەبوونێ ئافرۆدیتا (خوداڤەندا ئەڤینێ) وی ژ جەنگی درەڤینە و ب ڤێ یەکێ ناهێلە کو شەڕ ب داوی بێ، ل سەر حالان دە، یەك ژ هەڤالبە ندێن تەروادیان یاندەر تیرێ بەردده مێنیلای، پشتی ڤێ یەکێ شەڕ دبە بێ منەتی.

د هەیامێ ڤەژینێ دە، ئەڤ بە شێ "ئیلیادا" یێ هەری جیێ داخبار و بالکێشیێ بوو. ژ خوە، ل ڤر خوەندەڤان کەسێن کو ژ بۆ وان شەڕ چێبوویە ناس د کە، ئەو ژی پاریس، مێ نێلای و هێلینا یە. پاریسێ جوان (بەدەو) بەری جەنگێ داوەتی یەکی ژ مێرخاسێن یۆنانیان د کە، دا کو پێرە بکە ڤە جر یدا شەڕ. لێ دووڕە دتر سە و ژ برِ یارا خوە ڤەد گەڕە و ناخوازە ب هەڤژینیێ هێلێنا کو هاتیە بێ ڕوومەتکرن، داکەڤە جەنگێ. لێ هێکتۆر وی شەرمزار دکە و وی نەچار دکە کو بزیڤرە.

حەتا ئەڤ پەڤچوون (شەڕ) د ناڤبەرا هەردو شەڕڤانێن تەروادی و یۆنانی دا چێ د بە، جڤینەك (کۆمبوو نەك) ژ مەزنێن تەروادیان، ل دار دکەڤە. ل ڤر هێلینا ژی تێت و دلسۆزیا (ئخلاسا) خوە ژ هەڤژینێ خوە ڕە مێنێلای، دیار دکە. لێ وەکو هاتبوو دەسنیشانکرن خوداڤەندان نەهشتن، کو شەڕ ب داوی بێت و لۆمان ژی دێدی شەڕ دژوار تر د بە. و ئەو بەشێن کو بوویەرێن سەرەکە و تێدە دقەومن، پێشکێش بکن.

ل ڤر ستڕانا شەشێ (پەرتووکا شەشێ) بالکێشیەك خوە هە یە، نڤیسەر نە جەنگێ شانی مە ددە، لێ کەسێن کو د کەلەها دۆرپێچکری (موحا صر) دەنە ب مە ددە نیاسین. ب تایبەت ئەڤ تاڤلۆیا کو هێکتۆر خاتر ژ ژن و کوڕێ خوە یێ بچووك د خوازە پڕ ب نرخە. هەڤژینا وی ژێ د خوازە کو نەچە شەڕ، ژ بەر کو ئەسەهـ ئەو دێ بێتە کوشتن و ب کوشتنا وی دێ ژ نا وی ئاندۆساخ، وەکو کۆلا بێتە فرۆتن. ل گەل کو هێکتۆر ب قەدەرا خوە دزانە، لێ هەر ئەو بەرێ خوە ددە مرنێ. ئەو دبێژە:

" مرن من ناترسینە، لێ بێ ڕوومەتیا ڕەڤا ژ شەڕی، دێ عار و شەنار بە".

قۆرزیبرا بۆ یەران د "ئیلیادا" دە ب هەو لدانا تەروادیان کو گەمیێن یۆنانیان بسۆژن، گرێدایی یە. ئەڤ ژی، ژ بەر وێ یەکێ یە کو ڕ یا ڤەگەڕێ ل بەر وان ببڕن. هێکتۆر دشێت گەمییەکێ بسۆژە. د گەل کو ئاخیل ل سەر خەیدا خوە مایە، ژ بەر ڕەوشا شەڕ یا نوو، دهێلە کو دۆستێ وی یێ هەری نێزیك پاترۆکل داکەڤە شەڕ. ئەو جل و بەرگێن خوە د کە بەر، دا کو تەروادی هزر بکن کو ئاخیل ڤەگەڕیایە شەڕ. ب ڕاستی تێنە خاپاندن و وی وەکو ئاخیل دنیاسن. ژ بەر ڤێ چەندێ، دترسن و خوە ژ سەر گەمیان ڤەدکێشن. لێ پاترۆکل ب سەرکەفتنا خوە ژ شوونا کو ڕاوەستە و ڤەگەڕە دەڤ ئاخیل، هین بێتر دکەڤە شەڕ و دووڕە ب دەستێ هێکتۆر تێتە کوشتن. و کەنگی ئاخیل ل سەر کوشتنا هەڤالێ خوە دبهیزە، دەست ژ خەیدا خوە

بەردده، ئێدی ب خوە بەرێ خوە ددە جەنگی، دا کو تۆلا پاترۆکل هلینە. فێتیدا (داییکا ئاخیل) ژ زێفێس دخوازە کو درع و کۆلوزێ نوە ژ ئاخیل ڕە چێ کە، ژ بەر کو ب کوشتنا پاترۆکل، هێکتۆر جل و بەرێن وی ژێ کر و ژ خوە ڕە بر. ئاخیل ئەڤجا خەزەبا خوە نەما ل ئاغە مەمنوون دبارینە، لێ هەموو هێز و هۆنەرا خوە هەمبەری تەروادیان ب کارتینە. مەیدانا شەڕ ب کەلەخێن تەروادیان تژی دبە، و ئاڤا ڕووباری و دەریایێ ب خوینا وان سۆر دبە. ل دەڤ ئاخیل تەنێ هزرەك دمینە، چاوا خو بگهینە هێکتۆر و وی بکوژە.. و لێ دگەڕە.

ژ خوە، پرتۆکا بیست و دو یێ ل سەر شەڕێ ئاخیل و هێکتۆرە، هەر چەندی هێکتۆر د ناڤ شەڕڤانێن تەروادیان دە شەڕڤانێ هەری مێرخاسە، لێ دەما چاڤ ل ئاخیل دکەڤە، ترسەك وەها وی دگرە و بەرێ خوە ددە بەزێ و ئاخیل ل پەی دکەڤە. ئەڤ هەموو ل بەر چاڤێن زێڤس و خوداڤەندێن دن چێ دبن. ل دەڤ وان ئاخیل و هێکتۆر دکەڤن یەك ڤا پانێ (میزانێ) دڤێ یەك بمینە و یێ دن بێتە کوشتن. و یێ کو گەرەك هەڕە، دبە هێکتۆر، لۆما ژی ئاپالۆنێ کو هەردەم ژ ێڕە ئالیکارە، و خوە ژ پشگریا وی ڤەدکشینە و ئەتینا ژی هەر ب ئاوایی ژ ئاخیل ڕە دبە ئالیکار و ئەو ب سەر دکەڤە. بەری مرنا خوە هێکتۆر ژ ئاخیل دخوازە کو کەلەخێ وی بدە مالا وی دا وی ڤە شێرن، لێ ئاخیل هێڤیا هێکتۆر پەسەند ناکە. ل بەر مرنێ هێکتۆر ژ ئاخیل ڕە دبێژە کو ئەوی ب تیرێ پاریس بێتە کوشتن، ب ڤێ یەکێ ئەو دلێ خوە رەهەت دکە و ئاخیل ژی گوە نادە گۆتنێن وی، کەلەخێ وی ب پایتۆنا (ئەرەبانا) خوە ڤەدکە و ل پاناڤان دگەڕینە.

لێ پەرتووکا بەری داوی (23) ل سەر ڤەشارتنا پاترۆکلە، دەما ڤەشارتنا پاترۆکل، چەند ئەسیرێن تەروادی، ل سەر گۆڕا وی خوە دکن قوربان و یارییێن هۆنەری ل سەر ڕوومەتا وی دکن. و د ئەینی کات دە، هەر ئاخیل کەلەخێ هێکتۆر دکە جییێ بێ ڕوومەتییێ.

د پەرتووکا داوی دە (24) ئاخفتن تێتە سەر هاتنا باڤێ هێکتۆر یێ پیر پرئیام ل دەف ئاخیل. ئەڤ پیرەمێر بێی چەك د ناڤ شەرڤانێن یۆنانیان ڕە تێت حەتا خوە دگهینە کەلەخێ کوڕێ خوە. ئەو دەستێ کوڕێ خوە یێ مری ماچی دکە و خوە داڤێژە بەختێ یۆنانیان، دا کو کەلەخێ هێکتۆر بدنە وی، ژ بۆ کو وی بدن ئاخێ. ئاخفتنا پرئیام ئاخفتنا باڤێ ئاخیل ب بیرا وی تینە، ب ڤێ یەکێ دلێ وی تەنك دبە. هاتنا پیرەمێرێ کو بێ چەك هاتیە ناڤ دوژمنێ خوە، ل دەف ئاخیلی دبە جیێ ڕێزلێگرتنێ.

باڤ کوڕ ب بیرا خوە تینە و دگری، ئاخیل ژی باڤ و دۆستێ خوە ب بیرا خوە تینە، ئەو ژی دگری. ئێدی ئاخیل کەلەخێ کورێ پرئیام شو شتی و ب کەفەن پێچای ددە وی. و سۆز ددە وی کو ئەوێ د هۆندرێ بیست ڕۆژان دە شەڕ ڕاوە ستینە. حەتا ب کار بن کە لەخێ هێکتۆر و شەڕڤانێن دن ب ڕێزداری بن ئاخ کن.

و ل ڤر دەستانا "ئیلیادا" دچە سەری و ب داوی تێ.

ئۆدیس

"ئۆدیس" کو بەرهەما دو یەمین یا هۆمیرۆسە ب کەرەستا خوە مینا ئیلیادا ب بۆیەران داگرتیە، لێ بەلێ بابەتێ وێ، نە وەکا ئلیادە قەهرەمانیە ئەو ب بۆ یەرێن ڕۆژا نە کو ب ژیا نا مرۆ ڤی گر ێدایی یە، تێ تە نیا سین. بابەتێ سەرەکی، ل سەر ڤەگەڕا ئۆدێسی یە ژ شەڕێ تروادە و هاتنا وی یا مالێ یە. ئۆدێس چارێ (قیصر) ئی تاکێ کو بخەرەکێ تدێ خوفە نەك و عاقلمەندە، د ڕێیا ڤەگەڕێ دە گەلەك ئاستەنگ و ئاریشان دبینت. ئەڤا ژی دهێلە کو ئەو دەه سالان ل سەر ڕێیا ڤە گەڕیانێ بمینت. د هەمان دەم دا، گەلەك خوازگینییێن ژنا وی یا ب ناڤێ پێنێلۆپێ تێن دا کو ب ئێك ژ وان ڕە ئەو شوو بکە. کوڕێ ئۆدیس ئێلی ماخ ب ڕێ دکەڤە، و ل باڤێ خوە د گەڕە. خێزا بنگەهین ژ بۆیەران (سۆژێت)، د ئۆدێس دە "ل سەر ڤەگەڕا مێرە" مێر ژی، پشتی گەڕیانەکە دوور و درێژ چ ب ئێش و چ ب خوەشی، ڤەدگەڕە مالێ ئەو دگەهیتە مالا خوە، وێ دەما کو ژنا وی هەما - هەما ئامادە یە ب ئێکێ دن شوو بکە. ب ڤان خێزین بۆیەران خێزەکە دن دهێتە گرێدان ئەو ژی گەڕیانا کوڕ ل باڤێ یە. کورا سەرپێهاتیێن چیرۆکێن یۆنانی، کوڕ و باڤ هەڤ دبینن و پێکڤە شەڕ دکن. ئەڤ هەڤدیتنا کوڕ و باڤ ب هەڤڕە سێ حالەتێن ل هەڤ جودا تێنە گۆتن، د حالەتێ پێشین دە باڤ دهێتە کوشتن، و د حالەتەکێ دە کوڕ، و ل حالەتەکە دن ژی ئەو ل هەڤ دێن. لێ د داستانا هۆمێر دە کوڕ و باڤ ناگەهن شەڕ ب هەڤڕا بکەن.

ب خوە، ئۆدێس بەردەوامیا ئلیادێ یە و کرنێن داستانێ ڤەدگەڕن دەه سالێن پشتی کەفتنا تروادە. ئەم دشێن بێژن: هەما هەموو قەهرەمانێن "ئیل یادا" چ ل ڤر و چ ل ور ج ییێن خوە، د " ئۆدێس" دە ژی گرتنە.

ئەدەبنا سان " ئۆدێس" وەکو "ئیلیادا" دابەشی ل سەر بیست و چار پەرتۆکان کرنە.

وەکو داب، بەر هەم ب دوعا یا کو ئارا ستەی خوداوەند مۆزێ دبیت، دەست پێ تێکرن و ب کورتایی رەوشا کو هەیی دهێتە پێشکێشکرن. هەموو بەشدارێن ترواذێ کو قەدەرا وان ئاکوشتنێ نەبوو، ب خۆشحالی دگەهنە مالێن خوە، تنێ ئۆدێس ئێشا دووربوو نا ژ مالێ دکێشینە، ژ بەر کو ب زۆرێ ژ لایێ یمفا کالیپسۆ هاتیەگرتن. ب فرەهی گوفتوگۆ ل سەر قەدەرا ئۆدێس، ل سەر زمانێ خوداڤەندان، د جڤینا وان دە چێ دبە. ئۆدێس کو ل جەزیرەکە دوورە ب ناڤێ ئۆگیگێ یە ما یە و خوداوەند ژ بۆ هاریکاریێ پێکڤە نا چن ژ بەر غەزەبا پۆسیدۆنی کو کورێ وی پۆلیفین ب دەستێ ئۆدیس کۆرە بوو یە. دوورە خوداوەند برِیارێ دستینن کو نوینەرێ خوە گەرمێن بشینن دەف کالیپسۆ دا وی رِزگار بکن. ئەتینا ب خوە ژی، بەرێ خوە ددە وەلاتێ ئۆدێس ئیتاکا، دا کورێ وی ئێلیماخ ببینە. ل ئیتاکێ، د عەینی کات دە، خوازگینی ل مالا ئۆدێس روینشتنە دخۆن و ڤەدخۆن و دۆز دکن کو ژنا وی پێنێلۆپێ ب ئێکی ژ وان شوو بکە. ئەتینا ژ ئێلیماخ دخوازە کو ئەو بچە دەف نێسترۆ و مێنێلای یێن کو ژ شەرێ ترواذێ، ڤەگەرِیای، دا ل سەر باڤێ خوە ئاگەهداریەکێ بستینە (حەتا ڤر پەرتووکا ئێکێ ب داوی تێت).

د پەرتووکا دوەمین دە، جڤینا خەلکێ ئیتاکیا نیشانی مە ددە ئێلیماخ (کورێ ئۆدێس) گاز ندا ژ خوازگینیا د کەت کو ئەو ژی هەموو کورێن ماقوولانە، هەر وان گوهـ نەددا نە گاز ندێن ئێلیماخی، ب تنێ پێنیلۆپێ رِا دۆز دکرن کو برِیارا خوە ل سەر ئێکێ ژ وان بدە. ل ڤر، فەنەکی (فێلبازی) و شارەزاییا پێنێلۆپا تێتە دیارکرن کو ب هەر ئاوایی خواستەکا خوە نابێژە و ب پاش دخە. ب هاریکاریا ئەتینا، ئێلیماخ دکەڤە گەمیا خوە و ب دزی ژ ئیتاکێ ب رِێ دکەڤە و دچە دەڤ پیلووس دەڤ نێسترۆ. (پەرتووکا دو یەمین)

نێ ستڕۆ ژ ئێلیا ماخ ڕە، ل سەر ڤە گەڕا ئاخییـ نا ژ   ترواده و کو شتنا ئاغامەمنوون وێ ئاگەهدار دکە. و ژ بۆ کو هین بێتر ئەو ل سەر باڤێ خوە بزانبە، ژێڕە دبێژە کو ئەو بچە سپارتا دەف مێنێلای ژ بەر کو ژ مەزنێن ئاخینیایێ ئەو یێ هەری درەنگ ژ شەڕ ڤەگەڕیا بوو. مێنێلای و هەڤژینا وی هێلێنا ئێلیماخ ب کەیفخوەشی پێشەواز دکن. ئەو ژ وان دزانە کو باڤێ وی ئۆدێس ل دەف کالیپسۆ گرتی مایە. د ڤێ ناڤبەرێ دە، خوازگینی تێنە ئاگەهدارکرن کو ئێلیماخ ل پەی باڤێ خوە کەتیە. ئەڤ یەك وان دترسینە، لەوما ژی ب دزی ڤەلاوەزییا (شیارییا) ڤەگەڕا وی د کن (پەرتووکا چارێ). ئەم دشێن بێژین کو ئەڤ پارچەیا داستانێ ل سەر ژیانا رۆژانەیە، د ڤر دە دەم ب ئاهەنگ و جەژن و سترانێن کەیفخوەشیێ دەرباس دبە و ئەم ژیانا قەرهرەمانان، ژ دەرڤەیی شەڕی دبینن.

ل ڤر خەلەکەکە نووە ژ داستانێ دەست پێ دبە. د ڤی پارچەیی دە، ئەم دەرباسی جیهانا چیرۆك و تشتێن سەیر دبن. د پەرتووکا پێنجا دە، خوداوەند هێرمۆس دشینن نك کالیپسۆ کو ل دەف یۆنانیا، جیێ وێ ب دونیا یا مریان تێتە ناسین. ژ خوە ناڤێ کالیپسۆ واتا یا پاراستنا مرنێ دستینە (یان ژی خودییا مرنێ). کالیپسۆ، نە ب دلێ خوە ئۆدێس بەر ددە و ئەو ژی دکە ڤە گەمیێ و د دەریایێ دە ب ڕێ دکە ڤە. ل ڤر، پا سیدوون پێل و باهۆزێ لێ ڕادکە، لێ ئۆدێس ب سایا هاریکاریا خوداوەند لێڤکۆریێ ژ مرنێ دفلتە (ازقاذ دبە) و دگەهیتە بەراڤا جەزیرا سخێریا، کو مللەتێ فیا کا دژیت. ئەو گە لەکی بەختیارە کو خودیێ گەمیێ ئا شۆپینە و مەلەڤانیا خوە، مینا فرێ دکن و بێی رێڤەبەری ب ڕێڤە دچن. ل بەر ئاڤێ، ئەو پێرگی نڤسیکۆیێ کەچا چارێ (قیصر) فەیاکا ئالکینۆ دبە. ئەوێ خوە دشۆ شت و ب جێریێن خوە ڕە، ب شەپیێ (تەپ) دلەیستت. ئالکینۆ ب هەڤژینا خوە ڕە ئاڤێتا، پێشەوازییا ڤی مەرۆڤێ بیانی د کوشکا خوە یا خەملاندی دا کر و ل سەر ڕوو مەتا وی شەڤەکێ ل دار دخە (پەرتووکا

حەفتێ). دەنگبێژ دێمادۆکێ کۆرە، ل سەر قەهرەمانیا ئۆدێس دسترە و ئەڤ ژی د بە سەدەما وێ یەکێ کو یێ مێ ڤان هێ سترا (رۆ ندکان) ب بارینن (پەرتووکا هەشت). ل ڤر گەرەك بێتە گۆتن کو تابلۆیا ژیانا بەختیار یا فیاکاییان پڕ بالکێشە.

دوورە، داوییا ما داوی ئۆدێس ژ فیاکاییان رە، ل سەر خوە دئاخڤە و مکور تێ ئەو کی یە. ئەڤ چیرۆکا ڤەگەڕا خوە ژ ترووادا و چ ژ سەرێ وی هاتیە، ژ وان رە دبێژە. چیرۆکبێژیا ئۆدێس یا ل سەر خوە، ژ پەرتووکا نەهێ حەتا دوازدێ د گرە، و د ڤێ پار چا دا ستانێ دە، گە لەك چیرۆکێن گەلێری هەنە کو نها ژی هنن ژ وان، د فولکلۆر دە، دەرباس د بن. شێوەیێ چیرۆکبێژیێ ل سەر ناڤێ چیرۆکبێژ دهێتە گۆتن (کو ب ناڤێ دێمێ ئێکێ). ئەڤ چیرۆکا پێشین گەلەك نێزیکی راستیێ یە. ئا خافتن تێتە سەر پێلێن دەریایێ و چاوا گەمیێ ل بەر خوە دبە، تێتە نیشانکرن. ئۆدێس ڤێ رەوشا هێ چبوونا دەر یایێ دە، ئەو ب هەڤالێن خوە رە، ژ باژارێ کیکو نان (ل فراکی) ب رێ دکەڤن. لێ گەمیا وان ل بەر پێلێن را بوویی د چە و ئۆدیسێ ل وەلاتێ عەجایبان، دەرتێ. ئەو پێشی ل وەلاتی لۆتۆفاگا دادینە کو خەلکێ وێ ئاشتیخوازن و گول خورن و ئەو کەسێ کو ڤێ گولا کو ل دەڤ وان بخوە (لۆتۆس)، وەلاتێ خوە ژ بیر دکە و حەتا حەتاییێ حەیرانێ لۆتۆسێ دمینە. پشتی ڤی وەلاتی، ئۆدێس د خاکا کیکلۆپان رە دەرباس دبە کو خەلکێن وێ ب دێمێن یەك چاڤن. ل ڤر دێمێ یەك چاڤ پۆلیفێم خەلك د خوارن، ئۆدێس و هەڤالێن وی د شکەفتێ دە ژ بۆ خوار نا خوە، دهێلە. ئۆدێس مەیێ ددەتە پۆلیفێم، وی سەرخوەش دخە و دوو را چاڤێ وی دەرد خە و د عەیارێن پەز دە، ئەو و هەڤالێن خوە ژ شکەفتێ دەر تێن. ژ بۆ کو تۆل ژ لا یێ کیکلۆ پان نەهێ ستاندن، ئەو ناڤێ خوە د کە (نە کەس). د ڤێ ناڤلێکرنێ دە ئۆدێس فێلبازیا خوە نیشان ددەت و دە ما کلیپان ژ پۆلیفێم پرسی کێ دەها ل چاڤێ تە کر؟ ئەوی گۆت: (نە کەس). لێ باڤێ پۆلیفێم

پۆسیدۆن، هەر غەزەبا خوە ل ئۆدێس دبارینت و هەر ژی سەر ئێشیێ ژێ ڕە چێ دکەت، گەه گەمیا وی ل بەر باهۆز و پێلان د بە، گەه ژی وی د بە جەزیرا مرۆڤخوران. هەر چەندێ، پۆسیدۆن شەڕێ ئۆدێس د کەت، هەر ڕێیا خەلاسبوونێ ژێ ڕە دهێته دیتن، ژ بەر کو خوداوەندێن دن ژێ ڕە دبن هاریکار و ئەو ل جەزیرا سەحردار (سێرەبەندا) کیرکا دبە مێڤان. کیرکایێ سێرەبەند، وەکو د هەموو چیرۆکان دە، ل دارستانەکا تاری، د خانیەکی ب تنێ دژیت. دۆمان ژ خانیێ وی بلند دبە و چ کەسێ ل دەف دبە مێڤان، ئەو دشێ وان بکە گیانەوەر. کیرکا سەحردار هەڤالێن ئۆدێس دکەتە بەراز، لێ ئۆدێس ب هاریکاریا گیمۆس کو شینکاتیەکێ ددەتێ، ڕێ ل پێش سێرا کیرکا دگریت و ئۆدێس سالەك حەزکرنێ ب کیرکایێ دەرباس دکەت (پەرتووکا دەهان). ل دویڤ ڕا ئۆدێس ب نیشاندایینا کیرکا بەرێ خوە ددەتە جیهانا مرییان، ژ بۆ کو ژ ئالیەکێ ڤە گیانی تیرسیا ڤەژینە دا بزانبە وێ چ پێڕە چێ ببە و هەر وەها ژی ل سەر مریێن دن ژی تشتەکی بزانبە.

ل گۆرا ئاڤاکرنا دەقا داستانێ، ئەڤ بەش پێویستی پێ نەبوو، لێ دیارە ژ بۆ ناڤەرۆکێ، گەڕیانا ژ بۆ ڤەگەڕێ، پێویستیەك پێ هەبوو. و دیارە ئەڤ یەك د داستانا ئۆدیسێ دا پەیدابووە، ژ بۆ کو ئەو پیرکێ گیانێن کەسێن کو د ژیانێ دە نێزی وی بوون. و پێشدیتنا (تنبأ) تیرسیا ئەو ب دایکا خوە ڕە و هەڤالێن خوە یێن شەڕی: ئاغا مەمنوون و ئاخیل دئاخڤیت و گەلەك قەهرەمانێن دن کو ب هەڤڕا بوون هەڤدیتن چێ د بە (پەرتووکا یازدان). پشتی کو ئۆدێس ل جیهانا مرییان ڤەدگەڕیت، دیسان دچیتە زیارەتا کیرکا و ب گەمیا خوە د بەر کەفا سەحری ڕا دەرباس د بە و کەنگی ئەو بالا دەریاڤانان دکشینە ل سەر خوە، د شەڕ دا ئەوان دکوژە و ب ڕێیا خوە دا د چیت. تاڤلۆ یا داوی، ژ گەڕیانا ئۆدێس ل سەر ه شکیا ستەمکاریا خوداوەندان و خەمساریا وان ل بەرامبەری ئێشا خەلکێ، شانی مە تێ کرن. ل جەزیرا تریناکیا ئەو جیێ کو کەریێ پەزیێ خوداوەند گلیۆس

(خوداوەندێ ڕۆژێ) لێ دچەریت، ئۆدێس و هەڤالێن خوە ژ بەر بایێ نە ل گۆرا وان و نە هاریکار بۆ وان و ژ بەر کێم خوارنێ ناچار دمینن کو نەچن. جارەکێ ئۆدێس بەرێ خوە دا خوداوەندا خوە و دوعا کر کو ئەو ڕێکا چارە سەری (خلا سبوونێ) ژ وان ڕا ببینە. ئەوێ خەو ئێخستە ل سەر چاڤێن وی و هەڤالێن وی، ژ هندێ دا کو ل بەر پەزان ڕا دەرباس ببن و پەزان نەخون. لێ هەڤالێ وی ژ برسیبوونا قەویتی (شیرەتا) ئۆدێس ل ئەردی خستن و دەست هاڤێت ب سەرژێکرنا وان پەزێن کو ل وان ڕە حەرام بوو. گەلیۆس گازندا خوە ژ زیۆس کر و ئەوی باهۆز ل سەر وان ڕاکر و گەمیا وان بن ئاڤ کر. تەنێ، ئۆدێس خلاس بوو و ل بەراڤا جەزیرا ئۆگێگیە، ل دەف کالیپسۆ هاتبوو هاڤێتن. (پەرتووکا دوازدان) حەتا ڤر ئاخفتنا ل سەر ئۆدێس و کو چیرۆکبێژ دچیتە سەری.

فیاکان دیاریێن گرانبها پێشکێشی ئۆدێس کرن و ئەو هنارتنە ئیتاکا. پۆسیدۆن ل گەل کو خەیدا (غضب) خوە دیسان دبارینە و گەمیا ئۆدێس ل تەحتێ دکەڤیت. لێ ڤێ جارێ دودرێژ ئەو نەما دگەڕە، ئەتینا کنجێن هەژاران لێ دکە و دگەهینە مالا ئەڤمەیێ کۆلە (پەرتووکا چاردان). ل ڤر ئۆدێس و کوڕی خوە ئێلیماخ هەڤ دبینین کو ب ڤەگەڕا ژ سپارتا، ژ خەفکا خوازگینان خلاس دبیت، خوە پێ ددەتە نیاسین (پەرتووکا پازدە و شازدە).

ئۆدێس د ڕەنگێ پار سەکەکی (خواز خوازۆك) دا، دهێتە مالا خوە خوازگینیێن ژنا وی ترانێ خوە لێ دکن و ئەو ب خولامێن خوە، ڕە وی دکن جهێ پێکەنینێ. ئۆدێس ژی، خوە ژ بۆ بەر سڤدانێ و تۆلڤەکرنێ ئامادە دکەت. پرێ جاران، نێزیکە کو ئۆدێس بهێتە نیاسین لێ هەر ناسکرنا وی گیرۆ دبیت و ب تنێ ئەڤریکلا پیر کو جێریا مالێ بوو، ژ برینا لنگێ وی، وی دنیاسیت. لێ ئۆدێس ناهێلیت ئەو لێ موکور بیت، ئەو ژی بێدەنگ دمینیت. ئەو فناس (فعل) و کرنێن خوازگینیان یێن بێ پیڤان، گەرەك بێی سزا دەرباس نەبن و قەدەرا کو خوداوەندان ل سەر ئەنیا وان

نڤیسیه، دبیت بچیته سەری. و ئەو ڕۆژ نێز یك دبیت (ژ پ. هه ڤده حەتا بیستان).

ژ پەرتووکا بیست و ئێکێ ئێدی گرێکا بۆ یەران ژ هەڤ ڤەدبیت. پێنێلۆ پا سۆز ددەت، ئەو کەسێ کو کەڤانێ ئۆدیس بچەمینت و تیرێ د دوازده خەلەکان ڕە دەرباس بکە ئەو دێ شوو پێ بکەت. خوازگینیان هەول دان کو ڤێ ئێکێ بکەن لێ نەشیان کو مەرجێ ژنا ئۆدیس ب جه بینن، لێ بەلێ مرۆڤێ پار سەك، ب ئا سانی، د بن ڤی باری دە ڕاد بە (پ. بیست و ئێك). ل ڤر، ئۆدیس ب هاریکار یا ئێلیماخ و خوداوە ندا ئەتینا ژ لا یێ خوازگینیان دهێتە ناسکرن و د شەڕێ پێڕە تێنە کوشتن (پ. بیست و دو). پشتی ڤێ یەکێ، پێنێلۆ پا هەڤژینێ خوە ناس دکە (پ. بیست و سێ)، و پەرتووکا بیست و چاران هەڤدیتنا ئۆدیس ب گیانێ خوازگینێن کوشتی و ب گیانێ باڤێ وی ڕە چێ دبە. و داستان، ب ل هەڤ هاتنا مەرۆڤێن کەسێ کوشتی ب ئۆدیس ڕە، ب داوی دبە.

هەگەر ئەم هەردو داستانێن هۆمیرۆس "ئیلیادا" و "ئۆدیس" بدن بەر هەڤ، ئەمێ ببینن کو " ئۆدیس" د وارێ کۆمپاز سیا (ئاڤاکرنا) ژ "ئیلیادا" ئالۆزترە، خێز و خەلەکێن بۆیەران (سۆژێت) د ئیلیادا دە ل پەی هەڤ تێن، لێ د "ئۆدیس" دە ژ نیڤیێ دە دەست پێ دبە و بۆیەرێن کو ب قەهرەمان ڕە قەومینە ل سەر زمانێ وی تێنە گۆتن. ئەڤ ڕێ ب کار ئانین د ئەدەبا جیهانی دە، جارا پێشی بوو و ژ یێڕە تێ تە گۆتن: ترانزپۆز سیۆن، ئانکو بۆ یەرێن دەربا سبوویی د بەر هەمی دە، قەهرەمان ب خوە دبێژە نە کو نڤیسەر.

رۆلا قەهرەمان یا سەرەکی و نا ڤەکی، د هەردو دا ستانان دە ژی، جودابوونەك هەیە. د ئیلیادا دە ئاخیل وەکو قەهرەمانێ سەرەکی ژ بەر خە یدا (تۆرەبوو نا) خوە دووری کرنێن شەڕی دبیت و ئەڤ ژی دبیت سەدەما کو ڕی ل پێشیا قەهرەمانێن دن ڤەبیت کو ب رۆلا وی ڕابن. لێ د

ئۆدێس ده، ئەرێ هندەك جاران قەهرەمان بەشداری بۆیەران نابیت، لێ هەر ئاخفتن ل سەر وی یە و رۆلا خوە یا سەرەکی نادەتە کەسەکی دن. و نە ب درەوە داستان ب ناڤێ وی ب خوەیە.

دەم و جهێن داستانێن هۆمیرۆس

دەم، د دا ستانێن هۆمیرۆس دە، ئەم د شێین ل گۆرا نا ڤەرۆکێ، ب تەخمینی ب یێژن. ل سەر بنگەهێ ڕا بوون و ڕۆنشتنێن کلتۆری کو د نا ڤەرۆکێ دە هاتنە دەستنیشانکرن، ئەم د شێین هزر بکەین کو دە ما بۆیەران د قۆناغا قەهرەمانی دە، دەر باس د بە. قەهرەمانیا قۆنا غا جڤا کا پێشین (مەشاعی)، د ڤان داستانان دە هین د دەما گەشبوونا خوە دا یە. لێ بەلێ، دەستنیشانێن ئەلەمێنتێن پێشین، ژ بۆ ڕووخاندنا ڤێ سیستێمێ هاتنە خوا یاکرن، ئەو ژی مەزنبوونا رۆلا بنەمالێ د مال زارۆ کا ئێ لێ (عەشیرێ) دە، د یار دبیت ژ بەر ڤێ چەندێ، ئێدی جودا بوون د ناڤبەرا کەسێن عەینی ئێ لێ دە پەیدا بوویە نە، یەك دەولەمەند و یەك ژی ڕێنجبەرە. ژ خوە، هەبوونا مالدار و ڕێنجبەران، د جڤاکەکێ دە، گاڤا پێشین ژ بۆ پەیدابوونا جڤا کا چینی یە. ئەڤ ژی خوەش، د ئۆدێس دە هاتیە نیشانکرن.

ئەو جیێ کو داستاندێن هۆمیرۆس لێ هاتنە چێکرن ئییۆنیا نە. نیشانا ڤێ یەکێ، زمانێ کو پێ هاتیە ئاخفتن (نڤیساندن) "ئیلیادا" و " ئۆدێس" ل گەل دەڤۆ کا یێ ئۆلی ب زارا ڤێ ئییۆنی ها تە نڤیساندن، ئە ڤە ژی نە لێهاتنە، ژ بەر کو هەلبەست، د وێ قۆناغێ دە، ب شێوەیێ دەڤۆ کا یێئۆلی دهاتە ئافراندن. ئەڤ زمانێ نڤیساندنێ، ب زاراڤێن تێکەل، دەستنیشانەك ژ ئەدەبا ئێپۆ سی بوو، د دە ما ئەنتیك دە. ل ڤر، ل ئییۆنێ بەر هەمێن ئەدەبی، ب ئاستا خوە یا بلند دهاتن نڤیساندن، نە دوورە ئەڤ ژی، ژ کلتۆرا میکینی گەهشتبنە ڤێ دەڤەرێ و ل ڤر ژی داستانێن هۆمیرۆس ب زمانەکی تێکەل هاتبن نڤیساندن. د سەدسالا هەشتێ حەتا حەفتێ بەری زاینێ دە، زمانێ هۆمیرۆس یێ تایبەت، جیێ خوە د ئەدەب دە گرتبوو. ئەڤ ژی، ژ

زمانێ نووه و کەڤن تێکەل بوو، لێ بەهرا پڕ ب شێوەیێ کەڤن بوو. هەگەر ئەم هزرا خوه بدەنە ئاخفتنا ئاغاممنوون، ئەم دێ ببینن کو ئەو و یێن هاویردۆرێ ب زاراڤێ باشوورێ یۆنانێ دئاخڤن، لێ ئاخیل ب دەڤۆکا فێسالی. هەبوونا دو شێوەیێن ئاخفتنێ، د بەرهەمەکی دە "ئیلیادا" د پاشەڕۆژێ دە بوونە رەوشتەك ژ رەوشتێن ئەدەبا ئێپۆسی.

هەگەر ئەم زمانێ ئێپۆسا سەردەمێ (رۆمان) ل بەر چاڤ دەر باس بکن، ئەمێ ببینن کو ئەو ژی پڕ زمانە (مەبەست پێ هەبوونا چەند ئاستێن ئاخفتنێ). زمانێ نڤیسەر کو پێویستە ب شێوەیێ ئەدەبی بێتە نڤیساندن زمانێن پرسۆنێن نە خوینەوار ب دەڤۆك و زاراڤێن وان، زمانێ پرسۆنێ زانا ب زمانێ ئەدەبی یێ ئاخفتنێ.

پرسا هۆمیرۆس

تشتەکێ ئاشکرایە کو سترانێن فولکلۆری، ب ناڤێ گەلێری هاتنە نیاسین ژ بەر کو خودیێ ڤان سترانان، نەناس بوون و هەردەم ل سەر ناڤێ ئەدەبا گەلێری دهاتە پێشکێشکرن. هەلبەت، سترانێن گەلێری یێن یۆنانیا ئەنتیك، د ڤێ پرسێ دە نە ئاورتەیە. پڕی جاران، ستران یان ژی چیرۆکبێژێ ب ناڤێ سترانبێژ و چیرۆکبێژان دهاتن ب ناڤکرن. د زمانێ یۆنانی دە، ژ ڤان کەسان ڕە "نییێت و ڕۆپسۆت" ب ناڤ دکرن. ل دەف مە کوردان حەتا نو کە ژ ڤان کە سان ڕە تێ تە گۆتن: سترانبێژ (کلامبێژ و سترانڤان) و چیرۆکبێژ. لێ کەنگی دە ڤا سترانێ یان ژی یا چیرۆکێ ها تە سەپاندن، ئ ێدی ناڤێ نڤیسەری، ڕۆژ ب ڕۆژ دیار دبوو و ئەو بەرهەم ب ناڤێ وی دها تە نیا سین. دەسپێکێ، ناڤێ شاعر بالکێشیەکا خوە نەبوو، گوهێ هەر کە سێ، تەنێ ل سەر دەڤێ بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ، ل گەل پەیدابوونا شێوەیێ نڤیسینێ ژی، لێ هەر خودی یێن وان تێکستێن نڤیسی نەناس بوون و و ندا بوون. وە کو نموو نە: " سترانا ل سەر رۆنا لدی" یا فرەنسی، یان ژی " سترانا ل سەر نیبەلۆیان" یا ئەلمانی. نڤیسەرێن وان نەناسن و ل دەف مە کوردان " مەمێ ئالان" و " سیامەند و خەجێ" وە کو نموو نە. لێ ئەم پێ دزا نن کو دو داستانێن یۆنانی "ئیلیادا" و "ئۆدیس" ب ناڤێ هۆمیرۆس هاتنە نیا سین و ل گەل کو پڕی جاران، دبیتە جهێ گوفتوگۆیێ ژی، لێ هەر ل سەر ناڤێ وی ماینە. ل گەل ناڤداریا ڤی شاعری، ئەو ئاگە هدارییێن کو تێ نە خوا ستن ل سەر وی، د هەیامێ ئەنتیك دە نەبوون و حەتا نها ژی ن ینن. دو مالکێن شعری د هەیامێ ئەنتیك دە، هەبوون کو هەفت باژاران خوە کر بوون باژارێن کو هۆمیرۆس ل وێرێ ژ دایك بوویە. لێ د ڕا ستیێ دە، باژارێن دی ژی هەبوون کو وان خوە د کرن باژارێن هۆمیرۆس. نە تەنێ، ج یێ ژ دایکبوونا هۆمیرۆس ببوو جیێ تەڤلهەڤیێ، هەر وە ها ژی دە ما ژ دایکبوو نا

وی ژی. ئەدەبنا سێن ئەنتیك ڤۆنا غا ژیا نا هۆمیرۆس، ژ سەد سالا دا نزدیٚ حەتا بگەهیتە سەدسالا حەفتیٚ بەری زاییَنیٚ ڤەد گەڕینن. ل سەر ژیا نا وی ژی، گە لەك تـ شتێن ئا شۆپی و چیرۆکی دهێ نە گۆتن، ژ دایـ کا بیٚ مـ یٚر چێبوویە و دبێژن: باڤیٚ وی خوداوەند بوو، ئەڤیٚ ژی هـ شت کو د ناڤ گەل دە، هین بێـتر میتۆ لۆژی ل پەی بـ کەڤن. لیٚ هۆمیرۆس وە کو ناڤ د ناڤ یۆنانیان دە نەدووری عاقلا یە، ژ بەر کو چ د هەیامیٚ کەڤنار دە و چ نـ ها، ئەو وەکو نا سناڤەکیٚ (لەقە بەکیٚ) ل دەڤ یۆ نانیێن ئا سیایا بـچووك ب کار دهات و واتایا "کۆرە" دستاند. ل گۆر کو دهاتە گۆتن هۆمیرۆس ب خوە ییٚ کۆرە بوو و چو جارا، د هەیامیٚ ئەنتیك دە، نیگاریٚ وی دها تە نەجرا ندن (داتا شین)، وە کو کا لەکیٚ کۆرە دەسنیـ شان د بوو. ل جەزیرا خیۆ سیٚ، سترانبێژێن ئێپۆ سی (دە ستانیٚ) هەبوون کو نە سەبا خوە (کۆ کا خوە) دزڤڕا ندن سەر هۆمیرۆس. هەما ئەم د شێین بـ ێژین کو ناڤیٚ هۆمیرۆس شێوەییٚ کەسێن شاعێر ب گـ شتی، د ستاند. نە دوورە، ژ بەر ڤیٚ چەندیٚ ژ بـ لی "ئیل یادا" و " ئۆدێس" چەند بەر هەمێن دی ژی د کرن یێن وی. و کۆ مەك ژ هەلبە ستان، د بن ناڤیٚ وی دە، گەهـ شتنە حەتا ڤۆنا غا مە. د سەد سالا پێنـ جان بەری زا یینیٚ، ب پە یدابوونا رەخـ نەگر و رەخـ نەگرییٚ، بەر هەمێن هۆمیرۆس هاتـ نە موخلکرن، ژ ئەنجامیٚ ڤیٚ پا ڤژکرنیٚ تنیٚ "ئیل یادا" و " ئۆدێس" وە ها ژی "مارگـ یٚت" کو نەگەهـ شتیە مە د کن ژ بەرهەمێن هۆمیرۆس. دووڕە، هندەك ژ ئەدەبنا سێن ئەنتیك هزرەك وە ها د یارکرن کو نڤیـ سەرێن "ئیل یادا" و " ئۆدێس" ژ هەڤ جودا نە و تەنیٚ "ئیلیادا" وەکو بەرهەمەك ژ بەرهەمێن هۆمیرۆس دیتن. لیٚ بەروڤاژی ڤیٚ نەڕینیٚ ژی هەبوو. ل گۆرا ویٚ هەردو داستان یێن هۆمیرۆ سن و جودا بوون، د ستیلیٚ وان دە هەیە و سەدەما ڤیٚ یەکیٚ دسپارتن کو "ئیلیادا" د خۆرتانیا هۆمیرۆس دە هاتیە نڤیـ ساندن و " ئۆدێس" د داو یا تە مەنیٚ وی دە. د ڤان نەڕینان دە، چو جاران گومان نەهاتنە سەر کو ئەڤ بەرهەم ییٚ گەلێریـ نە و

نه یێ هۆمیرۆسن، لێ تەنێ گوفتوگۆ ل سەر ڤێ یەکێ بوو، ئا یا هەردو بەر هەم نڤیسەرێن وان یەکن؟ وە ها گو مان ژی نەدها تە سەر هەبوونا هۆمیرۆس و د دیرۆ کا کەڤنارە دە پە یدا بوو یە و ب کێما سی دا ستانا "ئیلیادا" ژ ئافراندنا وی یە.

ب هەبوونا ڤان نەرینان کو نڤیسەرەك، یان دو نڤیسەرێن دا ستانێن هۆمیرۆس هەبوون، رەخنەگران ماف دانە خوە کو پرسەك دن بکەن: ئا یا داستانێن هۆمیرۆس بێی گو هارتن، وەکو خوە گەهشتنە قۆنا غا ئەنتیك؟ ئەدەبنا سێن ئەنتیك کو مژوولی بەر هەمێن هۆمیرۆس د بوون، دەسنیشان د کرن کو خ ێز و خە لەکێن بۆ یەران (سۆژێت) نە پر باش ب هەڤ گرێدایینە، دژ بەری و دو بارەکرن د گە لەك جییان دە پە یدا بوو یە. و وان د گۆت حەتا شێوازێ نڤیسینێ ژی، جودابوو نەك تێدا هە یە. لێ نە هەر رەخنەگرەکی، دشییا ڤان کێماسیان بێخیتە ستویێ هۆمیرۆس. ژ بەر کو د چاڤێن کەسێن ئەنتیك دە، هۆمیرۆس وەکو شاعرەکی مەزن دها تە د یتن. و ئەڤ دیتنا هە نە بێ ئەگەر بوو، ژ بەر کو نە بەری هۆمیرۆس و نە پشتی وی دو داستانێن وەك "ئیلیادا و ئۆدێس" نەهاتن نڤیساندن، لەوما ژی، وان پە یدابوونا کێما سیان، د دا ستانان دە، د سپارتن نە پارا ستنا دە ڤا نڤیسا هۆمیرۆس و کو تێتە خواستن. ئەڤێ ژی هێشت، پری جاران دە ست درێژیا وێ ببە و گوهارتن تێدا چێ ببە. ئەدەبناس و وەشانخانا پاقژکرنا دا ستانێن هۆمیرۆس، ژ ئەرکێن خوە ددیتن کو رە سەنا ڤان دا ستانان بپارێزن و پری جاران، ژ دەڤا رەسەن، هندەك پارچە دهاتن هاڤێتن. و کەنگی گومان دها تە سەر هندەك تابلۆ یان، ئەدەبنا سان ئەو جه دەسنیشان د کرن و بالا خواندەڤانان دکشاندە سەر وان.

گەرەك بێتە گۆتن کو حا لەتێن فەرمی ژی هەبوون، کو گو هارتن د داستانێن هۆمیرۆس دە، ب مەبە ست د هاتن چێکرن. د هەیامێ دەسهەلاتا پیسیسترات دە، درۆژێن جەژنان دە، ژ سترانبێژان دخوا ستن هندەك دە قێن

فەرمی د ستڕانێن خوە دە ب کاربینن. و پە سنداییینا ئەتینا، د داستانێن هۆمیرۆس دە، یەك ژ وان دە ست در ێژییێن فەرمی بوو. د هەمان دەم دا، زاڤ یارێن ئەنتیك دی نا خودان بەر هەمێن هۆمیرۆس کو نڤیـسین ب قەهرەمانێن هۆمیرۆس ڕە دەر باس نابن، ئەڤێ ژی هێشت کو گو مان چێ ببە، کو دەستنڤیس د هەیامێ شەڕێ تروادە دە نەهاتنە پاراستن. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ئەو گو هارتنێن کو د هەیامێ پیسیـ ستڕات دە، د "ئیل یادا و ئۆدیس" دە دهاتـنەکرن هێشت کو ئەو شێوەیێن دن بـستینن. هۆمیرۆس نڤیسین ب کار نەدئانین و بەر هەمێن وی ب دەڤ دهاتـنە گۆتن و د هـشێن دەنگبێژان دە دمان. و د دەما پیسیستڕات دە، ئەڤ ستڕان هاتن بەرهەڤکرن و هەر یەك بوو بەرهە مەك. ل گۆرا ڤان نەڕینان داستانێن هۆمیرۆس سێ قۆناغ دەرباس کرنە:

1- نەپار چەکرن و تەمامبووین د دە ما کو ئاخفتن ل سـەر دەڤـێ هۆمیرۆس دهاتن گۆتن.

2- پارچـەکـرن و هـەبوونا پارچەیێن غەریب پـشتی هۆمیرۆس، ئەڤ یەك ژی ژ دەست درێژیا دەنگبێژان چێبوو.

د ڤێ خالێ دە، رەو شا " مەم و زیـنا" خانی نموونە یەکا بەر چاڤە، د ئەدەبا مە یا گەلێری دە چەند حا لەتێن " مەمێ ئالان" یێن هەین. هەر دەنگبـێژەکی ل گۆرا هەرێم و ئا ستا خوە چیرۆکا " مەمێ ئالان" د گۆتن. تـەنـێ لیسکۆ کـوردنا سـێ فەرەنـسی، ل بەیرووتێ پـشتی گو هداریا وی ل چەند دەنگبـێژان دە ڤەك تەمامبوویی کو ژ دە ڤێ چەند کە سان گرتـبوو، دا نی. دووڕە (نوورەددین زازا) ز مانێ وێ یێ دە ڤۆکی گو هارت و شێوەیێ زمانەکێ پەتی دا داستانا کوردی.

3- رێدەک سیا (گو هارتن) پیی ستڕاتی تەمامبوو نەك ل دا ستانان ڤەگەڕا ند، لێ بەلێ شیان نەبوون کو دژ بەری یێن کو د دە ڤێ دە پە یدابووین، ڕا کە. هەر وە ها ژی، نەڕیـنەك وە ها هەبوو کو ر ێدەکترێن

پیسیستراتی هندەك دەق دەرباسی سترانێن هۆمیرۆسی کرن کو د بنیا تا دا ستانان دە نەبوون. وەکو نموو نە پەرتووکا دە هێ ژ "ئیلیادێ" وەکو بەرهەمەکی سەربەخۆ دهاتە خویاکرن.

لێ گەرەك بێتە گۆتن کو دەسپێکا هەبوونا ڤان دا ستانان، گومان نەدهات سەر ل هەڤهاتن و تەمامبوونا وان. هۆمیرۆس وەکو شاعرێ نموونەیی ب ئاستا خوە یا هونەری پڕ بلند بوو. ئەڤێ ژی د هێشت کو نڤیسەرێن دن لاسایا وی، د نڤیسینێ خوە دە بکەن. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، رێ ژ بەر هزرا کو داستانێن وی نە تەمامبووینە، چێ نەدبوو. ئەڤ نەڕین هەلوەستا تیۆرزانێن قۆناغا ڤەژینێ بوو و حەتا سەدسالا شانزدان کشاند.
لێ بەلێ، د قۆناغا کلاسیزمێ، دە د سەد سالا هەڤدان دە نەڕینێن دژبەر (نگەتیڤ) ب پێشڤە چوون، ئەڤ هەلوەستا هەمبەر چێبوون، ژ بەر نەبوونا نۆرمێن (پیڤەرێن) کلا سیزمێ، د وارێ ئاڤاکر نا کۆمپازیسیایێ دە. وان ددیت کو د "ئیلیادا" دە "یەك پلان"، "یەك قەهرەمان" نینن، و دژبەری و دو بارەکرن، د وان دە هە نە. د وێ دە مێ دە، ئابات د. ئۆبینیاك خو یا د کەت کو "ئیل یادا" نە بەرهەمەکی یەك بوویی یە و پێگرێدانە کە میکانیکی (ئامێرە) ژ تابلۆیێن سەربەخۆیە. و نە تنێ هۆمیرۆسەك هەبوو، لێ گەلەك هەبوون، ئانەکۆ گەلەك دەنگبێژ و کۆرە هەبووینە کو ئەڤ ستران دگۆتن. هزرا د. ئۆبینیاك جهێ خوە، د سەردەمیێ دە نەگرت.

د داویا سەدسالا هەژدان دە، دەما رۆمانسیزم کەتە شوینا کلاسیزمێ، بالکێشیەك، ب ئەدەبا گەلێری ڤە چێبوو و ب چاڤێن کو "ئیل یادا" و "ئۆدێس" ژ ئەدەبا فوالکۆریێ هاتە نەڕین. هۆمیرۆس ژی بۆ دەست نیشانا گۆتەبێژەکی ئەدەبا ئێپۆسی (دەستانی) یا یۆنانی ب گشتی. ئەڤێ نەڕینێ، ڕێ دا وێ یەکێ کو ئەڤ هەردو داستانە ب هۆنەرێ خوە بلندن، بێتە دیتن. و د عەینی دە مێ دە، داکۆکیەك ل سەر هزرا رۆمانسیان دە چێبوو کو ئەدەبا فولکلۆری یا هەری پاڤژ و ڕەسەنە.

د ڤێ ڤۆ ناغێ دە (سالا 1795) ئەدەبنا سێ ئەلمانی ف. ا. ڤۆ لف کو مژوولی پرسا هۆمیرۆس دبوو، جارا پێشین سیستێمەك ژ لێکۆلینێن کو ل سەر ئێپۆ سا وی چێ د بوون، دا نین. د نەرینا ڤۆ لف دە، "ئیل یادا" و "ئۆدێس" ژ سترانێن جۆر بەجۆر و ڤۆ ناغێن دیرۆکی یێن جیاواز هاتن هۆناندن و ل سەر زمانێ سترانبێژان پێشکێش د بوون. ئەدەبناسێ ئەلمانی دبێژە کو هۆمیرۆس ژ وان سترانبێژا یێ هەری ب ناڤ و دەنگ بوو و ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ئەڤ داستانە ب ناڤێ وی هاتنە گرێدان. ل گۆرا کو ڤۆلف دنڤیسینە، ب تنێ د نیڤا سەدسالا شەشان دە، د هەیامێ پسیستراتی دە، ئەڤ ستران هاتن بەر هەڤکرن و د دو دا ستانان دە کو ناڤێن وان "ئیل یادا" و "ئۆدێس" بوو، جیێ خوە گرتن. ئەرگۆمێنتێن (هێجەتێن) ڤی ئەدەبناسی ئەو بوون کو د ڤۆناغا هۆمیرۆس دە، نڤیسین نەبوو و ب نەبوونا نڤیسینێ، مرۆ ڤەك ب تەنها خوە، نەد شیا دو بەر هەمێن وە ها مەزن ب ئەز بەری (ژ بەرکرن) بئافریینە. و ئەوی ب ڤێ یەکێ خوە ست، ژ مە رە بێژە: نڤیسەرێ "ئیل یادا" و "ئۆدێس" نە ئێك کەس بوو، ئانکو چەند کەس بوون. و ئەرگۆمێنتا دو یەمین، ل دەف وی ئەو بوو نە لهەڤ هاتنا چەند وێنەیان، د هەردو داستانان دە. ئەڤ نەرینا ڤۆلف، ئەم د شێن د سێ خالان دە، ب کورتایەتی دەسنیشان بکەن:

1- هەبوونا نڤیسینێ پشتی ڤۆناغا هۆمیرۆس (سەد سالا 6-7 بەری زایینێ).

2- ئاگە هداریا پێشین، ل سەر دەستنڤیسا داستانا هۆمیرۆس، د دەما پسیستراتی دە چێبوونە.

3- پەیدابوونا ناکۆکیان، د بۆیەرێن هەردو داستانان دە.

ب ڤێ یەکێ، ڤۆلف دخوەست ژ مە رە بێژە کو "ئیلیادا" و "ئۆدێس" ژ سترانان هاتنە هۆناندن و جڤاندن. ئەڤ ستران ژی، ژ دەنگبێژەکی گەهشتە دەنگبێژەکی دن، حەتا گەهشتە ڤۆناغا پسیستراتی. و کەنگی گەهشتە ڤێ

قۆناغێ، ئەو هاتن بەرهەڤکرن و نڤیساندن. ئەو یەکێتیا بۆیەران کو د داستانان دە پەیدابوویە، ڤۆلف د یەکێتیا کەرەستان دە کو ژ میڤێ (أ سطورة) هاتیە ستاندن، نەکو ب ئافراندنا شاعیری هاتیە دانین. ل گەل وەها ژی، ڤۆلف دبێژە: پراڤ یا سترانێن کو دەربا سی دا ستانان بوو نە یێن سترانبێژەکینە و ئەو سترانبێژ، ڤۆلف هۆمیرۆس دەسنیشان دکە.

پشتی ڤۆلف ژی، رۆمانسیێن ئەلمانی، هەر مانە، د ڤێ هزرێ دە و دانە سەر خێزا ڤۆلف، "ئیلیادا" و "ئۆدێس" نە وەکو بەرهەمێ نڤیسەرەکی ددیتن. ئەرێ ئەوان ددیت کو "ئیلیادا" و "ئۆدێس" کو نەیێ نڤیسەرەکینە لێ یێ مللەتەکینە ئەو ملەت ژی ملەتێ یۆنانە. و کەنگی پێشکەتن د زانیاریێ دە چێبوو و ب رێیا لێکۆلین و کەشفکرنا بەلگەنامەیێن نووھ ل سەر قۆناغا کەڤنارە، ئەرگۆمێنێن ڤۆلف ل سەر هۆمیرۆس بوو نە بێ بنگەھ. ل سەر پرسا نەبوونا نڤیسینێ، د هەیامێ هۆمیرۆس دە، نەدورست دەرکەت. ژ بەر کو د قۆناغا (تاریێ دە) د سەدسالا هەشتان بەری زایینێ، نڤیسین ب زمانێ یۆنانی هەبوو. ئەڤ ژی، تێ وێ یەکێ کو د قۆناغا هۆمیرۆس دە، نڤیسین پەیدا ببوو. ئەرگۆمێنتا دویەمین کو ڤۆلف بەرامبەر هۆمیرۆس ب کار ئانی بوو، ئەو بوو کو دەستنڤیسا پێشین یا "ئیلیادا" و "ئۆدێس" د دەما پسیستراتێ دە چێبوو، ئەڤ ژی نەدورست بوو، ژ بەر کو ئەڤ نەرینا هنن ئەدەبناسێن ئەنتیك بوو، و ئسباتا ڤێ یەکێ ل دەف وان نەبوو. ل ڤر، تەنێ پرسا نەلهەڤهاتنا تاڤلۆ یا (کەڤالا) داستانێن هۆمیرۆس، کو د ئەدەبا ئەنتیك دە، دیاردە کە نۆر مال بوو، ژ بەر کو ئەر شیف و دەزگەهێن پاراستنا بەلگەنامان نەبوو کو بکاربن دەقێن رەسەن بپارێزن. حەتا، د ڤێ پرسێ دە نەلهەڤهاتنا بۆیەران د داستانێن هۆمیرۆس دە، گەلەك زانیار دبێژن کو یەکێتیا بۆیەران، د هۆندرێ خوە دە، هەر هەبوو. د ڤی واری دە، فەیلەسووڤێ ئەلمانی هێگل (1770-1831) دبێژە: " داستانێن هۆمیرۆس یەکێتیەکا خوە یا هۆندور هەیە و ب ئاواکی ئۆرگەنی (ء ضوی)

پێکڤه گرێدایی یه. ئەڤ یەکێتی تەمام بوویی یه و تەنێ کەسەك د شێت بئافرینه".

ژ خوه هیگل هۆمیرۆس وەکو کەساتیەکه دیرۆکی ددیت.

تايبەتيا هۆنەريا بەرهەمێن هۆميرۆس

ژ بەر كو ئەم هۆ نەريا بەر هەمێن ئەدەبی ناس بكن، پێويستە ئەم ڕەوشا ڤەهرەمانان، د بەرچاڤان ڕە دەرباس بكن، ئەو چاوا كرنێن خوە دكن و چاوا دهێنە گوهارتن و ئەو چ كارتێكر نا خوە ل رەفتار يا وان د كن. ئەڤ وارەك و وارێ دو يێ، چاوا بۆ يەر پێ شڤە د چن، هۆنا ندن و پێگر ێدانا وان پێك ڤە چاوايە و ل گۆرا دە مێ نە يان نە، ئانكو ڕەنگ ڤەدانا ژ يانێ و رياليتێتێنە و ل گۆرا ڨۆناغێنە يان نە؟ دانينا بۆ يەران و بەلاڤكرنا وان، ل سەر بەشان، ب كۆمپازيسيا ڕە تێنە گر ێدان. و ل هەڤهاتنا كۆمپازيسزيا ب سوژێتێ ڕە كو مينا ل هەڤهاتنا ئا ڤاهێ ب كەرە ستا وێ ڕە يە. و ژ بۆ كو بەرهەمێ ئەدەبی ببە خوەدی هۆ نەر، وارێ سێيەمين ژ ێڕە د ڤێ، ئەو ژی ستيلە (شێوازە). ستيل ژی د بەر هەمێن ئەدەبی دە، دو ئە سپێكتێن (دەليڤە) خوە هەنە، زمان و شێوەيێ ئاڤاكرنا بەرهەمێ.

هەل بەت، ئەڤ پيڤان، ب هەموو مەرجێن خوە ڤە، ژ بۆ نر خداينانا (هەل سەنگاندنا) بەر هەمێن سەردەمينە، لێ تەڤی وە ها ژی دا ستانێن هۆميرۆس ژی، د بن ڤان پيڤانان ڕە دەرباس د بن و هەل بەت، رەو شتێن دەم و ڨۆناغێ پێدڤيە ل بەر چاڤان ڕە دەرباس ببن.

بەری هەر تشتی، گەرەك ئەم بێژن كو داستانێن هۆميرۆس، ژ داستانێن ئێپۆسی ڕە، هەما بێژە ژ بۆ هەموو سترانێن فولكلۆری نەموونايی نە. و تايبەتيا هۆ نەريا وان، ئەڤە يە كو ب ئا ستا خوە، گە لەكی ژ ئا ستا جڤاكێ دوور كەتبوون ل گەل كو ژێڕە ببوو ڕەنگڤەدان. ئەرێ، ئەو گە لەكی پێ شيا جڤا كا خوە بوون و ئەڤێ ژی هێ شت كو سينۆرێن جوگرافی و ديرۆ كی دەرباس بكن.

مه بەری ذ ها، چەند وار ژ بۆ نا سكرنا هۆ نەريا بەر هەمێ ئەدەبی، دەسنيشان كر بوون. و ئەمێ ذێك ب ذێك ل سەر وان ڕاوە ستن و ئەمێ ب كارئانيـ نا پڕ سۆنان د ج يێ خوە دە وە كو دەسنيـ شانا پێ شين ژ هۆ نەريا بەرهەميـ يە، دەربا سی با بەتێ خوە ب كن. هە گەر ئەم، د ڤی واری دە، د "ئيلياداا" و "ئۆديس" بنێرن ئەمێ ببينن كو جودابوو نا پێشين ژ دا ستانا ئێپۆسی ژ يا فولكلۆری د پڕبوون و هـندكبوونا كە سان دە يە. وە كو داب، د چيرۆكێن فولك لۆری دە، هـ ندكن (كێمن). لێ د دا ستانێن هۆميرۆس دە، هەژمارەكە پڕ ژ پرسۆنان جیێ خوە، د هەردو بەر هەمان دە د گرن. ئەرێ، قەهرەمانێن هۆميرۆس يەك ئاليـ نە و ب خەرەكترێن خوە نايێن گو هاڕتن، لێ هەر جودا بوون د ناڤ وان دە هە يە. ئەم د ئۆديـ سی دە فە نەتی و عاقلمەندی یێ دبينن، د ئاغاممنوون دە، دەسەلاتی و فەرما نداریێ، ئێستۆر خوەدی سەربۆڕ، ئاخـ يل خوەدی هە ست و ب ڕا ستانیێ ڤە گر ێدايی يە، پاريس عا قل سڤك و هك تۆر ب مێرخا سيا خوە.. و قەهرەمانێن ژن ژی جودابوونا وان ژ هەڤ هەيە، هێلێنا ب بەدەويا خوەڤە، پێنێلۆپێ ب گيانی و ئيخلاسيا خوەڤە.

ئەدەبناس دەسنيشان دكن كو سەدەما يەك ئاليا قەهرەمانان و ڕەفتاريا بێ گوهەڕتن، ب دو تشتان ڤە گرێدەدن: وێنەكێشيا قەهرەمانان يا يەك ئالی، ژ بەر كو پڕانيا قەهرەمانان د ڕەو شەكە وەكهەڤ دە دەر باس د بن، ئەو ژی جەنگ و شەڕە. ئەڤ ڕەوش ناهێلن كو هەموو لا يێن خەرەكتران بێ نە خوياكرن، و ب ڤێ يەكێ ڕا ستيەكە دن كو وەرار يا خەرەكترێ قەهرەمانان بەری ڤۆنا غا كلا سيكێ نەبوو، ئەڤ تەنێ، پـ شتی سەد سالا پێنـ جان بەری زايينێ ب قەهرەمان ڕە چێ دبە. ئەرێ، قەهرەمان نە پڕ ئاليـ نە، لێ وەك خوەيی، د وان دە هەيە، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو، پڕ ئازا نە و دە ست در يژيا دەسەلاتێ ل سەر وان نينە. لێ بەلێ، دەست درێژيا خوداوەندان ل سەر وان و قەدەرا وان هە يە. ژ خوە، ئەڤ ژی دهێلە كو گوهاڕتـ نا ڕەو شێ و پێكڤە

گر ێدایی گوهارتنا رەفتاری و قەدەرێ نە د دەستێ وان دە بت. د تاڤلۆ یا شەرێ پاریس ب مێنێلای رەهندەك دمینە کو یێ داوی (مێنێلای) سەربکەڤە، لێ خوداوەندا (ئەفرۆدیتا) ب پاریس ڤەتێ و وی ژ جەنگی دڕەڤینە. ل ڤر، هەگەر دەست درێژیا خوداوەندان نەبا، ئێدی شەڕ ب داوی دهات، لێ ئەڤ نەبوو. ڤێ ژی هێشت کو بۆیەر ب پێشڤە هەرن و شەڕ دەه سالان بکشینە. ئەڤ ژی ب فەرمانا خوداوەندان بوو.

ژ خوە، نموونا ناکۆکی (پەڤچوون) یا ئاخێل ب ئاغاممنوون رە، گوهارتنەب ڤیانا قەهرەمانان رەیە، دەما ئاخیل شوورێ خوە ل ئاغاممنوون دکشینە، رەوشەکە وەها پەیدا دبە کو ڤەگەرژ کوشتنێ رەنامینە، لێ دیسا خوداوەند (ئەتینا) موداخلە دکە و ئاخیل شوورێ خوە ڤەدگەڕینە کالانێ وی. ل ڤر، هۆمیرۆس دەرۆنیا ئاخیل شانی مە نادە و ئەم دژ بەریێ د هۆندرێ (هناڤا) وی دە نابینین، دژ بەریا د ناڤبەرا کوشتن و نەکوشتنا کەسێ هەمبەری خوە (ئاغاممنوون). ڤیانا خوداوەندان و حوکمێ وان، د قەدەرا قەهرەمانان دە ڕۆلا سەرەکە، دلیزن.

گەلەك تاڤلۆیێن ب ڤی رەنگی ژبلی د "ئیلیادا" دە، د "ئۆدیس" دە ژی هەنە. پرێ جاران، ئۆدیس دکەڤیتە ئاستەنگان و ب سایا نفرینێن خوداوەندان، رێ ل بەر تەنگ دبە و خوداوەندێن دن ب خوە ژی پێکڤەتێن و ژ مرنێ خلاس دکن. ل ڤر، باش دیار دبت کو قەهرەمان نە ب دەستێ خوە یە، تەنگاڤی و حەسانیا وی د دەستێ خوداڤەندا یە.

هەلبەت بۆ هۆمیرۆس، ئەڤ رێ دیتنا کو ژ وارەکێ دەربا سبوونا وارەکێ دن، ئەرگۆمێنتەك ژ بۆ باوەری پێ ئانینە. و ئەڤ ژی، دەسنیشانا ریالیتێتا ژیانا وێ قۆناغێ بوو.

لێ وارێ دویەم، ژ بۆ تایبەتیا هۆنەری بەر هەمێن هۆمیرۆس، رەنگڤەدانا ژیانێ ب ئاواکی ریالیتێت بوو. یەك نەرین، د ڤێ پرسێ دا هەیە و تێتە گۆتن کو هۆنەرا هۆمیرۆس ب ئاراستا خوە، بەر ب ریالیزمێ ڤە

دچه، لێ ریالیزمەك پرۆمەتیف (ساکار). یەك دشێت بپرسە: میف (أ سطورة) و ر یالیزم؟ ئەرێ، د ئەدەبا سەردەمی دە، پڕ بوو نا ئا شۆپا میتۆ لۆژی، بەرهەمێ ژ ریالیزمێ د دوور دخینە، لێ د ئەدەبا ئەنتیك دە هەبوونا وێ دەسنیێ شانا ریالیتێ تا ژ یانێ بوو، ژ بەر کو هەبوونا خوداوە ندان ب بوو پار چەك ژ ژ یانێ و باوەریێ. ئەڤ باوەری کو جیێ خوە، د هەمی وار ێن ژ یانێ دە گرت ببوو، رەو شتەك ژ ڤێ قۆ ناغێ بوو. لۆ ما ژی، هە گەر ئەم سوژێتێ "ئیل یادا" و " ئۆدێس" تەما شا ب کن، وێ خێزە کە پەرالێل، ژ خوداوەندێن قەهرەمان بێتە دیتن. ئەو ئۆلپی، نە ب هەڤرا دکەڤن نیقا شێ و د جەنگا شەڕ دە ژی، ب کەسێ کو ئەو تەرە فدارن، پشتگیریێ د کن. ئەڤ ژی، دهێلە کو خوداوە ند شێوەیێن مرۆ ڤان بستینن. چاوا ل دەف مرۆ ڤی، حەزکرن، ناکۆکی، دژبەری، وەها ژی ل دەف خوداوەندان، ئەڤ رەوشت پەیدا دبن و تەنێ نەمرنا وان، ژ مرۆ ڤان جودا د کە. ژ خوە، ریالیتێ تا ژیا نا وێ قۆناغێ ئەڤە.

وارێ سێیەمین کو ب ستیلێ داستانێن هۆمیرۆس ڤە گرێدای نە، دیسان کو دەسنیێ شانێن ئیپۆ سینە، نە کو یێن فولك لۆرن. د وارێ ئا ڤاکرنێ دە، بۆیەر، ژ بۆیەرێ دەرتێ و دبە سەدەما گاڤ ئاڤێتنێن نووه. لێ د فوك لۆر دە، پرێ جاران، بۆ یەر ل جیەکێ ڕادوە ستە و ب ئاواکی پەرالێل بۆ یەرێن دن دەست پێ دبن. ژ بەر ڤێ چەندێ، دەما تاڤلۆ یەك، ژ چیرۆکێ تەمام د بوو، چیرۆکبێژی دگۆت: "ئەمێ ل ڤر بهێلن و ئەمێ هەڕن سەر.." و ئەو د چوو سەر بابە تەکی دن، بۆیەرە کە دن. د چیرۆکێ دە و ب تای بەتی، دە ما ب سترانێ دها تە گۆتن، پر سوژێت نەد ستاند و ڤێ ژی رێ نەددا پڕبوو نا پر سۆنان (قەهرەمانان). لێ د دا ستانا "ئیل یادا" دە، ژ ب لی دو سۆژێتێن سەرەکە سۆژێتا ئاخ یل و ئا غاممنوون و خوداوە ندان، سوژێتێن دن یێن هاریکار و پڕ گرنگ هەنە: پاریس و هێلێنا، هکتۆر و ئاخیل و دۆ ستێ وی. و د "ئۆدێس" دە ژی، خێزا سەرەکە یا ئۆدێس ب خوە یە، لێ تەڤی وە ها

ژی، د هۆندرێ چار پەرتووکێن پێشین دە، قەهرەمان: ژ نا ئۆدێس و کورێ وی نە و ب وان ڤە خوازگینییێن ژ نا ئۆدیسی. ژ بلی هەبوونا دەسنیشانێن ئێپۆسی، ژ بۆ ئاڤاکرنا کۆمبازێسیا و پێشکەتنا بۆیەران، دیتال (شرۆڤەکرنا تشتێن هۆور د بۆیەران دە) ژی هەنە. ئەرێ، د داستانێن هۆمیرۆس دە، پرێ جاران کرن ڕادوەستن و ب فرەهی ل سەر تشتێن هاوردۆری تێنە ڕاوەستاندن. ل گەل کارتێکرنا نەگەتێڤ، ل سەر پێشکەتنا بۆیەران، لێ هەبوونا ڤان دیتالان، ژ بۆ پاشەرۆژا ئەدەب نیشانەکە باش بوو. ئەو وەسفدانا سرو شتێ، ئەو جەوێ هاویردۆرا قەهرەمان، ژ بۆ ئاڤاکرنا بەرهەمێ، نە تەنێ دبە ئالیکار، هەر وەها ژی رۆلەکە سەرەکە، ژ بۆ زانینا هزرا ڤەشارتی د بەرهەمێ دە، و نەڕینا نڤیسەر یا فەلسەفی ل سەر ژیانێ.

ب ڤان هەمووو د یاردەیێن ئێپۆسی، دیاردەیا زمان. ژ خوە، ئەڤ وارێ دەربڕینێ دهێلە ئەدەبێ هۆنەری، ژ ئەدەبێ فولکلۆری بێتە جوداکرن و ببە ئەرکێ سەرەکە، ژ بۆ ئەدەب ب هەمووو جۆر و ڕەنگێن خوە ڤە. و دەما ئاخافتن دهاتە سەر "ئیلیادا" و "ئۆدێس" کو بەرهەمێن گەلێرینە، ئەو زمانێ کو پێ هاتبوون نڤیساندن، (ئان ژی گۆتن) دهێشت کو گومانی بینە سەر ڤێ هزرا شاش. ژ بەر کو گۆتنێن چیرۆکبێژان، ب شێوەیێ خوە دەڤۆك زاراڤیێ، لێ زمانێ داستانێن هۆمیرۆس ل گەل تێکەلیەك زاراڤی ژی، لێ زمانەکی خوە یێ تایبەت بوو. ئەڤ زمانێ تایبەت، زمانێ یۆنانی یێ ئەدەبی بوو. و نە ب درەوا، پشتی هۆمیرۆس ب سەد سالان، سەڤ سەتائییان ئاخافتنێن قەهرەمانێن وی ژ بۆ گۆتاربێژییێن خوە، ب کاردئینان. ب خوە، سەفسەتائی ژی ئەو کەسێن کو تشتێ سەرەکە ل دەڤ وان جوانیا زمان بوو.

هۆمیرۆس، نە تەنێ باڤێ ئیپۆسا یۆنانی بوو، هەر وەها ژی، باڤێ زمانێ ئەدەبی یێ وی ملەتی بوو. و پشتی وی، زمانێ ئیپۆسی بوو ئەو زمانێ نڤیسینێ یێ کو پەرستگەهان، ژ خوە ڕە کربوون ئامیرێ دەربڕینا هزرێ. و ب زمانێ ئێپۆسا هۆمیرۆس، شاعر و نڤیسەرێن کو ل پەی وی

هاتن، بەرهەمێن خوە ل سەر بنگەهێ زمانێ وی دنڤیساندن. یەك ژ وان نڤیسەرێن هەری کەڤنارە یێ ڤێ دبستانا ئەدەبی پشتی هۆمیرۆس، هێسیۆد بوو.

هێسیۆد

د سەد سالێن 7-6 ب.ز، پەیوە ندیێن کەڤن یێن ج ڤاکی د هەرڕفن و پۆلس (باژێرڕێن دەولەت) تێ نە ئا ڤاکرن. ئەرە ستۆکرات ژی، و کو د خوازن، رێبەری و حوکمداریا خوە، د جڤاکێ دە دکن. ئەو تەنێ، بەرژەوە ندیا خوە وەکو دەرەبەگ دپارێزن و ستەمکارێ بەرامبەری جۆتکاران د کن. دەربڕ ینا هزرا ج ڤاکی یا ڤێ قۆ ناغێ د هەلوە ست و هەلبە ستێن هێ سیۆد دە، تێ نە دیتن. ئەڤ شاعر، شاعرێ پێشین بوو کو د ڕاستیێ دە هەبوو و جیێ خوە د ئەدەبا یۆنانی دە گرتبوو. هەگەر گومان دهاتە سەر کەسانیا هۆمیرۆس، لێ ئەڤ گومان نایێ سەر کەسانیا هێسیۆدی. ل گەل وەها ژی، قۆنا غا ژیا نا وی، ب ئاواکی تەخمینی یە و تێتە گۆتن کو د داویا سەدسالا هەشتان و دە سپێکا سەدسالا حەفتان، ژیانا خوە کریە.

هێ سیۆد ب خوە، خوە ب ناڤ د کە و ه نەکی ل سەر ژیا نا خوە دنڤیسینە. ژ نڤیسێن وی، ئەم تێ دگەهن کو باڤێ وی ژ ئاسیا بچووك بوو، ژ بەر تەنگاڤیا دارا یی، ژ وارێ خوە بارکر و ج یێ خوە ل بێ ئۆتی، ئ ێزی چیایێ (موز) گرت. بێ ئۆتی هەرێمە کە چاندنیێ بوو و ل بەرام بەری هەرێمێن دن هەژار و پا شکەفتی بوو و دان شوارێن وێ (ئاکنجی) ب پرا نی مژوولی چاندنیێ د بوون. هێ سیۆد ب خوە ژی، خوەدی پار چەك خاك (زەڤی) بوو و وەها ژی سترانبێژ بوو. د یارە، ژ بەر ڤێ ڕەو شا ژ یانێ، ئەو د بە شاعێرێ جۆتکاران و ب ڤێ یەکێ ژی، ناڤ ددە. بەر هەما هێسیۆد یا پێ شین، ب ناڤێ " کار و ڕۆژ " بوو، کو ب گ شتی پە سەن دائی نا کار و خەباتێ بوو. ژبلی ڤێ داستانێ، داستانەك وی یا دن هەبوو، ئەو ژی ب ناڤێ "ئیۆکۆند یا" کو ل سەر ئە سلێ خوداوە ندان بوو. بەر هەمێن هێ سیۆد

ڕێبازەکە نووهـ، د ئەدەبا یۆنانی یا سەدسالێن 7-6 ب.ز بوو کو ژێڕە دهاتە گۆتن: "دیداکتیکۆس" ئانکو ئەدەبا هینکرن و پەروەردەکرنێ.

داستانا " کار و ڕۆژ " نموونایەك ژ ڤێ ڕێبازێ یە و هێسیۆد، د ڤێ داستانێ دە، دخوەست دەرسا (وانەیا) ئەخلاقی بدە برایێ خوە پێرس. پشتی مرنا باڤێ وان، پێرس خوەست میراسێ باڤێ خوە یێ پڕ ژ خوە ڕە ببە، و ب ڕێیا بەرتیل و دەرەوا، د دادگەهێ دە، ب سەردکەڤە. لێ دووڕە هەر ئەو بێ حال و هەژار دبە. هێسیۆد ژ برایێ خوە دخوازە کو درەوا مەکە و دەولەمەندیێ د کار دە ببینە. ئەڤ هزرا سەرەکە، ژ بەشێ پێشین، ژ داستانێ یە. ئەڤ خوستەکا هێسیۆد ژ برایێ وی، سینۆرێ مالباتێ دەرباس دکە، ئێدی ئەو دخوازە ب ڤان پرەنسیپان جڤاکێ پەروەردە بکە. گۆتنا ڕاستیێ و ب کەدا خوە کار، هێسیۆد ژ بۆ خەباتا خوە، دکە ئارمانجا ژیانا خوە. ئەڤ ژی، ژ بەر ڤێ یەکێ دهات کو جڤاکا وێ ڤۆناغێ یا ئەرستۆکراتی بوو، وان کار نەدکر و کەدا غەیری خوە دخوارن. ل ڤر، هێسیۆد، ب نەڕینێن خوە، ل گەل کەسێن هەژار بوو کو د جڤاکێ دە یێ نزم بوون و هەمبەری چینا ئەرستۆکرات بوو. د ڤێ پڕسێ دە، هێسیۆد بەرەڤاژی هۆمیرۆس بوو. ئەم پێ دزانن پشتگرتنا (اعتمادا) هۆمیرۆس ل سەر ئەرستۆکراتان بوو، ژ بەر ڤێ چەندێ دەما تێرسید د "ئیلیادا" دە، دژی ستەمکاریا زۆر (ئێلیتا) ڕاد بە، وی د کە ج یێ پێکەنینێ. هەر وەها ژی، هێسیۆد و هۆمیرۆس د ڕەنگ ڤەدانا ژ یانێ دە ژی، ژ هەڤدو جودا بوون، هەگەر هۆمیرۆس د "ئیلیادا" و " ئۆدێس" دە میتۆلۆژیێ بەرجەست دکە، لێ هێسیۆد ریالا ژیانێ کو هەرێما وی ب ڤرێ تەحلی تێڕە دەرباس دبوو.

گەرەك ئەم بێژن کو هێسیۆد ڕاستی و کار د داستانا خوە دە، دکە سروود و ئارمانج. ل سەر بنگەهێ ڤێ باوەریێ، ئەو ژ دادکەرا دخوازە کو ڕاستیێ د بڕیارێن خوە دە بپارێزن و هزرا ل سەر درەوان ژ بیر بکن. و ل سەر کار ئەو دبێژە: "کار خێرێ ب دەستێ مرۆڤی دخە. هەگەر تو حەز ژ

کاری بکەی، تو یێ دلۆڤانتر ببی، چ ژ بۆ خوداوەندان و چ ژ بۆ مرۆڤی، بێ کاری ژی، مرۆڤ بێ مراز دکە و پیس دکە. تو شەرم و بێ ڕوومەتی، د کاری دە، نینە، بێ ڕوومەتی د بێ کاریێ دەیە".

هێسیۆد، چارە سەریێ د گو هداریا (تا عەتێ) دە سەلاتێ دە دبینە، وێ یەکێ ل سەر زمانێ بالندان دبێژە: "تێتە گۆتن بلبل د ناڤ لەپێن باز دەیە و باز وەها ژێڕە دبێژە: پەپووکۆ! تو چ دکی ڤژ و مژ؟ مانە ئەز گەلەکی ژ تە ب هێزترم، تو چاوا بستڕێ (بانگی)، هەر ئەزێ تە ببم ور، ئەو جیێ کو ئەز دخوازم، ئەز دشێم تە بخوم و د شێم تە بەردەم. ل ڤر عاقل ناڤێت، کەسێ بەرامبەری یێ خۆرت ڕابە، ئەوێ زۆرا وی نەبە، ژبلی بێ ڕوومەتییێ، ئەوێ ئێشێ ل سەر زێدە بکە".

هێسیۆد تێکۆشینێ هەمبەری ستەمکاریێ ناپارێزە، ژ بەر کو ئەو د وێ نەڕینێ دەیە کو دێ خوداوەند دادگەهەکێ عادل ژ ستەمکاران ڕە دەینە و زێفس وێ حوکمێ عادل د دەرحەقا وان دە ببڕە.

لێ هۆمیرۆس خلاسا مرۆڤی د هۆمۆنیزم و لێبۆرینا مرۆڤ ژ مرۆڤی ڕە دبینە. تایبەتی، ئەم ڤێ یەکێ، د هەلوەستا ئاخیل هەمبەری باڤێ هکتۆر یێ کوشتی، دبینن. ئاخیل پێشیێ ب هشك، نێزی باڤێ یێ کوشتی دبە و کەلەخێ کوڕی نادە وی، لێ دووڕە د لێ وی نەرم دبە و ب ڕێزداری نێزی باڤێ هکتۆر دبە. وەها ژی، ئەم ڤێ یەکێ د داستانا "ئۆدێس" دە دبینن، پشتی کوشتنا خوازگینیێن ژنا خوە ئۆدێس و باڤێ وان ل هەڤ تێن.

داستانا "کار و ڕۆژ" د بەشێ داوی یێ ب ناڤێ "ڕۆژ" د چە سەری، ل ڤر هێسیۆد، هەژمارتنا مەهان دابەشی ل سەر ڕۆژێن "بەختیار" و ڕۆژێن "نەحس" ژ بۆ کاری دکە. هسیۆد ب بێ هێڤی، نەشان دابەشی سەر پێنج دەمان دکەت. د نەڕینا وی دە، قۆناغا دوی ژ بۆ مرۆڤی، تەنێ نەخوەشی و وندابوونە. ژ خوە، ئەڤ پێنج نفش (جیل) ئەڤە نە: دە سپێکی قۆناغا (زێڕینی) بوو خەلك بێ خەم دژیان و بێی خەباتێ د عەردی دە بکن خێر

و بێر ژ وان ڕە دهات. لێ دووڕە خەلکی خوە دیتن (کەتن چاڤێن خوە) و ب کێم ڕێزداری نێزی خوداوەندان بوون، ئەوێ ژی هێشت قۆناغا (زیڤینی) دەست پێ بکە. ل پەی وی قۆناغێ، ئێجا قۆناغا (بافۆنی) هات. کو ب دژمناهی و شەڕ دهێتە نیاسین. لێ قۆناغا (قەهرەمانان) کو د ناڤبەرا قۆناغا (بافۆن) و (ئاسن) دە چێبوو، دبە قۆناغا چارەمینە. هێسیۆد قۆناغا هەسنی (ئاسن) کو قۆناغا داویە کو تێدە دژیا پڕ ب نەباشی دەسنیشان دکە. هزرا سەرکەفتنا خرابیێ ل سەر ڕوییێ عەردی ب میفێ (ئەفسانێ) ڤە گرێ ددە و ڕێیا خلاسێ د خوەناسیا ڕاست دبینە. د داستانا هێسیۆد دە، ژبلی عاقلمەندیا گەلێری وارێن کو ب ژیانا ڕۆژانە گرێداییینە، پەیدا بوونە.

هێسیۆد وەکو هۆمیرۆس، د شعرا خوە دە هەمان کێشەیان ب کاردئینە، ئەڤ ڕەنگی پێ نڤیسا شەعرێ ژ بۆ ئێپۆسێ یە. هەگەر هۆمیرۆس هەول ددە ل سەر ناڤێ خوە نەئاخڤە، ژ بەر کو ب تەکنیکا شەعری یا تەقلیدی گرێدایی یە، لێ هێسیۆد د داستانا " کار و ڕۆژ " دە، ئەو پەیوەندییا زاتی (خۆیی) یا نڤیسەر بەرامبەری بابەتێ ئاخفتنێ دکە و ئەڤ ژی، ژ ڕەو شتێن ئەدەبا لێریکییە. ئاخفتنا کو د داستانێ دە چێ دبە، نە ل سەر بۆیەرێن دەر باس بوویە (کو ئەڤ ژی ژ ڕەو شێن ئێپۆسینە) لێ ئاخفتنا داستانا هێسیۆد، ل سەر دەمییە و ب ناڤێ دێمی ئێکێ تێتە گۆتن، ئەڤ ژی ژ ڕەو شتێن لێریکا یە. لۆما ژی، نەڕینا ئەدەبناسان ئەوە کو " کار و ڕۆژ " بەرهەمە کە ژ جۆرەکێ ئەدەبی دەربا سی جۆرە کە دن بوو یە، ئانکو ژ ئێپۆسێ بەر ب لێریکایێ ڤە چوویە. (سەدسالا 6-7 ب.ز). ب تایبەتی، ڤێ قۆناغێ، گەهشتنەك ل دەف مرۆڤی چێ دبە کو دەربڕینا زاتیاتیا خوە ب خوە بکە.

داستانا هێسیۆد یا ب ناڤێ "تیۆگۆنیا" "Teogoniya" هەولدانا پێشین ژ لایێ یۆنانیان و سێستێمەکە ژ خوداوەندێن ناڤدار دەینن و دیرۆکا ژێدەرا جیهانێ ڕاڤە بکن. میفێن کو هێسیۆد، ژ بۆ ڤێ یەکێ ب کارئانینە پڕ

ئاشۆپە کو ل دەف هۆمیرۆس پەیدا نابە. ئەو گەلەکی ب هۆیری (هۆورایی) ل سەر د یْوان (هۆ ڤان) ڕادوە ستە، کو میفیـ نە و ژ "ئیل یادا" و " ئۆدیْس" کەڤنترن. ب ڤیْ هیْسیۆد دخوەست میفیْ تەرتیب بکە. هەو لدانا هیْسیۆد، ژ بۆ تە سنیفکرنا نەڕینا ئایینی و میتۆ لۆژی ژ بۆ ئامادەکر نا زە مینیْ ژ بۆ سیستیْمکرنا فەلسەفیْ کو بنگەهیْ ویْ میف، ڤالاهی، کەرەست، لڤین و کاوس (بیْ سەروبەری) بوو.

ل گەل فەحـ شیەتا تاڤلۆییْن میتۆ لۆژی ل سەر ژیا نا خوداوە ندان، "تیۆگۆنیا" هیْسیۆد دە، لیْ ئەم تاڤلۆییْن ژ یانیْ ژی کو نـیْزی ڕا ستییْنە، د ڤیْ داستانیْ دە، دبینن.

رەخ نەگریا ئەنتیك، د بەر هەمیْن هیْ سیۆد دە هـ ندەك هـ شکایی د ڕاخ ستنا با بەتی دە، دد یتن، هە یە لیْ ج یەکیْ با شی بۆ رۆلا وان یا پەروەردەکرنیْ ژی، هاتیە ڤەقەتاندن. یۆنانیان چاوا د هۆمیرۆس دە، باڤیْ ئەدەبا خوە دد یتن، وە ها ژی هیْ سیۆد وەك ستوونەکە ژ کلا تۆرا خوە دەسنیشان دکرن. ئەوان پەسنیْ ئاڤاکرنا ژیانا ب کار و ئا شتییْ کو هیْسیۆد پیْشنیار کربوو، ددان، وەها ژی جییْ مەزن ددان قەهرەمانییْ د بەر هەمیْن هۆمیرۆس دە. لیْ ل گۆرا کو دهیْ تە گۆتن، هۆمیرۆس و هیْ سیۆد د بەریکانەکیْ دە، دانین بەرامبەری هەڤ. ئیْلینیْن (خەلکیْن یۆ نانی) بە شدار، هۆمیرۆس ل سەر هیْسیۆد گرتن، لیْ چار (قیـصر) پاد یْد وەکو سەرۆکیْ بەریکانیْ، خەلات دا هیْسیۆد. ئەوی گۆت: گەرەك سەرکەفتن بۆ وی کە سی بیت ییْ کو دۆزا چاندنیْ و ئا شتییْ د کە، نەکو ژ بووی کە سیْ کو ل گەل شەڕ و کو شتنیْ یە. لیْ بەلیْ، بەر هەمیْن هۆمیرۆس و هیْ سیۆد نە ییْن بەراوردییْنە ژ بەر کو ئاستا بەرهەمیْن هۆمیرۆس ئاستیْن بلندن و لۆ ما ژی ئەو حەتا حەتا خوەدی کارتیْکرن و جی گرتنیْنە.

بەشێ دوەمین

ڕەنگێن لێریکا یۆنانی

لێریکا[1]

(ڕەنگێن لێریکا یۆنانی)

داناسینا ڕەوشا قۆناغێ ب گشتی:

سەد سالێن 6-7 (ب.ز)، د ژیا نا پراد یا ئێ لێن (عە شیرێن) یۆ نانی دە گو هارتنێن گرنگ چێ د بن. ل سەر خا کا هەر ئێ لەکێ، پۆلس (باژارێ دەولەت) تێتە هۆلێ. بازر گانی و پیشەیی (مهنە)، د وان دە خۆرت د بە. د سەدسالا حەفتان دە، ئێدی پەرە (دراڤ) ب رۆلا خوە ڕا د بە و هێدی هێدی هندەك ژ كۆمێن جڤاكی دەولەمەند دبن. نوینەرێن ئێلی (سەرۆك عە شیر) كو ئەرستۆكرات بوون، خوە وەكو دوندێن (وەریسێن) خوداوە ندان دبینن و ماف ددن خوە كو ئەو ب تەنێ، پار ستڤانیا ڕا بوون و ڕووند شتنا ئێ لێ بكن. هەگەر ئەرستۆكراتی جیێ نەرم، د جڤاکێ دە، ژ خوە ڕە د گرتن، جۆتكار و كەسێن خودان پیشە بارێن وان گرانتر دبن و ڕەوشا وان دژوارتر دبن. ژ بەر ڤێ چەندێ، گە لەك وان تۆپ دهاڤێژن (ا فلاس د بن) و وە سیلا ژ یانێ د دە ستێ وان دە نامی نە و ئەڤێ ژی هێ شت، ئەو ژ ئەر ستۆكراتان ڕە ببن خولام و ل باژاری ببن هەژمارەك ژ هەژمارێن باژێر. ناكۆكی و دژ بەری، د جڤاكا سەدسالا 6-7 دا گەهشتە پلەكا بلند، ئەڤ ژی بوو ئەگەرێ پەیدابوونا تەڤگەرا جڤاكی. ژ خوە، د ڤێ ڕەو شێ دە، ڕا ستی و وەكهەڤیا كو هێسیۆد دۆز د كر، د بە ئارما نجەك ژ بۆ تێكۆ شینا ڤێ تەڤگەرێ. ئەوان دد یت كو هەموو بەلا ژ ئەرستۆكراتیان ب خوەنە، ئەڤێ ژی هێشت كو كینەك مەزن

---

(1) لێریكا: بێژە یەكە یۆنانیە كو ژ ناڤێ ئامێرەكە مۆسیقی هاتیە و د پا شەڕۆژێ دە، بۆ تێرمن ژ بۆ جۆرێ سفری، د ئەدەب دە.

بەرامبەری وان چێ ببە. ژ ئەنجاما ڤان هەڤڕکیان، د هۆندرێ سەدسالا 7-6 دە، ئ ینقلاب (سەرهلدانێن ب چووك) چێ د بن. ئەڤ ژی، د بە سەدەما وێ یەکێ کو ئەرستۆکرات گرنگیا خوە، د جڤاکێ دە، وندا بکن. ئ ێدی، یا سایێن دەولەتێ، نە ب ڤیانا ئەرستۆکراتان ڤە گرێدایی یە، ژ بەر کو ئەو شێوەیێ نڤیسینێ دستینن و قانوون ژ بۆ هەموویان یەکە.

ئەڤان ئینقلا بان، جڤا کا مە شاعی (پێ شین) ل یۆ نانێ ب داوی ئانی و جڤاکا کۆلەداریێ دەست پێ کر. ل ئەتینا، کۆرێنفێ، سیکییۆنێ و باژارێن دن یێن یۆنانی حوکمداریا ستەمکاران، ل ڤان باژارێن دەولەت بەلاڤ دبە. لێ بەلێ، حوک مداریا ستەمکاران دۆم نەکر و د داو یا سەد سالا شە شان دە، ل ئەتینا، ژ ئەنجامێ شەڕێ یۆناذ یان ب فار سان ڕە، دە سەلاتا ستەمکاران دکەڤە. د ڤێ دژبەریا، د ناڤبەرا بەرژەوەندیا تایبەت و گشتی دە، رۆلا کەس مەزن دبە. رۆلا وی، د ئاڤاکرن و گەشبوونا دەولەتێ دە، پڕ دیارە و کەساتیا فەرد (تاکەکەس)، ئێدی کارتێکرنا خوە د رەفتاریا وی ب خوە دە هە یە و ژ جڤاکێ ڕە دبە ڕێبەر. ئەڤ ژی، دهێلە کو کەس ببە دەربڕینا کە ساتیا خوە.

ئەڤ دەربڕی نا کە ساتیا تای بەت، د سەد سالا 7-6 دە، ڕێ ل بەر جۆرەکی ئەدەبی یێ نووە ڤەدکە کو ژێڕە دێتە گۆتن: (لێریکا). لێری کا ژی جۆرەکێ ئەدەبی یێ وەها یە کو ل سەر ز مانێ کەس و ناڤێ وی تێ تە گۆتن و د بە دەربڕینا هەست و هەلوەستا وی.

ل گۆرا تەسنیفکرنا ئەنتیك. لێریکا سێ ڕەنگێن خوە یێن شەعری، کو ژ هەڤ جودا بوون هەبوون:

1- ئێلیگیا.
2- یامب.
3- مێلیکا.

ئەڤ هەر سێ ڕەن گێن شعری، د بن ناڤێ لێری کایێ دە کو جۆرەك ژ جۆرێن ئەدەبی بوو، دەرباس دبوون، لێریکا وەکو زاراڤ ژ ئامیرەکە مۆ سیقی

هاتیه کو د بەر ڕە، بەرهەمێن شعری دهاتن گۆتن. زانیارێن ئەلکساندەریێ، ل سەر بنگەهێن دەسنیشانێن فورمال (شەکلی) ب کارد ئانین، لێ دووڕە، ب واتا ناڤەرۆکا بەر هەمێن شعری ها تە نیا سین. و د سەد سالێن 7-6 ب.ز، ل یۆنانێ ڕوونشتنەکە خوە پە یدا بوو. نو کە ژی، لێریکا ب دەربڕینا هزر و هەستا ئافەرێنەر (نڤیسەر) تێتە نماندن. ب خوە، لێریکا د قۆنا غا خوە یا پێشین دە، سێ ڕەنگێن خوە هەبوون کو مە ل ژۆرێ دەسنیشان کر بوون: ئێلیگا، یامب، و مێلیکا.

لێ گەرەك بێتە گۆتن نە مەرج بوو کو هەموو ڕەنگێن شعری، ل گەل مۆسیقایێ بێنە گۆتن. جارنا یامبا نە وە ها د بوو، و ل بەر ئاوازێ فلێیتا، دستران و مێلیکا ل بەر ئاوازێن لێرا و فلێیتا دستران. لێریکا، ژێدەرا خوە، ژ سترانێن فولکلۆری دستینە و هەر ڕەنگەك ژ ڕەنگێن وێ کێشەکە خوە یێ تایبەت هەبوو. لێ تەنێ، شاعرێن مێلیکا دشیان بەرێ خوە بدن کێشێن جۆرە بەجۆر و حەتا ئەڤ یەك د هۆندرێ شەعرەکێ دە ژی، ب کار دئانین.

ئێلێگە و یامب:

ئێلێگە و یامب، ڕەنگێن لێریکی یێن گرنگن کو ل ئیونێ هاتیبوون ئەفراندن. ئەڤ هەردو ڕەنگ، ب دابێن سترانێن فولکلۆری گرێدایی بوون، لێ ئەو گوهاڕتنێن جڤاکی کو د سەدسالا 7-6 ب.ز چێبوون، کارتێکر نا خوە ل ئەدەب کر و ھ شت کو سترانێن لێریکی، ئێدی نا ڤەرۆك و شێوەیێن دن بستینن. ئێدی لێریکا دبە، لێریکا فەردی (کەسی) کو ڕەنگڤەدانا دژ بەریێن جڤاکی یێن وێ قۆناغێ دکە و ببە وارەك ژ وارێن خەباتا سیاسی.

ب خوە، ل ئاسیا بچووك، ژ ئێلیگیێ ڕە دهاتە گۆتن: (گری کۆکی) و ل بەر ئالا ڤا فلێتا یا مۆ سیقی دها تە گۆتن. (نەدوورە، چاوا فلێتا ئالاڤا کە مۆ سیقی یا فریگیان بوو، وە ها ژی ئێلیگیا بێژە یەك ژ ڤی زمانی بوو).

ئێلیگیا پڕ کەڤن نەبوو، لێ ئەسەح (وەکات) گەرەك شینی با. ئەڤ ڕەنگەك ژ لێریکایێ بوو کو هیندەکرن و ڕێیا ڕاستیێ، د ژیانێ دە، تێدە هەبوو و عاقیبەتە کە خوەش وێ دنیایێ پە یدا د کر. ئەڤ ڕەنگێ ئەدەبی، ل سەر مریان دهاتە گۆتن، لۆما ژی، ب گری ڕە بوو.

ل دەف مە کوردان، ژ ێرە تێتە گۆتن: نهراندن، نهراندن ژی ئەسەح، گەرەك ژن بب ێژە. نا ڤەرۆکا خوە ژی، پە سندایینا کە سێن مری یە و ئاخافتنا پێرەیە. د پەسندایینێ دە، دبە ل سەر قەهرەمانی یان جۆمەردی (کرم) و مرۆڤاتیا کە سێ مری بە و ئاخافتنا پ ێرە ژی، نێهرۆکا ژن وی (کەسێ مری) ل سەر کەسێن کو هاتنە ل سەر کەلەخێ وی ئاگەهدار دکە و خەمگینیا کو گرتیە ل سەر مال و هۆگرێن وی، ژێرە دبێژە.

ژ خوە، پەسندایین و ئاخافتنا ل سەر قەهرەمانیێ، هشت کو ئێلیگیا ناڤەرۆکا خوە بگوهرە و ل شوونا گری و خەمگینیێ بانگ ژ بۆ تێکۆشینێ و پرۆپاگندا سیاسی، چێ دبە. ئەڤ ژی دبە سەدەما وێ یەکێ کو ئێلێگی د جەژنا دە، بێتە گۆتن.

ژ تایبەتیا سترانا ئێلیگ یە و جودابوونا وێ ژ سترانێن دن، چ د وارێ ناڤەرۆکا خوە دە، وەها ژی، د وارێ بنیاتێ دە، ل گۆرا ڤێ ئاڤاکرنا شعری. ئەو میلیۆدیا خەمیگینیێ ب خوە ڕە تینە و حەتا ئێپیگراما (نڤیسا ل سەر بەرێن قەبران) ب بنیا تا ئێلێگیێ دهاتە نڤیساندن. و ب تایبەت شێوەیا شعری یا ئێلێگیە هشت کو ئەوی نێزی ئێپۆسێ ببە. با بەتێ هزری کو ل سەر زمانێ قەهرەمان، د ئێپۆسێ دە دهاتە گۆتن، هشت کو زمانێ ئێلێگیێ بەر ب پەخشانێ ڤە هەڕە، ئێلێگیە، ب هەسانی، د هەموو هەرێمێن یۆنانی دە بەلاڤ ببوو و د ئەدەبا ئەنتیك دە خوە، ب ڕوونشتن دا.

لێ هەرچی یامبا، ب هەلکەفتنا چێبوونا خوە ژ ڕەنگێن لێریکی یێن دن جودا د بوو. وە کو داب، د جەژنێن چنین و چاندنێ دە، کو د بوون سەدەما هاتنا بەرێ ب خ ێر، ئا هەنگ و سەیران ل دار د کەتن. د ڤان

کەیفخوەشیان دە، سترانێن سڤك ئێن حەنەك و پێکەنینان، ب کەسان ڕە دهاتن گۆتن، سترانێن ڤی شێوەی، ژ وان ڕە دهاتن گۆتن یامەبا. دووڕە یامەبا ژ پێکەنینێ دەربا سی قەرف و ترانا بوو. لۆ ما ژی، ژ ڕەخنا سڤك، ژ بۆ حەنەك و پێکەنینێ، دەربا سی ڕەخنا گران ژ بۆ دیارکرنا کێما سی و شاشیێن دەسەلات و جڤاکێ، ئێدی ئەڤ کێما سی و شاشی نەب تەنێ هەمبەری کەسان بوو، هەر وەها ژی هەمبەری دەسەلاتێ بوو.

نڤیسەرێن ئێلێگییێ و یامبێ، نەدەنگبێژێن ب سپۆر بوون، ئەو سیاسەتمەند بوون و حەتا کەسێن قۆناغێ یێن ناڤدار بوون. ئەڤ ژی، ژ بۆ رۆلا لێریکایێ یا سیاسی مەرج و دەسنیشان بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ڤی ڕەنگێ ئەدەبی شێوەیێ خوە یێ پرۆپاکند ستاند. یەك ژ شاعرێن ئێلێگییێ یێن ئەنتیك کو هین، د دەما خوە دە، ناڤدار بوو، کالمین بوو، (کو نیڤا سەدسالا حەفتان ژیانا خوە کر بوو ل بازارێ ئێفێسێ ل ئاسیا بچووك). هەلبەستەك ژ یێن وی هاتیە پاراستن، ئەو ژی بانگا ژ بۆ پاراستنا وەلاتی ژ دوژمنی یە. ئەم دێ واتایا وێ پێشکێش کەن:

"مەزنبوون ژ وی کەسی ڕە یێ کو ژ بۆ خاك، زارۆك و ژنا حەزکری، ب دژمن ڕە دکەڤی جەنگێ". دووڕە، ئەو بەردەوام دکە و دبێژە: "مرن بەهرا هەر کەسی یە، ما چ ژ ژیان و مرنا ب ڕوومەتی چێتر هە یە؟ نە تشتەك"، ئەم ڤێ هەلوەستا ژ بۆ پارا ستنا وەلات، هین روهنیتر ل دەف شاعرێن سپارتی (هیرتێ) دبینن (دبە ئەو د سەدسالا حەفتان یا شەشان ژیابە). ئەو ژی، د شعرا خوە دە، ناڤ د هەموەلاتییێن خوە دە، ددا و ژ وان دخوا ست، کو ژ شەڕ خوە ڤەنەکێشن. و ڕەوشا شەڕڤانێ ڕەڤیایی یێ خراب و بێ ڕوو مەت ل غەریبییێ خویا دکە. واتایا هەلبەستەك ژ یێن وەها یە: "حەمد ژ وی ڕە، یێ کو د ڕێزا پێشین دە، ب دژمن ڕە شەڕ دکە و ب مێرانی ژ بۆ وەلاتی تێتە کوشتن! ".

ئەڤ بابەتێ (وەلات حەزیێ) ل دەف هۆمیرۆس پڕ هندك دەر باس د بە، تەنێ پار ستڤانێن تروادە کو کو شتنا وان بێ مەحال بوو، ئەڤ هە ستا بەرخودانا ژ بۆ وەلا تی ل دەف وان تێ تە د یتن. ژ خوە، (تیر یتێ) وە کو شاعرێ قۆناغا نوە (قۆناغا پۆلسێ پشتی یا مەشاعی "پێشین" هاتبوو) ڤان پەیوەندییێن جڤاکی یێن نوە د ئێلێگیێ خوە دە گەودە (تەجسید) د کە. هەگەر د ئێپۆسێ دە، قەهرەمانیا کەسان تێتە بەرجەستەکرن. لێ د ئێلێگیا دە قەهرەمانیا هەموەلاتییێن پۆلسێ، ب گشتی تێ تە پە سندایین. د ڤی واری دە، شعرا ت یریتێ یا ل سەر قەهرەمانییێ بالکێ شیەك خوە هە یە، ئەو ڕەو شتێن کو دووری قەهرەمانییێ نە دەسنی شان د کە کو ژ تای بەتیێن ئێپۆسێنە. لێ قەهرەمانیا ڕاستی، ب ڤێ شێوەیێ خویا دکە: "خزمەتا ژ بۆ گەل و وەلات مەزناهیە و مەزناهیە ژ بۆ وی کە سێ کو ژ جەنگێ ناڕەڤە، ژیان و گیانێ خوە دکە قوربان".

ل سەر تیرێتێ و ئێلێگیێ ئەفسانەك تێتە گۆتن: د شەڕێ سپارتانیان ب دژمنێن خوە ڕە، ژ ئەتینا دۆزا ئالیکار یا لە شکەری تێ تەکرن. ل شوونا کو ئەتینا ڕێبەرەکی لەشکەری ژ وان ڕە، ب ڕێکە، مامۆ ستایێ دبستانێ تری تی کو دکولیا (دلنگی)، ئەتینا ژ وان ڕە هنارت. ئەو ژی، ب ئێلیگیا خوە، وە ها ناڤ د سپارتانتان دە، دا حەتا کو دهشت شەڕڤان بێ ترس خوە باڤێژ نە ئاگرێ جەنگێ، ئەڤ ژی بۆ سەدەما وێ یەکێ کو سپارتانتی زۆرا دژمنێ خوە ببن و سەرکەفتنێ ب دەستێن خوە خینن.

ئەڤ ئەفسانە، چ دەسنیشان دکە؟ ت شتەکێ ئا شکرایە کو رۆلا لێری کایێ، ئانکو شعرێ پڕ و پڕ ل یۆنانێ مەزن بوو و جییەکی ب قەدر و ڕوو مەت د جڤاکێ دە، دگرت. ئانکو قە لەم کارتێکر نا خوە نە کێمی شووری (شیری) هەبوو و هەردو پێکڤە تو هێز نەبوون وان ب شکینن. هەر وە ها ژی، د بە تەسبیتا وێ یەکێ کو تیریتی ئێلیگیا ژ ئییۆنێ دەربا سی سپارتێ کر. تێ تە

گۆتن کو شعرێن تیرتی بەری جەنگی و د جەنگێ دە، دەما خوارنێ و پشتی عیبادەتی و د ژیانێ دە، ژ بۆ پەروەردەکرنێ دهاتە خواندن و بەلاڤکرن.

د ئێلێگیا سەدسالا 7-6 ب.ز، بابەتێ ئەڤینی ژی هەبوو. میمنێرم یەك ژ وان شاعرا بوو کو بابەتێ ئەڤینێ، جییەکێ مەزن، د بەر هەمێن وی دە دگرتن، ل دەف وی خەمگینی و ئەڤینی تێکەل بوون. ئەڤینیا میمنێرم ژ بەر کو ئەوی خۆشیا ژیانێ، د حەزکرنێ دە، ددیت و خەمگینیا وی ژی ژ بەر تێک چوونا وەلا تێ وی کولۆ فۆن (ئا سیا ب چووك) د شەرێ ب چارێ (قیصر) لیدی یان ڕە کو ئەوی ئەڤ شکەستن ب چاڤێن خوە دیتبوون. هندەك شعرێن میمنێرم کو هاتنە پاراستن، تنێ بەختیاری د حەزکرنێ دە دهێتە دیتن و ئەو هەلبەست ب واتایا خوە وەهایە:

"بێی ئەفرۆدیتا زێڕین، چ ژیان، ئان مە چ کەیفخوەشی هەیە؟ هەگەر حەزکرن نەبە، من دێ مرن بخواستا".

د یارە، ژ بەر نەبوونا حەزکرنێ د ڤۆنا غا پیرتیێ (کالی) دە، شاعر دبێژە: "دە بلا مرنا من زووبە و نەکالتیا بێ ئەڤین".

د هەمان ڤۆناغ دە، (سەدسالێن 7-6 ب.ز) شاعرەکی دن جیێ خوە د ئەدەبا یۆنانی دە، وەردگرە، ئەو ژی سۆلۆنە. سۆلۆن بەرۆڤاژیا میمنێرمی ژ کالەتیێ (پیراتیێ) ناترسە ژ بەر کو گۆرا وی، هزرا ژیانێ د خوەشیێ دەیە و خوەشی ژی، دەما یەك قەنجیێ ژ خەلکی ڕە دکە. و قەنجی ژی، د هەر تەمەنەکێ دە چێ دبیت. و ژبلی ڤێ یەکێ ژی، سۆلۆن ئێختیاریێ (پیراتیێ) وەکو سیمبولا عاقلمەندی و گرانیێ ددیت. د ڤی واری دە، ئەو دبێژە: "د پیراتیێ دە ژی، مرۆڤ هەر ڕۆژ هینی تشتەکی نوە دبە".

ئەرێ، سۆلۆن شاعر بوو، لێ د عەینی دەمێ دە، مژوولی پرسێن یاسایی و سیاسی ژی دبوو، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەوی ڕۆلەکە مەزن ددا شعرێ و دلێما (وڤیفا) وێ. دلێما ئەدەب وی د کارتێکرنا ل سەر هەموەلاتیان، د ئاڤاکرنا دیموکراسیێ و دووربوونا ژ خرابیێ، ددیت. ل گۆرا سۆلۆن، گەرەك

هەموەلاتی، ب ڕێیا باش، مالێ خوە بجڤینە و چێکە. و ئەوی وەکە هێسیوْد ئارمانجا ژیانێ د کار و ڕاستیێ دە دد یت. کار، پا ڤژیا گیانی و وەرگرتنا زانینێ حەتا ڤۆناغا پیراتیێ، ئارمانج و جەوهەرێ ژیانێ یە. لێ گەرەك بێتە گۆتن قەویتی (ئاموژگاری، شیرەت) یێن وی د بن باندۆرا ئەخلاقێ ئایینی دە بوون. ب خوە، یۆنانیان ڕێزداریەکە پڕ ژ سۆلۆن، چ وەکو شاعر و چ وەکو سیاسەتمەند، دگرتن. ئەڤ ڕێزداری، د دەما ژیانا وی دە، و پشتی ژیانا وی ژی، ژێڕە دهات گرتن. و دەما ناڤێ عاقلمەندی ئەنتیك دهاتن ل سەر زمانی، ناڤێ سۆلۆن د ناڤ ڕێزا ناڤێن وان دا، دهاتە دیتن. وەکو داب، ژ حەفت ناڤان، ناڤێ چار عاقلمەندێن یۆنانی، سۆلۆن، فارێس، بییانت، و پیتتاك جییێن خوە دگرتن.

ل سەر ناڤداریا، د دەما خوە دە، ئەڤ چیرۆکا پلیتارخ دەسنیشانا وێ ئێکێ یە، "د شەڕێ بۆ جەزیرا سالومین، ئەتینی تێك چوون. و چ کەسێ کو دۆزا ڤەگەڕ و ب دەستخستنا سالۆمین بکرا، جەزایێ وی یێ مرنێ بوو. لێ سۆلۆن، ب کنجێن (جل و بەرگێن) بێ سەروبەر، مینا یێ دینا، هاتە مەیدانا باژاری و ل سەر کەڤرەکی بلند ڕاوەستا و دەست ب خواندنا ئێلێگیا خوە کر. ئەڤ شعرا وی، ل سەر بێ ڕوومەتیا ئەتینیا بوو کو سالۆمین ژ دەستێ خوە بەردان، دهاتە گۆتن. و ب ڤێ دۆزێ شعرا خوە برە سەری: "بەر ب سالۆمین، جەزیرا خوەستەکا دلێ مە ب لەز هەڕن! تا کو ئەم بێ ڕوومەتیا تەحل ل سەر وەلاتی داوەشینن".

ئەتینیا، سۆلۆن ژ خوە ڕە کرن ڕێبەر و بێی کو دژمنی های ژ وان هەبیت، جهێ خوە د جەزیرێ دە گرتن. و کەنگی دیسا شەڕ دەستپێکر ئێدی سەرکەفتن بەهرا وان بوو و سالۆمین ل وان ڤەگەڕیا.

دووڕە، د سەدسالا 6 ب.ز شاعرەکێ دی، ب ناڤێ فیۆگنید جهێ خوە د ئەدەبا یۆنانی دە گرت. ئەڤ شاعر ب نەسەبا خوە ئەرستوقرات بوو، و د شعرا ئێلێگییێ دە وەکە سۆلۆن بوو، وار یێن وێ سیاسی، پەروەردەکرن و

ئەخلاقی بوون. دە ما ئینقلا با دیمۆکرا سیێ، بازێرێ مێگارا ل ئیستێمیێ چێبوو، فیۆگنید مالێ خوە هەموو وندا کر. ژ بەر ڤێ چەندێ ئەو نا چار بوو کو ژ وارێ خوە بارکە و ببە گەڕۆك. و کەنگی پێلڕابوو نا (هە یەجان) سیاسی هاژ (بێدەنگ) بوو، فیۆگنید ڤەگەڕیا بازێڕێ خوە، لێ نەدشییا مالێ خوە ب دەستێ خوە بخینە، ئەڤێ ژی وی زڤێر (عاجز) کر و هەموو خەیدا (تۆڕەیی) خوە د ئێلێگییێن خوە دە دبارا ند. ئەوی ژی، ملەت ب خرابییێ دەسنیشان کر و ئەرستوقرات ژی وەکو ئەهلێن خێرێ د یار د کر و ژ یێدەرا وان ژی ڕەسەنی ددیت.

فیۆگنید ژ وان شاعرێن کو گەلەك، ژ بەرهەمێن وی هاتنە پارا ستن، ژ وان ن یێزی هزار و چار سەد شعران گەهشتنە سەردەما مە. پڕاڤ یا وان قەسیدان ل سەر کوڕێ ب ناڤێ کیڕنە. ئەو هەول ددەت کو ئەو لاوك شیار ببیت، های ژ خوە هەبیت و حەتا مرنێ باوەری ب خەلکی نەئینە. هەگەر، وی بەرێ نرخ ددا ئەسل و نەسەبێ، ئێدی ئەو ددە مالدارییێ.

ل گەل کو فیۆگنید هەموو شاعرێن بەری خوە و یێن قۆناغا خوە د بن کارتێکرنا ئایینی دە، دنڤیساند، لێ ئەو یێ پێشی بوو کو د ئەدەبا یۆنانی دە، ڕەخنەیا خوە ئاراستەی خوداوەندان کر. ئەوی ب لۆمە بەرێ خوە ددا زێفس، و ئەو وەکو گونەهکارێ کو پشتگریا بێ یاسایی یێ د کەت و کەسێن باش کێم د کەت، و یێن خرابییێ پڕ و گەش د کەت. شعرەکە وی ب ڤێ واتایێ هەیە: "حورمەتێ ژ خوداوەندێ مەزن ڕە نەگرن کو مرۆڤێ خراب یێ کو نە ژ عەبدان شەرم دکە و نە ژ خودێ دترسە، ئەو چێ د کەت و پڕ دکەت!". لێ تەنێ وەها ژی، فیۆگنید وەکو هەموو فەیلەسووف و شاعرێن ئەنتیك ناڤنجی (موعتەدل) و وەکی وان ژی هیڤی شکەستی بوو. ئەو دئێلێگیەکە خوە دە، ب ڤێ واتایێ دبێژە: " بەهرا هەری باش ژ مرنێ نەچێبوونا ژ دایکبوونێ یە. ژ بەر کو هەگەر هات و ئەو ببە ئەوێ تیرێژێن

ڕۆژێ نەبینە. هەگەر هات و مرۆڤ چێبوو یا باش ئەوە ئەو هەڕە بەر دەریێ ئایدا و بکەڤە بن ئاخا کوور و د گۆڕی دە پالڤەدەت".

فیۆگنید نرخێ بلند ددا بەرهەمێ خوە و ئەو د وێ نەڕینێ دە بوو کو نڤ شێن ل پەی وی، وێ ج یەکی بلند ژێ ڕە ڤە قەتینن. ئەو خوا ستەکا نەمرنا شعرێن وی، بوو خواستەکا شاعرێن مەزن یێن ب سەدسالا پشتی وی.

یامب:

یامب یەك ژ ڕەنگێن شعرێ یێ ئەدەبا یۆنانی یا کەڤنارە یە. بەرێ پێشین، ئەو ب عیبادەتا خوداوەندێ خێر و بێرێ، دیۆنیس ڤە گرێدایی بوو. ژ بۆ جەژنێن "خێر و بێرێ" ئاهەنگ و سەیران ل دار دکەتن. د ڤان ئاهەنگ و سەیرانان دە، قەرف و حەنەك د هاتن کرن و ب وان ڕە ستران داڤێتن بەر هەڤ و لاقردیێن خوە دکرن. ب ڤان ستران و گەڕیانا، مللەتی باوەری دئینا کو ئەو دێ کارتێکرنەکا باش ل هاتنا بەرێ چاندنێ یێ سالانە بکەن. ئەو سترانێن کو ب هەلکەفتنێ ڕە دهاتن گۆتن، ژێڕە دگۆتن: (یامب)، و شاعرێ مەزن یێ ڤی ڕەنگێ شعری، ژ بۆ وێ قۆناغێ، ئارخیلۆخ بوو.

ئارخیلۆخ (سەدسالا حەفتان بەری زایینێ) شعرا کو دوو پیڤانێن خوە هەبوون، دئەفراند. یەك پەیدابوونا نەبرێ (ئاوازێ) ل سەر برگا دووەم، د بێژەیێ دە، زمان ژی، پێویستبوو، نێزی زمانێ ئاخافتنێ بوویا. ژ ڤی ڕەنگێ شعری ڕە دگۆتن: یامب.

ئارخیلۆخ کو ئەڤ ڕەنگێ شعری دنڤیساند، ژیانەکە پڕ ب کول و دەرد دەرباس کر. باڤێ وی هەموەلاتیێ پرۆرۆس بوو، دایکا وی ژی کۆلە بوو. دیارە، ئەڤ بنەمالا نزم قەدەرا وی یا ژیانێ خستبوو چارچۆڤەکە پڕ تەنگ. ژ مەنا سە کو ئارخیلۆخ بۆ نان و خوە یا مالێ، لە شکەریا ماجۆری

(ڕێنجبەری) کر. ئەوی ل سەر دژبەریا ژیانا خوە، ئەڤ چەند گۆتن د شعرا خوە دە گۆتینە کو (نانێ وی ب سترِی و کەلەمە).

ژیانا ڤرك تەحلی، ئارخیلۆخ رِەق کر، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو بەرامبەر سیا سەتمەندێن هەمبەری خوە، بێ رەحم بوو و حەتا هەمبەری خوە و تێکچوونێن خوە ژی بێ رەحم بوو. ئەوی هەر دەم، ترانێن خوە، ب ڤان تێکچوونێن کو پێرِە ببوون هەڤال، دکر. پێکەنینێن ژەهرینی ژ شعرێن وی د نوفتین (دهاتنە خوارێ) و گۆتنێن وی ژی زەختە (ڤ شارێن) شووژنی (شویژن) دزەڤتاند کەسێن بەرامبەری خوە.

لێ گەرەك بێتە گۆتن کو ئارخیلۆخ، ژبلی شعرا یامبی، شعرا ئێلێگی ژی دنڤیساند. وەها ژی، ل دەف وی سرۆدێن خوداوەندی و ئێپیگرام ژی(1) هەبوون.

ل سەر تیژاتی و هشکایا ئارخیلۆخ د بۆیەرا ل سەر حەزکرنا وی تێتە خویاکرن. ئەوی حەز نیۆبۆلا دکر، و شعرێن ئەڤینێ یێن جوان و تەنك دهاڤێتن سەر و ئەو شعرێن غەزەلی و نازداری دیاری وێ دکرن، لێ دەما دەستێ ئەڤیندارا خوە ژ باڤێ وێ خواست، باڤێ وێ ب (نە) بەرسڤا خوە دا، ئەڤجا ئەوی شعرێن خوە یێن یامبی ب قەرف و ترانە هەمبەری نیۆبۆلا و باڤێ وێ نڤیسان. ئەڤ ژی بۆ سەدەما وێ یەکێ، ژ بەر شەرم و عەیبا، باڤ و کە چێ خوە کوشتن. ل گەل کو پار چە ژ شعرێن ئارخیلۆخ نەیێن تەمامبوویی گەهشتنە مە، لێ تەڤی وەها ژی، باش د کەسانی و هۆنەریا شاعری د وان دە دیار دبە.

و نە ب درەوە د هەیامێ ئەنتیك دە، ناڤێ وی ل تەنشتا هۆمیرۆس، پیندەر، و سۆفۆکل دهاتە نڤیساندن.

---

(1) ئێپیگرام: ئەو چەند مالکێن کو ل سەر کوچا تربان (کێلیان) دهاتە نڤیساندن، ژ بێرە د هات گۆتن: ئێپیگرام، لێ دوورە ئەو ب شێوە یا ئێلێگییێ و کورت هاتە نڤیساندن.

مێلیکا:

مێلیکا (سترانا لیریکی) ب پرانی، ب مۆسیقایێ ڕە دهاتە گۆتن، ئەو نە وەکی یامب و ئێلێگیا کو هێدی هێدی بوو نە ڕەنگەك ژ ڕەنگێن ئەدەبی و پەیوەندیێن خوە ب مۆسیقایێ ڕە وندا کرن. مێلیکا ب بنیات و کێشانا ژی ژ وان جودا بوو. شعرا مێلیکی ل یۆنانێ (سەد سالا 7-6 ب.ز) وەکو داب دابەشی سەر دو ئاوایان دبوو: مۆنۆدیکی (کو کەسەکی دسترا)، و کەورەسی (چەند کەسان پێکڤە دسترا).

مێلیکا کەسانە، ل جەزیرا لێسبۆس کو وەلاتێ دو شاعرێن مەزن بوو: (ئالکێ و ساپفۆ) جهێ خوە گرتبوو. ئالکێ (داو یا سەد سالا حەفتان و دە سپێکا سەد سالا شەشان) ب ئەسلێ خوە ئەر ستوقرات بوو، یەك ژ بەشدارێن تێکۆشینا دژوار د ناڤبەرا بنەمالێن ئەستوقراتی دە و دێمۆسێن (گەلێن) گەلێری ل لێسبۆسێ، بوو. ئالکی ژ باژارێ خوە مشەخت بوو و چەند سالان ژیانا خوە ل غەریبیێ قەداند. کینا وی ب "ڕەشان" ڕە چێ دبە و بفیۆگیندەر وی دکە هۆگر. ئالکێ نە تەنێ نەرازیبوونا خوە، ژ قەدەرا خوە ڕە، دیار دکە، هەر وەسا ژی دۆز و بانگا تێکۆشینێ دکەت.

ل گەل کۆ پارچەیێن ژ لێریکایا وی گەهشتنە مە، لێ ئەدەبناس هەر دبێژن کو خەلەکەك ژ شعرێن وی، د بن ناڤێ سترانێن تێکۆشینێ دە، هەبوون. ئەوی، د ڤان شعران دە، ژیانا سیاسی ل باژارێ خوە، باش نیشا مە ددەت.

سەرکەفتنا دیمۆسیان و ژ نەچاری، دەرکەفتنا وی ژ باژاری، هشت کو ئەو هیڤی شکەستی بە. د هەلبەستەك خوە دە یا کو گەهشتیە ڤۆناغا مە، وەلاتێ خوە دکە مینا گەمیا کو کەتبیتە بەر پێل ڕابوونێ. و وەسفێ باهۆزێ ب شەڕێ براکوژی، بەراورد دکە.

پالدەرا ب کارئینانا گەمیێ، د پێل ڕابوونێ دە، سیمبولا دەولەتا کو ب نەخوە شیا شەڕێ خوە ب خوەیی کەتیە، دەسنیشان د کە. دووڕە، ئەڤ وێ نەیێ هۆ نەری شاعرێن ئەنتیك مینا فیۆگندید و گۆرا سیێ ژ ئالکێ وەرگرتبوون.

ل گۆرا نڤیسەرێن ئەنتیك، ژبلی بابەتێن سیاسی و مەی ڤەخوارنێ بابەتا ئەڤینی ژی، جهێ خوە د بەرهەمێن وی دە گرتبوون. لێ مخابن هەما بێژە، تو پارچە شعرێن وی یێن ئەڤینێ نەهاتن پاراستن. تەنێ چەند مالك کو ب ئاواکی شەرمۆکی ل سەر حەزکرنا خوە، ژ شاعرا دەما خوە ساپفۆ نڤیسیبوو، گەهشتنە سەردەما مە.

بەر هەمێن ئالکێ، بالکێشیەك خوە و رێ نێزیکبوو ناوان ژ سترانێن گەلێری، هە یە و ئەو د یاردەیێن شعری کو د هەلبەستێن وی دە هاتنە پاراستن، بوونە دەسنیشان ژ تایبەتیا شعرێن فولکلۆری یێن یۆنانی کو وندا بوونە.

ساپفۆ (داوییا سەدسالا حەفتان نیڤا پێشین ژ سەدسالا شەشان):

ئەو ژی وەکە ئالکێ، ژ بنەما لەکا ئەرستوقراتی بوو، ئەو ژی، دەمەکە درێژ مشەخت بوو، ل جزیرا سیدسیلیا ب مالتی (مالداری) ما و تەنێ د داویا تەمەنێ خوە دە، ڤەگەڕیا وەلاتێ خوە، و تێتە گۆتن کو ئەو ژ بەر حەزکرنا خوە هاتە کوشتن.

ساپفۆ، پڕانیا هەلبەستێن خوە، ل سەر کەچکێن هەڤالێن خوە دنڤیساند کو ئەو ب خوە ژی هەلبەستڤان بوون. نڤیسینا هەلبەستان ژ لایێ ژنان و ل سەر ژنان دێ نەممکن با، هەگەر ئەو ل ئەتینا بژیا. ژ بەر کو ل ڤر، ژن دچوون و هاتنا خوە دە، نە یا ئازاد بوون و کو شعر نڤیسیبا دێ ژ لایێ جڤاکێ نەهاتبا پەسەند کرن.

گەرەك ئەم بێژن کو ساپفۆ، بەرۆڤاژیا شاعرێن بەری خوە، سیاسەت د هەلبەستێن خوە دە نەکربوو بابەت، بابەتێ سەرەکی، د لێریکایا وێ دە ل

سەر ئەڤینێ بوو و کێم جاران، ژ دەر ڤەیی ئێشا هەستا خوە دەردکەت، و یەك ژ نموونەیێن ڤان شعران کو ب شێوەیێ سرۆدا خودایی نڤیسیبوو، ئەم دێ واتایا وێ پێشکێش بکەن:

"ناڤدارا ئەفرۆدیت، خودایا تاجا بەرفۆکی (تەییسی)
کەچا زێفس کو تو د دەك و دۆلابان دە (فێلبازیان) زانا
ئەز د بەختێ تە دە تو دلێ من خەمگین نەکی!
دە وەرە دەف من، چاوا بەرێ تو دهاتی
ل سەر گازی و هەوارا من یا دوور
تە دەست ژ کۆچکا باڤێ خوە بەردا
و ژ ڕۆژا زێڕینی تو دەردکەتی
و ڕەفێن چۆکان (چووچکان) ژ ئەسمانان
د سەر عەردێ ڕە باسکێن خوە
ل هەڤ دان و فڕیان
و گڕنژینەك ل سەر دێمێ نەمری هشتن
تە نوراتییێ، ژ من دپڕسی:
خەمگینیا من ژ بەر چیە؟
وچما ژ خوداوەندا
من ئەڤین خواستی یە
* * *
وەی! هەما نها ژی وەرە!
و من ژ ئێش و خەمگینێ رزگار کی..
ئەز دخوازم ب تە ڕە هەڤالبەند بم
و تو ژ من ڕە ببی خوداەند! ".

هەلبەستێن شاعرێ هەنە کو ئەو ئێشا هەستا خوە یا حەزکرنێ د وان دە د یار د کە. ئەرێ، ئەو وە سفێ ژ دەر ڤەیی دەروونێ یێ ددەت لێ هەر

کووربوونا ئێشا هناڤێ یە: "زمان ناگەڕە، د لا شێ من دە گەرمیەك د گەڕە، دنەرم، چاڤ نابینن".

تێتە گۆتن: ئەڤ ژ شعرێن ئەنتیك یێن هەری هەستینی بوو.

ساپفۆ، گەلەکی ب جوانی وەسفا سروشتێ ژی ددا. د ڤی واری دە، ئەم هەردەم کولیلك، بو هار، ڕۆژ و خەملا بو هار و پاییزێ، وە کو پا لدەر د شعرێن وی یێن ل سەر سروشتێ دبینن. ساپفۆ د شعرێن خوە دە، سروشتێ، مرۆڤ و هاوێردۆرێ، ب خەملێ پێشکێشی مە د کە. ئەو کە چا خوە یا بچووك د شعرا خوە دە د کە مینا کولیلکا زێڕینی. لێ ساپفۆ شاعرەك هەردەم ڕەوشتێن گیانی، ل سەر خەملا ژ دەرڤە دگرە:

" کی جوانە، ئەو چاڤێن مە خۆشحال دکە

کی باش بە، ئەو ب خوە جوانیە".

و د جیەکێ دن دە، ساپفۆ دبێژە:

"جوانە، ئەو تشتێ ئەم حەز ژێ بکەن".

هندەك پارچەیێن ئێپیتالا مان (سترانێن داوەتان) و شعرێن دن کو ب داب و نەریتان گرێدایینە هاتنە پاراستن. ئەڤ ژی نرخا وەراسا (میراسێ) ساپفۆ بلند دکە، ژ بەر کو فولکلۆرا یۆنانی وەکو هەبوو نەهاتیە پاراستن، ب تنێ ب سایا بەر هەمێن وان شاعرێن ب مەبەست یان ژی بێ مەبەست لاساییکرنا بەرهەمێن گەلێری کرنە، مە دشییا هزرا خوە ل سەر ئەدەبا فولکلۆریا یۆنانی بکرا.

ساپفۆ یەك ژ وان شاعران بوو کو شۆپا ئەدەبا گەلێری د ئەدەبا وی دە هاتبوو پاراستن، ب تایبەتی د سترانێن ئەڤینێ دە کو هەردەم، چاوا د فولکلۆر دە، وەها ژی دەف ساپفۆ سرەك بایێ خەمگینیێ د وان ڕە دەر باس دبە.

لێریکا ساپفۆ پشتی مرنا وێ ب سەد سالان ژ شاعرێن کو ل یۆنانێ و رۆمایێ یێن هەری دهاتن خواندن و حەزکرن.

ئانا كپیۆنت

(سەدسالا شەشان بەری زایینێ)

ئا نا كپیۆ نت ژی یەك ژ شاعرێن كو شعرێن خوە ب شێوەیا مێلیكا دنڤیسان، لێ ئەوی پڕاڤ یا ژیا نا خوە د كۆ چكێن ستەمكاران ڕا بۆرا ند. با بەتێن سەرەكی، د بەر هەمێن وی دە، ئەڤین و مەی بوون، ئەو ل سەر زمانێ كالی (پیری) ژ ژیانێ ڕە دسترا و دگۆت، هەر چەندی مرۆڤ نێزیكێ گۆڕێ ببە، گەرەك ئەو بێتر خۆشحالیێ ب ژیانێ بكە. ژ بەر ڤێ نەڕینا ب باوەری، جهێ ئێش و خەمگینیێ، د شعرێن وی دە نەبوون. هەگەر هات و پەیدا ببانا ژی، ئەوێ تەوان ژی شێوەیێ پێكەنینێ دستاندن. ئەو د ئەڤینێ دە، بێ باوەری نەدبوو، ل گەل كو د حەزكرنا خوە دە، نەسەركەفتی بوو ژی. ئەوی د شییا پ شتی حەزكرنا نە سەركەفتی، ب ئا سانی دە ست ب ئەڤینەكا دی كربا و خەمگینیا وی ل سەر ئەڤینیا بەرێ دیار نەبوو.

ئانا كپیۆنت، وەك داب، ل سەر خوەشحالیا خوە، د ڤەخوارنێ دە، د یار دكر و ب دلخوەشی ل سەر حوفكا (كۆما ل دوور وی) دئاخفت. لێ تەنێ، دەما هەستا نێزیكبوونا مرنێ پێڕە چێ بوو، ئێدی خەمگین دبە و ئەڤ ژی شۆپا خوە، د هەلبەستێن وی دە دبینە:

"جێنیكان كو سپی گرتیە سەر
سەری ژی ب بەفرێ نخوماندی (نخافتی)
د دەڤێ خوە دە، ب كالەتیێ هەست دكر
ڤەخۆ ژ بوو ئێشا ژیانێ
ئەو (ژیانا) ژێڕە هندك مایی

هێستر ژ چاڤان دبارن، ژ بەر کو
تاریا مرنێ خرابە و گەلەکێ دژوارە
ڤەشارتنا د بن ئاخێ دە
و کی جارەکێ دکەڤە ور، ئێدی هیڤیا
ڤەگەڕێ ژێڕە نامینە".

ژبلی شعرێن ل سەر حەزکرن و مەیێ، شێوەیێن وەکو سرۆدا خودایی، ئێلێگی و ئێپگرا ما ژی ل دەف هەبوو. لێ مخابن پڕ و پڕ هندك ژ وان هاتنە پاراستن.

ئەو شعرێن ب عیبادەتێ ڤە گرێدای بوون، وەکو داب، مێلیکا کو ل سەر ز مانێ کەورە سێ دها تە گۆتن. ئەو د ئا هەنگان دە دها تە پێشکێشکرن و سترانێن کەورە سی ب پڕانیا خوە سرۆدێن خوداوەندی بوون، و ل سەر ڕوومەتا دیۆنیس و ئاپۆلۆن دهاتن گۆتن. د وان دە گری، سترانێن کەچکان و سترانێن کو پەسندایینا وەرزشڤانان دهاتەکرن هەبوون. ژ ڤان سترانان ڕە دهات گۆتن: ئێپینیکا، و د ئەدەبا یۆنانی دە ئەڤان ستران جهێ خوە یێ تایبەت هەبوو، ژ بەر کو کەسێن وەرزشڤان ب خوە ژی جیێ وان تایبەت بوو. ژ بەر کو ئەو کەسێ د بەریکانێ دە ب سەرکەفتیا، سەرکەفتن دبوو بۆ باژار و ئێلا (عەشیرەتا) وی.

ب خوە مێلیکا کەورە سی، ل سپارتێ گەهشتبوو قۆنا غا هەری گەشبوویی و یەك ژ شاعرێن ڤی جۆری مێلیکا پیندەر بوو.

پێندەر
(440-518 بووز)

پیندەر د ئێپێنیکێن (سترانێن پەسندانێ) خوە دە دهاڤێت ل سەر ماقوولێن خودی کرنێن بلند یێن کو ناڤێ خوە و باڤکێن خوە بێ ڕوو مەت نەدکرن. کو ڕوومەتێ ژ کالان بگەهن باڤان و ژ باڤان بگەهن زارۆکان.

پیندەر، نێزی فیف ژ دایك بوو و باش هاتە پەروەردەکرن، ل ئەتینایێ ئەوی خواندنا مۆسیقا برە سەری. دووڕە، ئەو ل گەلەك باژاران ما و گەڕی یا. ئەو دیلڤا، و سیدسیلیا و ل ڤڕ، ل کۆچکا ستەمکارێن وێ ژ یا و ما، ژ ور ژی چوو ماکیدونی جەزیرا ئێگینا. و ل گۆرا تێتە گۆتن ئەو ل ئارگۆسێ مر.

پیندەر شاعرەکی پڕ ب بەر بوو. ئەوی نێزی چار هزار هەلبەست نڤیساند بوون و هەما بێژە هەمی ڕەنگێن مەلیکا تێدا هەبوون. لێ ئەو وەك شاعر، ب ئێپینیکا (شعرێن پەسندایین) ناڤدار بوو کو ژ وان چل و پێنج شعر ب تەمامی هاتنە پاراستن.

پیندەر، ب مەبەست ئێپینیکێن خوە، ب زمانەکێ ئالۆز دنڤیسان. ئەڤ هەلبەستێن پڕ ب خوا ستن و خوازە و ئیما ئە (ئا ماژە). شعرێن وی ب واتیێن خوە نە زەلال و خویابوون. پیندەر کو ب کۆکا خوە ئەرستوقرات بوو، شعرێن خوە ئاراستەی ئەرستوقراتان دکر و نەدخواست تێگەهشتنا وان ئاسان بە. و ئانالیزەکرنا ئاڤاکرنا ریتمێ، د شعرێن وی دە، دژوارە و هەما ناهێنە ڕاڤەکرن. ئەو د ئێپێنیکێن خوە دە، ڕەوشتێن وەرزشڤانێن تایبەت کو ب سایا وان سەرکەفتن ب دەستێ خوە و خست دیار دکر. و ڤان ڕەوشتێن بێ هەمپا (وەك وێ نینە) دکەتە یێن وەرزشڤانێن کو ب نەسەبا

خوه ئەرستوقراتن و سەدەما سەرکەتنا وان دزڤرينە ئەرستوقراتيا وان. ژ بۆ ئەو بگەهيتە ئارمانجا خوە، گەلەکی ئەفسانا ل پەی پەسندانێن خوە دخينە تا کو وی و ڕها وی بگەهينيتە ڕها خوداوەندی. لێ بەلێ، پيندەر ناڤەرۆکا ئەفسانێن خوە پێشکێش ناکە، ئەو تەنێ ناڤ و هندەك ديمەنان دەسنيشان دکەت.

تێتە گۆتن کو پيندەر، مرۆڤەکێ کو باوەری ب خوداوەندان هەبوو. هەگەر فيۆگنيت بەرێ خوە ددا خوداوەندان ژ بۆ هاريکاری و بێدەنگيا وان بەرامبەری نەوەکهەڤيێ دهاتن لۆماندن، لێ ل دەف پيندەر خوداوەند عادل بوون و تەنێ خێر خوازێن خەلکی بوون. پيندەر خوداوەندان دکە ب ئەخلاقێن بلند، ب هێز و عاقلمەندی، ئەو ژی وەکو هۆميرۆس هەر خوداوەندەك ب وەسفەکە قەنج دەسنيشان دکر، لێ بەلێ ئەو وەکو هۆميرۆس ناڤەرۆکا ئەفسانێ د شعرێن خوە دە، ب تەمامی نابێژە، ژ بۆ کو کێماسيێن خوداوەندان ديار نەبن.

هەگەر ئەم دينا (خەيالا) خوە بن ئێپينيکێن پيندەر، ئەمێ ببينن کو ناڤێ جهێن کو بەريکانە لێ چێبوونە هاتنە ب ناڤکرن: "ئۆلمپی، دستيمی، و نێمی" زمانێ پيندەر پڕ ژی مەجاز بوو و دهاتە خەملاندن و حەتا ڕەنگەکی گۆتاربێژيێ تێدا پەيدا بوو.

يۆنانی و رۆمانيان، پڕ ب ڕێزداری نێزی پيندەر و بەرهەمێن وی دبوون و کر بوون سيمبولا شعرا بلند. و نە ب درەوە هۆراتيسی دگۆت: "هەول مەدن کو هۆون وەکو پيندەر بنڤيسينن، هەر هۆونێ نەگەهن ئاستاوی..".

بەشێ سێیەمین

ئەدەبا قۆناغا کلاسیک

بەشێ سێیەمین

ئەدەبا قۆناغا کلاسیك

دانەنیاسینەکە گشتی:

لێریکا وەکو دەربڕینا هناڤا مرۆڤی، ب جەوهەرێ خوە ڤە، ب ژیانا زاتـ یەتێ ڤە (خۆ خۆیی) هاتـ یە گر ێدان، ئەڤ ژی، سەرخوەبوونەکێ، د کە ساتیێ دە د خوازە. ئەڤ کە ساتیا سەربەخوە و خوە ب خوەیی، ئ ێدی نەدشییا د بن سیوانا (سیبەرا) جڤاکا پێشینی دە، بمینە. ژ بۆ کو مرۆڤ خوە و هەبوونا خوە ژ کەسێن دن جودا بکە، بۆ ئەگەرەك کو ب جڤاکا خوە ڕە بکەڤە هەڤڕکی و ناکۆکیان. هەڤڕکی و ناکۆکی ژ بەر وێ یەکێ بوون کو کەسایەتیێ ئارەستەیەکە خوە هەبوو کو خوە ئازاد و ڕزگار بکە، جڤاکێ ژی، گوهەڕتن نەدخوەست و دڤیا وەکو خوە بمینە.

لێ کەنگی مرۆڤ بوو خوەدی کەسایەتیا ئازاد، ئێدی خوەست سەرداری و ڕێبەریا جڤاکا خوە بکە و بێخە بن دەستێ خوە. ب ڤێ یەکێ جڤاك دەرباسی سیستێمەکە دن بوو کو ژێڕە هاتە گۆتن: جڤاکا کۆلەداران (مالك العبید). ل ڤر، پێویستە بێتە دەسنیشانکرن کو لێریکا نوە، جودابوونەکە خوە ژ ئێپۆسێ هەبوو و ب ڕوونشتنێن پێوەندییێن ڤێ سیستێما نوە هشت کو ژ لریکایێ جۆرەکی ئەدەبی یێ دن چێ ببە کو ژێڕە هاتە گۆتن: دراما (ئەدەبا شانۆیێ). هین، بەری کو ئەڤ جۆرێ نوە چێ ببە، ئەلەمێنتێن خوە هەبوون و د پرۆسێسەکە دیرۆکی درێژ دە دەرباس بوو. لێ بەلێ، ڕوونشتنا قانوونێن دیمۆکراسی ل ئەتینا و سەرکەفتنا یۆنانیان، د شەڕێ ب فارسان ڕە، (د نیڤێ پێشی ژ سەدسالا پێنجا بەری زاییێ) کو ئەتینا ڕۆلا سەرەکە د ڤێ سەرکەفتنێ دە لیست، هشت کو یۆنان ب هەموو واران (سیاسی، ئابۆری

و ڕەو شەنبیری) گەش و خوش ب بە، و ئەدەبا شانۆییێ بگە هە پەل پەلۆکا (گۆپیتکا) هەری بلند.

د ڤێ قۆناغێ دە، پۆلسێن یۆنانی (باژارێ دەولەت) شێوەیێن خوە یێن تەمامبوویی ستەندن. دەما ئاخافتن تێتە سەر دیمۆکراسیا ئەتینا، گەرەك نەهێتە ژبیرکرن کو ئەڤ دیمۆکراسی ژ بۆ هەموەلاتییێن ئازاد یێن هۆندرێ ڤێ جڤاکێ بوو و ب تایبەت ژ بۆ خوەدییێن کۆلان (عەبدان) کو تێدا رۆلا سەرەکە دلیستن. و ژ بۆ کو ئەم خوە دووری نەڕینەکە ئیدیال (نموونەیی) ل سەر ڤێ قۆناغێ بکن، گەرەك ئەم ناڤێ دیمۆکراسیا خوەدییێن کۆلان لێ بکن.

دیمۆکراسیا کۆلەداران گاراندتا مافێن ملکیەتا هەڤبەهر (هەڤپشك) و وەکهەڤیا هەموو هەموەلاتییان، د ماف و ئەرکان دە، ژ بۆ ڕێبەریا کار و خەباتا دەولەتێ، دا نە کەسێن ئازاد. د عەینی دەم دە، کۆلە و مەتێك (مشەختێن باژارێن دن) کو پڕانیا دانشتواران ژ وان بوون، ژ خێر و مفایێ دیمۆکراسیێ بێ بەهر بوون. ل سەر ملێن کۆلە و مەتێکان، هەموەلاتییێن ئازاد ژیانا خوە خوەش دکرن. هەر هەموەلاتیەك، چاوا دشییا خەباتا ژیانا جڤاکی و کارێ دەولەتێ بکە، وەها ژی دشییا ژ بۆ خوە خەباتا پیشەیی بکە. وەك ڤەکرنا دکانەکێ یان ژی مژۆلی چاندنی و خوەدیکرنا پەزی. ئەڤ خەباتا پڕ ئالی کو هەموەلاتی پێ ڕادبوون، ب جۆکا خوە ڤە دچوو سەر گەشیبوون و ب هێزبوونا جۆکا دەولەتێ و پێکڤە دبوون یەك.

پشتی قۆناغا پێشین، ژ شەڕێ د ناڤبەرا یۆنانی و فارسان دە، د ئابووریا بە شێ بەژەیی (هـ شکایی) ژ یۆنان قەڤز (پێنگاڤ) هاڤێتنەك چێبوو و خەلکێن ئەتینا رۆلا پێشەنگی ئاتیکا د ئابوور یا دەولەتێ دە، د حەودێ دەریایا ئیژە دە، دلیستن.

د سەدسالا (5 ب.ز) ئاتیکا (هەرێمەکا یۆنانییە کو ئەتینا باژارێ وێ یێ سەرەکە بوو) بوو ناڤەندا هەری گرنگ، د وارێ بازرگانی و پێشەیی دە.

ژ تایبەتیا خەباتا وێ دەمێ کارێ ئازاد د چاندنیێ دە و ب کارئانینا کەدا کۆلان و هەموەلاتیان د پیشەیی یێ دە.

ژ بۆ ئەتینا، سەدسالا (5 ب.ز) ژ سالێن 450 - 430، کو وەکە قۆناغا دەسەلاتا پێریکل تێتە نیاسین و ژ دەما هەری ب هێز، د وارێ ئابووری، سیاسی و ڕەوشەنبیری دە بوو. ژ خوە، ناڤێ پێریکل، ب خوە بوبوو سیمبۆل و دەسنیشانا دیموکراسیێ و ب تایبەتی، د قۆناغا وی دە، ئەتینا بوو ناڤەندا ئەدەب و هۆنەرا یۆنانی. د ڤێ دەمێ دە، چێترین ئاڤاهیێن شۆپەمەنی (أثري) ل یۆنانێ هاتن ئاڤاکرن و ئەڤ شۆپەمەنی حەتا ڕۆژا ئیرۆ ل ئەکروپۆلسا ئەتینی هاتنە پاراستن و ب نیگارێن فەیلەسووف و خوداوەندان هاتنە خەملاندن.

هۆنەرا قۆناغێ، ب شێوەیێ مونومەنتی (محجم ب پرانی گەودەکری وەکو نیگار، ئاڤاهی، وێنەیێن دیکۆری) بوو. د ڤێ سەدسالێ دە، ئیدۆلۆژیا جڤاکا ئەتینی ب هێزا عاقلێ مرۆڤی و پێشکەفتنا کلتۆری تێتە گرێدان. د ئەدەب دە ژی، وێنەیێ مرۆڤێ نموونەیی وەکو ئەندامێ کۆمەلا دیمۆکراسی و بەشداری ژیانا جڤاکی، تێتە نیاسین (تێتە دانان) و د نیگاریێ دە، پەیدابوونا هۆرمۆنێ (تجانس) د ناڤبەرا گیان و گەودە (حجم).

وەکو ئەم دبینن، ئەتینا مەیدانەکە فرەه، ژ بۆ هەموو وارێن هۆنەرێ بوو، لێ ئەدەبا ڤێ قۆناغێ یا سەدسالا پێنجان کو ب ئەدەبا ئاتیکی تێتە نیاسین، جیەکێ خوە یێ تایبەت هەبوو. د ڤێ جیێ تایبەتیێ دە، ئەدەبا شانۆیێ کو یا هەری پێشکەفتی و ڕوونشتی بوو.

ژ هەیامێ ئەدەبا ئاتیکی، سێ ڕەنگێن دراما گەهشتنە سەردەما مە. ئەڤ ژی، تراژیدیا دراما ساتوری و کۆمیدیا بوون. ئەڤ ڕەنگێن شانۆیێ، چ ب ناڤەرۆکێن خوە و چ ب تایبەتیێن هۆنەریا خوە، ڕەنگڤەدانەك ژ لیستکێن ڕابوون و ڕووندشتنا جڤاکا بەرێ بوون. بەری کو ب فرەهی ل سەر ڤان

ڕەنگێن ئەدەبی یێن شانۆیێ، بێتە ڕاوە ستاندن، پێویستی ب گەڕیانە کە بچووك ل سەر بنگەهـ و ژێدەرا ڤی ئەدەبی هەیە.

بێ گومان، هەموو گەلێن جیهانێ، ب ڤی شێوەیی یان ژی ب شێوەیەکە دن، باوەری ب وێ یەکێ د ئانین کو لیستکا (یار یا) چ بکە ئەوێ دوورە د ڕا ستیێ دە بقەو مە (چێ ب بە). ئەڤ یارییێن گەلێری کو ب چاندنی و نێچیرڤانیێ گرێدایی بوون دهاتن ل دارخستن، ژ بۆ کو زەڤییێن وان ب بەر بن و ژ نێچیرا خوە نە دەست ڤالا بزڤرن. ئەڤ یاری و لا ساییکرن، ب ستران، گۆڤەند و میمیکا (لڤینا دەست و لاش) چێ د بوون. ئەڤ لڤینێن ل هەڤ هاتی یان ژی نە ل هەڤ هاتی، دبوون جهێ بالکێشیێ و حەتا کێفخوەشیێ. بۆ کو هین خوەشتر و باشتر لیستکێن وان هەڕن سەری، ئێدی دەست ل خوەکرنا ماسکان (قناع) کرن. ئەڤ ماسك ژی، ب گشتی عەیار (کەڤل) و بچمێن لاهۆران (گیانەوەران) بوون. ژ خوە، ژ ل خوەکرنا ماسکان، لیستکێن درامی دەست پێ بوون و هەر دەم د ور دە د چوو، ڤان لیستك و لاقرد یان شێوەیێ خوە یێ ئایینی ستاند. ئانکو ئەو د جەژنێن بۆ خوداوەندان کو ل دارد کەتن، د هاتن پێشکێش کرن. ل یۆنانێ، وەك نموونە، دە ما جەژنێن دێ مێترا خوداوە ند چێ د بوون و ب تایبەت لیستکا ڕەڤا ندنا کە چا وێ پێرسیفۆنا، دهاتە پێشکێشکرن.

لێ د سەد سالێن (7 و 6 ب.ز) دە عیبادە تا خوداوە ند د یۆنیس، ل یۆنانێ، ب فرەهی جیێ خوە، د ناڤ گەل دە گرت. ئەو ژی، ژ بەر کو ئەو خوداوەندێ خێر و بێرێ یێ سروشت، مەی و سەرخوەشیێ بوو. وە کو داب، ژ بۆ دیۆنیسی، چەند جەژن ل دار د کەتن، ژ خوە ب وان ڤە، هەموو ڕەنگێن ئەدەبا درامی یا یۆنانی گرێدایی بوون. عیبادە تا دیۆنیسی، ب لیستکێن کەرنەڤالی گە لەکی دەولەمە ند بوو. دانینا شانۆیا تراژێدی، د جەژنێن ژ بۆ دیۆنیسی، جارا پێشین کو شێوەیێ خوە یێ فەرمی ستاندبوو، د داویا سەدسالا شەشان دە، چێبوو. چاوا و ب چ شێوەیی، ئەڤ یەك چێبوو،

چ بەلگەنامە نینن. لێ، ل گۆڕا نڤیسێن ئەرستۆ و هێرودۆت، ئەم دشێن تشتێن سەرەکە، د ڤێ پرسێ دە، دەسنیشان بکن.

وەکو ناسە، ل باژارێن یۆنانی ستەمکاری د پرۆسێسا تێکۆشینا دێمۆسان (شعب) دە، بەرامبەری دەسەلاتا بنەمالا ئەرستوقراتی، چێبوون. ستەمکاران کو دە سەلات د دە ستێ وان دە بوو، د ڕێ بەریا خوە دە، کارێ پێ شەیی، بازرگانی و چاندەڤانی ژ خوە ڕە کرن پاشگر و سەنەد. ژ بۆ کو گەل، ژ وان ڕە ب بە پ شتەڤان، ڕێ ژ عیبادە تا د یۆنیس ڕە فرەهتر کرن. ژ خوە، ئەڤ خوداوە ند، ل دەف کە سێن کو مژۆلی چاندنیێ د بوون، پر نا ڤدار بوون. ناڤداریا وی، نە تەنێ ژ بەر کو ئەو خوداوەندێ خێر و بێرا سرو شتێ بوو، هەر وە ها ژی یێ کێفخوە شیێ بوو. کێفخوە شی ژی، د ڤەخوارنا مەیێ دە دهاتە دیتن، ژ بەر کو مرۆڤ، د حالەتێ سەرخوەشیێ دە، خەمێن خوە ژ بیر دکە و هەستا دژواریا ژیانێ ناکە. د هەیامێ دە سەلاتا ستەمکارێ ئەتینایێ پیسیستراتی دە، ئایینیا د یۆنیس بوو ئایینا فەرمی یا دەو لەتێ. و جەژنا دیۆنیسێ مەزن کو هاتبوو دامەزراندن، د هەیڤا ئاداری - نیسانێ دە دها تە پیرۆزکرن. ڤێ جەژنێ شەش ڕۆژان دوّم د کر، ژ وان سێ ڕۆژێن داوی، ژ بۆ پێشکێشکرنا لیستکێن شانۆیی بوون.

پێشکێ شکرنا تراژێدیا ل ئەتینایێ، ژ سالا 534 ب.ز (سالا تە سبیت کرنا جەژنا دیۆنیسێ مەزن) دە ست پێکر. دووڕە ب ڤۆناغە کە در ێژ (سالا 433) د جەژنا لێنا دە کو ژ یا دیۆنیس کێمتر بوو، تراژێدیا دها تە لیستن (ئەو ژی دهەیڤێن کانوونا ئێکێ و شوباتێ دە). هەرچی کۆمیدیا هین بەری ڤێ دەمێ، د سالا 488 دە، هاتە پێشکێشکرن.

لێ بەلێ، گەرەك بێتە گۆتن کو گاڤا پێشی ژ بۆ پێشکەتنا تراژێدیا، نە ل ئەتینایێ هاتە ئاڤێتن، لێ ل کورینفێ. ستەمکارێ ڤی باژاری پێریا ندەر، ستڕانبێژێ ناڤدار ئارییۆن ژ جەزیرا لیسبۆس داخوازی دەف خوە کر و ژێ خوەست، ل سەر بنگەهی دیفیرانبا (سرۆدا د یۆنیس) تەما شایەکە هۆ نەری

نوه چێ بکه. کەسێن لاقرد (لاسایکەر) کو ب ڤان لیستکان ڕاد بوون، ما سك ل خوه دکرن. هەچی لاقرد ب ڕۆلا هەڤالێن (سەحابێن) دیۆنیس ڕادبوون و وەکو داب د شێوەیێ نێر یێ دو لنگ دە بوون. ئەڤ دێمێن لا قردان ئێن ژ کەڤلێ نێری چێکری، ژ کۆرێ ڕە بوو ناڤ. ژ بەر ڤێ چەندێ، تێ تە تەخمینکرن کو ناڤێ تراژێدیایێ (سترانا نێری) ژ ڤر هاتیە (ترۆ گۆس: نێری) و (ئۆدا: ستران).

لێ گا ڤا دوە مین، ژ بۆ پێشکەتنا تراژێدیا ل نیڤ گرا ڤا و (حجز یرا) پێلۆپۆنسێ هاتە ئاڤاکرن. ئەو ژی، ستەمکاری بازارێ سکیۆن کلیسفێن پێ ڕابوو. ئەوی، ژ شوونا عیبادەتا ئەدراستێ قەهرەمان کو یێ ئەرستوقرتیان بوو، عیبادەتا دیۆنیس خستە شوونێ. هزرەکە وەها هەیە کو ل سکوینێ، دەما ل دارخستنا جەژنا دیۆنیسی، کۆرێ لاقردیان لیستکێن خوە دکرن. ئەڤ لیستك ب میتۆلۆژیێن ل سەر دیۆنیس بوو و قەرف (ترانە) ب ئەدراست دهاتەکرن.

پشتی کو ستەمکارێ سکیۆنێ، ژ دەسەلاتێ هاتە ئاڤێتن، تەما شاییا لاقردیێ ژی هاتە ڕاکرن و هەلبەستڤان پراتین کو ئەڤ لیستك د ئەفراندن، چوو ئەتینایێ کو د ڤێ دەمێ دە، سیستێما دیمۆکراسیێ جیێ خوە تێدا گرتبوو. و ئەتینایێ هەموو شیان دانە پراتین کو درامێن ساتۆری (درامێن حەنەکان) پێشکێش بکە. پشتی تراژێدیا، ئێدی ڤی ڕەنگێ شانۆیێ ژی جیێ خوە گرت. ژ درامێن ساتۆری د هەیامێ ئەنتیك دە، ب تراژیدیێن حەنەکان دهاتە ناڤکرن. وەکە داب تراژێدیا خێزیێن بوو یەران ل سەر بنگەهێ چیرۆکێن میفی (أسطوری) بوون کو ب پالدەرێن خوە چیرۆکی بوون و پرسۆن (کەس) تێدا هەبوون. هەرچی کۆر، ئەو ژ لاقردان و کەسێن پیالێ (شەراب ڤەخور). لا قردان، لیستکێن ڤێلبازی و ئەڤینی و گۆڤەندێن بێ سەروبەر پێشکێش دکرن.

دەما ڕوونشتنا دیمۆکراسیێ ل ئەتینایێ، تەما شاڤانیێ شێوەیەکی خوە یێن دن ستاند. ئێدی تراژێدیا پێویست بوو، ب ناڤەرۆکەکە ڕژدی بە. ئەو ژ حە نەك و لاقرد یان رز گار د بە و د بە مینبەرە کە گەلێری (جەماوەری).
شاعرێن تراژێدیا، ئێدی کەرەستا سوژێتێن خوە، ژ میتۆلۆژیێن جۆر بەجۆر وەردگرتن و ئاریشە ژی، ل گۆرا دەمێ ژ وان دهۆنانەن (ڤەدهاندن).
درامێن ساتۆری ژی، کو شێوەیێن خوە یێن دیۆنیسی هین پارا ستبوون، گەهـ ژ بۆ ڕیزدار یا د یۆنیس د هاتن پێشکێ شکرن و گەهـ ژی، ژ بۆ تەماشاڤانان، ژ بۆ کو خەمگینیا خوە پشتی تەما شاکرنێ ژ بیر بکن، ئێدی پشتی گرییێ کو ژ بەر تراژێدیێ دهات شاهی ژ بەر حەنەکان دهات.
هەگەر ئەم ژێدەرێن کو تراژێدیا ژ وان چێبوونە دەسنیشان بکن، ئەمێ د ڤان خالێن ژێری دە، پێشکێش بکن:
1- ل گۆرا کو ئەریستۆ دبێژە، تراژێدیا ژ سترانبێژێ (دیفرانبا) هاتیە، ب ڕا ستی ژی، دیفرا نب سترانا ب کۆر بوو کو ل سەر ڕوو مەتا د یۆنیس دهاتە گۆتن. ئەڤ ژی، دهێلە ئەم هزر بکن کو تراژێدیا، ژ سترانبێژ و کورێ کو ددان بەرهەڤ، چێبوویە. و هەبوونا کۆرێ، ل دەف هەر سێ نڤیسەرێن تراژ ێدیێ یێن نا ڤدار (ئە سخیل، سۆفۆکل و یۆڤرپ ید)، ژ ئە لەمێنتێن شانۆیێ یێن سەرەکە بوون، ئەو ب گۆڤە ند و چ ب ستران و ئا خافتن بە شداری لیستکا شانۆیا تراژ ێدی د بوون. ژ خوە، ل دەف ئە سخیلی کۆرە وە کو ئەکێ تەران (زارڤە کەر) بە شداری کر نێ د بوو. ئەرێ پە یدابوونا ئەکتەران (کو جارا پێشی ئەسخیل ژ ئەکتەرەکێ کر دو ئەکتەر) رۆلا کورێ کێم کر، لێ هەر د شانۆیا ئەنتیك یا یۆنانی دە، هەبوونا خوە پاراست.
2- دیسا ل گۆرا ئەریستۆ، ژێدەرا تراژیدیا ڤەد گەڕە لیستکێن ساتۆری. ئەڤ شێوەیێ شانۆیێ ب دێمێن مرۆ ڤان بوو، لێ ب کەڤلێ ن ێری دها تە خەملا ندن: (ستروهـ (شاخ)، ڕ یهـ، پرچ و سم) و جار نا ژی ب تەری یا هە سپان خوە خەملا ندی بوو، چێ د بوو. د یارە، تراژ ێدیا وە کو ڕەنگەك

شانۆیێ، چ ژ ناڤێ خوە و چ ژ خەملا ئەکتەران، هشت کو ئەریستۆ هزرا ڤێ یەکێ بکە و ژێدەرا تراژێدیا بگهینە ڤان لیستکێن ساتۆری.

3- گەرەك بێتە گۆتن کو فولکلۆر ژ بۆ ئەدەبا درامی، ژێدەرا هەری پێشین بوو. ئەو ژی، ب کرن و میمیکا (ئیشارە و لڤینا دەست و گەود) کو د دەما کارێ ژیانێ دە، دها تەکرن، گر یدایی بوو. ژ بەر کو بەری نێچیرێ و بەرهەڤدانا بەرێن سروشتی، مرۆڤێن قۆناغا پێشین، ب لیستکا ب دەست خستنا ڤان تشتان ڕادبوون.

ئاڤاهیێن شانۆیێ و ڕێکخستنا شێوەیێ پێکێش کرنێ:

هەموو شانۆیێن یۆنانی یێن دەما ئەنتیك یەك تیپ (نموونە هاو شێوە) بوون. وەك داب، ل سەر گرەکی کو بەر ب ژێر ڤە د هات، هاتنە ئاڤاکرن نەقەب و جییێن ڕوونشتی سروشتی بوون کو تەماشاڤان د شییان ب هەسانی دەپا شانۆیێ ببینن.

جارا پێشین، ئاڤاهیا شانۆیێ یا ژ کەڤران ل ئەتینایێ هاتە ئاڤاکرن و ژ بۆ شانۆیێن دن بوو نموونە. شانۆیا ئەتینا، ل باشوورێ ڕۆژهەلاتێ ئەڤرازێ ئاکروپۆلسێ، جیێ خوە گرتبوو. ئەڤ ئاڤاهیێ نێزی پێنج سەد سال بەری زاییێ هاتە لێکرن (ئاڤاکرن). و ب تەخمینی، جیێ هەڤدە هزار کەسان حەتا سیە هزار کەس تێدە هل د هات. هۆلا شانۆیێ، ژ حەفتێ و هەشت ڕێز، ژ بۆ ڕوونشتنا تەماشاڤانان هاتبوو ڤەقەتاندن، تەنێ ژ وان دو ڕێزێن پێشی ژ کەڤر بوون، ئەو ژ بۆ بەرپرسێن حکومەتێ، پەیایێن ئایینی و مێڤانێن ڕوومەتدار بوون. دیوانا سەرەکی کو ب ئاواکی هۆنەری دها تە خەملاندن، ژ بۆ نوونەرێ دیۆنیس بوو.

مەیدانا گرۆڤر وەکو دکەکە نەبلند کو ب قومێ (رەملێ) هاتبوو داگرتن و ب کەڤران ژ ڕێزا پێشین یا تەماشاڤانان هاتبوو ڤەقەتاندن، ژ ێرە

دها ته گۆتن: (ئۆركێ سترا). ل ناڤه ندا ڤێ مه يدانێ، جه ژ بۆ ڤوربا نا ديۆنيسی ڤەڤەتاند بوون و ل دۆرا وێ مۆسيقاران (مۆسيقەژەن) جيێ خوه د گرتن. ژ ڕه خێ ڕۆژ هەلات و ڕۆژئا ڤا ڤه، بەر ب ئۆركێ سترا ب ژێر ڤه، دەروازە (مدخل) ڤەكربوون و ژێرە دگۆتن: (پارۆدی).

دە سپێكا نيـشاندانێ، د چار چۆڤا ئۆركێسترا چێ د بوو، لێ دوورە ئەڤ جی بوو كۆرێ ل پـشت ئۆركێسترێ پرۆ سكێنا ئا ڤاكربوون كو ئەو ميـنا پرەكه بچووك بوو و ئەكتەران ل سەر دليست. ژێ ور دە سكێنا كو ژۆرەك، بۆ ئەكتەران دا كو كنج و ماسكێن خوه لێ ل خوه كن، ئان ژی بگوهڕن.

وەكو داب كۆر، د دەروازێ ڕه دەرباسی سەر ئۆركێستراییێ د بوو و ژ ڤان دەرگەهان ژی، تەماشاڤان ژی دهاتن هۆلێ و جيێ خوه دگرتن. لێ هەر چی ئەكتەر، ل ئەتينایێ ژ ڕەخێ ڕاستێ دەرباسی ل سەر پرۆسكێنا دبوو، دها ته وێ واتایێ كو ئەو كەسێن كو ب كرنێن شانۆیێ ڕاد بوون گونديـنه يان ژی بيانينه. لێ ئەو كەسێ كو ژ ڕەخێ چەپێ دەر باس د بوو، نيـشانا وێ يەكێ بوو كو ئەو ژ ئەتينا ب خوەيه، ئانكۆ باژاڕی يه.

دەسپێكێ، د شانۆيا يۆنانی دە، ديكۆر نەبوو، لێ د هەيامێ ئەسخيل دە، ئەو ڕوويێ سەحنێ كو بەرێ وێ ل تەما شاڤانان بوو، ل گۆرا بوو يەرێن د دە ڤا شانۆيێ دە، ب ديـكۆر دها ته خەملا ندن. پڕی جاران، ئەڤ ديـكۆر ب شێوەيێ كۆشكان (كۆچكان) ئان ژی مەيدانان بوون. د دەرگەهێ ناڤنجی ڕه، كەسێن كو ب رۆلا چار (پاشا) و مەزنێن دەو لەتێ ڕاد بوون، دەربا سی سەر سەحنێ د بوون، و دەر گەهێ دن بۆ كه سێن مايی بوون. هەل بەت، ژۆری (هۆنـدر) يێن ڤان ئاڤاهيێن ژ ديكۆرێ، ژ تەماشاڤان ڕه نەخويا بوو.

د نيـڤی سەد سالا پێنـجێ بەری زا يينێ دە، ديـكۆر د شانۆيێ دە هاتن گوهاڕتن. ئێدی، ژ شوونا كۆشك و مه يدانان، ل سەر سەحنێ وێـنه ل سەر دەپ و پار چەيێن ژ جاو (ڤـماش) هاتـنه رەسما ندن. هه گەر ئەڤ وێـنه دار

بوو نا، ئەو د بوون دەسنیـ شانا دار ستانێ، وێ کو (دل فین) د بوون نیـ شانا دەریایێ و خوداوەندێ دارستانێ ڕووبار ژێڕە دبوو دەسنیشان.

دکا سەحنەیا شانۆیێ، ب تەکەر (تاییێر) بوو و ل گۆرا رەو شا د شانۆیێ دە ژ ج ییێ خوە دلڤ یا و دە ما دها تە خوە ستن ب دیکۆررە کە دن دها تە گوهاڕتن.

د شانۆیا یۆنانی دە، ئەکتەر تەنێ زەلام بوون و هەموەلاتییێ ئازاد بوون کو ناڤ و ڕوومەتا خوە پاراست بوون. هە گەر شانۆ میحرا با د یۆنیس بوو، ئەکتەر ژی مـسەخرێ وی بوون و وی هەموەلاتیا خوە و ندا نەدکر، وە کو ئەڤ یەك ل رۆما چێبوو. بەرۆڤاژی، د جڤاکێ دە، ئەو دبوو مرۆ ڤێ خوەدی ڕێز.

ئەکتەر و کۆر، ب ماسکان دهاتن سەر سەحنێ، ئەو ژی ب دو تشتان ڤە گر ێدایی بوون، ب داب و نەریتان ڤە و ژ بۆ کو وێ نە شێوەیێ خوە یێ گشتی بستینە. ب گوهاڕتنا ماسکان، ئەکتەرەکی دشیا ب رۆلا زلام و ژنێ ژی ڕابە. ماسکێن ستاندارد هەبوون کو ب ڕێ یا وان تەما شاڤانان د شیا ڕە گەز، تەمەن و حالەتێ جڤاکی یێ پرسۆن (کەس) بزانبە. ئەو تاڤلۆ (کەڤال) یێن کو بوو یەرێن وان ژ میـ فێ د هاتن ستاندن، پر سۆنێن د وان دە بە شدار، ب قامێ خوە پڕ بلـند بوون. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەکـتەرێ کو ب ڤێ رۆ لێ ڕادبوو، (دا کو بلـند بـیت) قاپقا پك (جۆرەکێ پێلا ڤێ کو ژ تەختا دهێـتە چێکرن) دخستن لنگێن خوە.

ژ ناڤ کەسێن کو ب کرنان، د تراژیدییێدە ڕاد بوون، رۆلا ئاگە هداران پڕ بلند بوو. ئەوی کۆر، ل سەر بوویەرێن کو ژ دەرڤە دقەومین، ئاگەهدار دکر و ل گۆرا ڤێ نووچەداییێ (یا نەخێرێ) کورێ ب گری و ب دە ست لـێدانا سینگی بەر سڤ لـێددا. وە کو داب ئەڤ بوو یەرێن کو ژ دەر ڤەیی سەحنێ دقەومین تەکنیکا شانۆیێ یا وێ قۆ ناغێ نەد شیا پێ ڕا بە. لۆ ما ژی، وە کو

نووچه ل سەر زمانێ ئەكتەری دهاتە گۆتن و ژبەر ڤێ چەندێ ژی، یەكێتیا جیگەهێ د شانۆیا ئەنتیك دە مەرج بوو.

لیستكێن شانۆیێ ل ئەتینایێ وەكو بەریكانێ، چ بۆ تراژێدیا و چ بۆ كۆمیدیا، ل دار دكەت. ئەڤ ژی، د جەژنێن د یۆنیس دە چێ د بوون. بەری جەژنێ ب دە مەكێ دەستنڤیسا بەر هەمێ ددان ئارخونتێ ئەتینێ (یەك ژ ڕێبەرێن دەولەتێ یان ژی نوونەرێ دەو لەتێ) دا كو ئەو ژ وان، بەر هەمێن سێ شاعران بپەژرینە. هەر شاعرەكی پێویست بوو، سێ تراژیدی و درا مەكا ساتۆری پێشكێش كر با. ئارخو ند سێ كۆر ددان هەر سێ شاعران. دانی‌نا شانۆ پڕ گران بها تەكلیف دبوو، ژ بەر ڤێ چەندێ سێ كەسێن زەنگین خوە ددان بەر مەزاختنێ.

هەر شاعرەكی، گەرەك بەر هەمێن خوە د ڕۆژەكێ ژ هەر سێ ڕۆژێن داوی دە، پێشكێش بكرا. لیستكا شانۆیێ ژی سپێدێ دەست پێ د كر (لێ ژ سالێن هەشتێ یێ سەدسالا 5 ب.ز، كەنگی كۆمیدیا ژی كەتە ناڤ بەریكانێ، ئێدی سپێدێ حەتا سپێدێ وەخت هات ستاندن. ژ بەر كو كۆمیدیا ب شەڤ دهاتە پێشكێشكرن). تەماشاڤانان ژی، هەموو ڕۆژێ د شانۆیێ دە د ما. ئەو دچوون و دهاتن، ب دەنگەكێ بلند نەڕینێن خوە ب دژ ئان ل گەل ژ هەڤ ڕە دگۆتن. و كو دیمەنەك ل گۆرا دلێ تەماشاڤانان با، ئەو د قێڕیان و د گۆتن: ئائۆتیس، ئانكو جارەكە دن.

پشتی كو پێشكێشكرنا شانۆیێ دچوو سەری دادڤان دها تە هەلبژارتن و وەك داب ژ تەماشاڤانان دەه كەس دهاتن هەلبژارتن و ژ هەرێمەكێ ژ یێن ئەتینا یەك د هات هەلبژارتن. خەلاتا یەكێ و دو یێ و سییێ بۆ هەر سێ شاعران تەسبیت دكرن. سێ شاعر و ئەكتەران كو ب ڕۆلا سەرەكە ڕاد بوون، خەلات وەردگرتن. شاعرێ كو خەلاتێ یە كەم وەرد گرت و ئەكتەرێ كو ب ڕۆلا سەرەكە د ڤێ شانۆیێ دە ڕاد بوو میدال ب وان ڤە د كرن و دووڕە ئەو بڕیار و دەقێن شانۆیێ د ئەرشیفێ دە، دهاتن پاراستن. ژ خوە، ئاگەهدارییێن

مە ل سەر شانۆیا ئەنتیك ب پڕانی كو مە ژ ئەریستۆ وەرگرتنە و ئەو ژی ژ ڤان ئەرشیفان و كەسێن ئاگەهدار ستاندبوون.

تراژێدیا ئەسخیل
(525 - 456 ب.ز)

ئاگەهداری ل سەر بووین و ژیانا ئەسخیل، هەما بێژە نەهاتنە پاراستن (نینن). تەنێ ناسە کو ئەو ل ئەلێڤسینێ، نێزیك ئەتینایێ ژ دایك بوو یە و ژ بنەما لەکا ئەر ستوقراتە، باڤێ وی خوەدی ڕ ێز بوو و ب نەمالا وی بەشداریەك بەر ب چاڤ، د شەرێ یۆنانیان ب فارسان ڕە، کر یە. ئەسخیل خوە ژ شاعریێ بێتر شەڕڤانێ جەنگا مارافۆنێ (سالا 490 ب.ز) دیتیە. و ژ مە ناسە کو نێزی سالا 470 ب.ز ئەو چوو سیتسیلیا، دووڕە دزڤڕە ل سالا 458 ب.ز دیسا دچە ور و ل ور ژی، پشتی دو سالان دمرە.

ل گۆرا نەرینێن ئەدەبنا سێن ئەنتیك، ئەسخیل ژ بەر خەیدا (تۆڕەبوونا) خوە، ژ ئەتینایێ بارکر و چوو. تێتە گۆتن کو خەیدا وی، ژ بەر ڤێ یەکێ بوو کو د جەژنا دیۆنیس دە، خەلاتێ یەکەمین، ب سۆفۆکلێ نوو هاتی ڤەکرن، نە کو ب وی ڤە. لێ بەلێ، نەڕینەکەدن ژی هەیە کو ئەسخیل، ئەرێ پرنسیپێن دیمۆکراسیێ دپاراست و ب خوە ژی بەشداری خەباتا دژی ستەمکاریێ د بوو و د بەر هەمێن خوەدە ژی، هاورداریێ (لایەنگێریێ) دیمۆکراسیێ بوو، لێ د نەڕینێن خوە دە، د ڤێ پڕسێ دە، ئەو کۆنسیرڤاتۆر (کەڤنەپەرست) بوو. و فرەهبوونا دیمۆکراسیێ ئەو دترساند، ژ بەر ڤێ چەندێ، دژ بەری د ناڤبەرا وی و هەموەلاتیان دە ل سەر ڤێ پڕسێ چێبوو. و ئەو بوو سەدەما کو ئەتینایێ بهێلە و بچە سیدتسیلسایێ.

بەرهەمێن ئەسخیل 70 ێ تراژێدی و 20 درامێن ساتۆری بوون. لێ بەلێ، ژ وان تەنێ هەفت تراژێدی ب تەمامی گەهشتنە مە و هەر وەها ژی 400 پارچە. ل گۆرا ئاگەهداریێن کو هەنە ئەسخیل بەریکانا تراژێدیا سێزدە جاران سەرکەفتن ب دەستڤە ئینایە، لێ تەخمینەکەدن هەیە، و ل

گۆرا ڤێ تەخمینێ بیست و هەشت جاران سەرکەفتن بوو یە پەهرا وی. سەرکەفتنێن ئەسخیل کێم بن ئان ژی زێدە بن، ئەو هین د قۆناغا ئەنتیك دە، ناسناڤێ (باڤێ تراژێدیا) لێ هاتبووکرن.

ئەرێ، ناڤێ (باڤێ تراژێدیا) ل پەی ئەسخیل کەت، ل گەل کو ئەو نە نڤیسەرێ ڤی ڕەنگێ ئەدەبیێ پێشین بوو. بەری وی، فێسپید کو د سەد سالا (6 ب.ز) ژیا نا خوە کر بوو، هەبوو. فێسپید ب خوە ژی، ریفۆرما تەرێ (چاکسازێ) تراژێدیایێ پێشین بوو. ئەوی، جارا پێشین، د ئەدەبا شانۆیێ دە، ئەکتەر ب کورێ ڕە ب کار ئانین و ڕێ دا وێ یەکێ کو ما سك بهێ تە گوهارتن، دا کو ئەکتەر ب رۆلێن جۆربەجۆر، ب کار بن ڕابن.

ئەسخیل ریفۆرما تەرێ (چاکسازێ) دو یەمین بوو، ئەو بوو کو یێ د شانۆیێ دە، ئاریێ شێن سەردەمی دخ ستن پێش چاڤ و د بوون ج یێ گوفتوگۆیێ. ب ڤێ یەکێ، ئەوی رۆلا کۆرێ کێم کر و ڕێ ل پێشیا کرنێن دژبەری ل سەر سەحنی ڤەکر. ئەڤێ ژی هشت گوهارتن، د بونیەتا ئاڤاکرنا نڤیسا شانۆیێ دە، چێ ببە. ئەم ڤێ یەکێ ل دەف ئەسخیلی، ب کارئانینا سوژێتەکە میفی ژ بۆ چەند شانۆیان، دبینن. ئانکو ب هەڤگرێدایی و بەردەوامیێ هەبن. و ژبلی ڤێ یەکێ ئەسخیل، د تراژێدیێ دە، جی ژ گۆڤەندێ ڕە فرەه کر و تێ تە گۆتن کو ئەوی ب خوە ژی، جۆرێن نوه ژ گۆڤەندان چێ دکر. هەگەر ئەم بالا خوە بدن وان گوهارتنێن کو ئەسخیل، د تراژێدیایی دە چێکرنە، ئەم سێ تشتێن سەرەکی کو کارتێکرنا خوە یا پاشەڕۆژێ، ل شانۆیێ کرنە، د ڤان خالان دە ببینن:

1- پڕبوو نا ئەکتەران، ئەڤێ ڕێ ل بەر د یالۆگێ ڤەکر و ژ د یالۆگێ نەڕینێن دژبەر.

2- ژ نەڕینێن دژبەر دینامیکا پێشکەتنا کرن و بوویەران، د شانۆیێ دە چێبوو، ژ بەر ڤێ چەندێ د ئەدەبا شانۆیێ دە، هەڤڕکی بوو مەرجەکە سەرەکە.

3- ئەسخیل ژ میتۆلۆژیێ ئاریشێن سەردەمی دانین و ئەڤێ ژی هشت کو شانۆ ببە منبەرەکە سیاسی.

ئەڤ هەموو تێرێ دکن کو ئەسخیل ببە (باڤێ تراژێدیا) ئەنتیك و ناڤێ وی حەتا حەتا د دیرۆکا ئەدەبا شانۆیی یا جیهانی دە بمینە.

بەرهەمێن ئەسخیل:

ل گۆرا ئەدەبناسان، یەك ژ بەرهەمێن ئەسخیل یێن قۆناغا پێشین (بەخت خواز) (المتوسلون)[1] بوو. دیرۆکا نڤیسینا تراژێدیا (بەخت خواز) نەهاتیە دەسنیشانکرن، لێ بەلێ رۆلا کۆرێ یا پڕ و ئەلەمێنتێن کەڤنارە کو تێدا جیێن خوە گرتبوون، دهێلە هزر بێتەکرن کو ئەڤ تراژێدیە ژ یێن ئەسخیل یا پێشینە. ژ دەڤا ڤێ شانۆیێ، دیارە کو ئەوێ ژ سێ شانۆیان بها تا ئاڤاکرن. ئایا ژ بەر چ هزر تێتەکرن کو ئەڤ شانۆ دێ یا سێیانی بیت؟ ژ بەر وێ یەکێ کو بوو یەرا ڤێ تراژێدیێ نە حەتا داوی چوویە سەری و ناڤەرۆکا وێ نەتەمامبوویی یە و دێ یا چاوا با، دیسان نەدیارە. لێ تشتێ خویایە کو سوژێتا ڤێ سێیانیێ ل سەر بنگەهێ چیرۆکا ئارگۆسیێ کو کە چا ڕووبارێ ئیناخ ب ناڤێ ئییۆ بوو کو زێڤس دل کەتبوویێ و ژ بەر غیرەتا هێرا (ژنا زێڤس) ئەو ڕەڤیا و چوو مسرێ. و ل ور، ئەوێ کوڕەك ژ زێڤس ئانی و ناڤێ وی کربوو ئێپاف. دووڕە ڤی کوڕی نەڤیێن پڕ چێ دبن و دبن مالێن مەزن یەك ب ناڤێ (ییگیپت) و یێ دن ب ناڤێ (دانیا) هاتن ناسین ل گۆرا ڤێ میتۆلۆژیێ پێنجی کوڕێن ییگیپتا دخوازن پێنجی کەچێن دانیایی

(1) ل دەڤ مە کوردا دەما خورت و کەچ هەڤ دڕەڤینن و دچن مالا مەزنەکی دبێژن: خوە هاڤێتن بەختێ وی. ل گۆرا ناڤەرۆکا ڤێ شانۆیێ (بەخت خواز) وەکو ناڤ بێتر د جیێ خوە دەیە، نەکو یا عەرەبی (المتوسل).

ژ خوە ڕە بینن. لێ کەچ ب باڤێ خوە، دانیال ڕە، درەڤن و دچن وەلاتێ خوە کو ژ ئەسلی خوە، ژێ بوون یێ ب ناڤێ ئارگۆس. ل ڤر، ئەو تێنە حەوا ندن و ب جیکرن.

تراژیدیا " بەخت خواز" ب گەهـ شتنا کە چێن داد یایێ بۆ باژارێ ئارگۆس، دەست پێ دبە. ب خوە ئەڤ تراژیدیا ل سەر رەوشا دژوار یا وان کەسان، تێتە ئاڤاکرن و ل سەر دوعا وان ژ خوداوەندان، ئەو بێنە ستراندن (پاراستن). چارێ (قیصر) ئارگۆسێ (پێتلاسگ) بۆ حەوا ندنا ڤان کەسان ئزن دایینێ ژ گەلێ خوە دخوازە، لێ د عەینی دەم دە، ژ لا یێ ییگیپتیان دە هنارتیەك تێ و دۆزا ڤە گەڕا وان د کە دا ب ییگیپتیان ڕە شوو بکن. د ناڤبەرا پێتلاسگ و هنارتیێ ییگیپتیان تەڤ ل هەڤی چێ دبە، ژ ئەنجاما ڤێ یەکێ گەڤا شەڕی ب وان دکەت و دزڤرە مسرێ.

بوویرێن کو د "بەخت خواز" دە دقەومن، مە ڤەد گەڕینن وێ قۆناغێ دەما ژن ئانینا کۆمایی بەر ب داوی‌بوونێ ڤە دچە و د بە ژن ئانینا تەك تەکانە. ل بەر چاڤان دەرباس دبە، چاوا دانیدی ناخوازن ب ییگیپتیان ڕە شوو بکن، ییگیپتیانی ژی ل سەر بنگەهێ نێزیکبوونا بنەمالێ دۆزا ڤێ یەکێ دکن. ئەڤ شێوەیێ ژن ئانینێ، د قۆناغا ئەسخیل دە، ب خوە نەمابوو، لێ چما وی ئەڤ دیاردەیا کو د قۆناغا وی دە ڕابوو دکە ئاریشە و دەرباسی تراژیدیا خوە دکە، ئە ڤە پرسە. د یارە، ئەسخیل، ئەڤ سوژێتا میفی و کەڤنارە ب کار ئانی، دا کو پێ شگیریا شووکرنا کە چێ ل سەر بنگەهێ خوەستەك و ئەڤینێ چێ ببە. و هزرا دوەمین کو بالا تەماشاڤانان دکشینە، هەلوەستا چارێ (پا شایێ) ئارگۆسێ پیتلاسگ کو پشتی شێورێ (دان و ستاندنێ) ب گەلێ خوە ڕە، بڕیارا پەسندکرنا ڤان بەخت خوازان، دستینە. ژ ڤێ ژی، دیار دبە کو ئەسخیل هەڤالبەند و پشتگرێ سیستێما دیمۆکراسیێ بوو. لێ گەرەك بێتە گۆتن، کو د ڤێ تراژێدیێ دە، ئەو دینامیکا دژبەریێ ل سەر بنگەهێ پێ شکەتن و گوهارتنا رەڤتاری و خەرەکترا هین ل دەڤ

قەهرەمانان چێ نەببوو. لێ تەڤی وەها ژی، هنن ئە لەمێنتێن دراماتیك، د ڤێ تراژێدیایێ دە پەیدابوونە. ئەو هەڤڕکیا دانیدان ب ییگیپتیان ڕە، ئەرێ نە ب ڕەنگێ کەس ب کەسی ڕە بوو ژی، لێ دراماتیکە.

ئەم بینن بیرا خوە ئایا چما ئەدەبنا سان ئەڤ شانۆ کر نە ژ بەر هەمێن ئە سخیل یێن پێ شین؟ بەری هەر تشتی، ژ بەر کو رۆلا کۆرێ تێدا یا سەرەکەیە و قەهرەمانی ژ کۆمایی یە (ب کۆ مە). د ڤر دە، دانیایی ب رۆلا کۆرێ ڕادبن و ئەو ب خوە ژی قەهرەمانێن ڤێ تراژیدیێ یێن سەرەکەنە.

تراژیدیا "فورس":

ئەڤ تراژێدیا یەکەمین و تاکانەیە کو ئەسخیل د بنگەهێ بوو یەران دە میتۆ لۆژی ب کار نەئانی یە، ئانکو سوژیتێ وێ نە ژ میتۆ لۆژیێ هاتیە هۆونا ندن (ڤەها ندن). با بەتێ وێ، ل سەر بوو یەرێن دیرۆکینە کو بەری دەمەکە نە درێژ قەومیبوون. ب هزرا خوە ژی، ل سەر بەرامبەریا ئازادیێ ب ستەمکاریێ ڕە بوو. ئەڤ ژی، ژ پرسێن ئکتوئێل (سەردەمی) بوون یێن قۆناغا ئەسخیل. ئە سخیل خوەش د یارکر کو سەدەما شکەستنا فارسان د شەڕ دە، ژ بەر شاهێ وان سێرکۆس یێ ستەمکار بوو و سەرکەفتنا یۆنانیان، ژ بەر هەبوونا دیمۆکراسیێ ل وەلاتێ وان بوو.

ئەرێ، تراژێدیا (فورس) ژ بەرهەمێن ئەسخیل یێن پێشینە، لێ دیالۆگ تێدە ژ یا (بەخت خوازان) پڕترە. ئەڤ ژی، ژ بۆ ئەدەبا شانۆیی گاڤەکە ب پێشترە.

تراژێدیا " فورس" سالا 472 ب.ز هاتیە پێشکێشکرن، کو پ شتی یۆنانیان د شەڕ دە زۆرا فورسان برن. ل گەل کو بوو یەرێ ڤێ شانۆیێ دیرۆکییە ژی، لێ ئەسخیل شێوەیەکێ میتۆلۆژی ددە وێ. ئەم ڤێ یەکێ، د خەونا ئاتۆسایێ دە (دایکا شاه سێرکۆس) دبینن. ئەو د خەونا خوە دە

دبیـنه کو کوڕێ وێ هەول ددە د پایتۆ نا (عەرەبا) خوە دە، دو ژن ڤەشارتبوون، یەك ژ وان ژنان ب خەملا ڕۆژ هەلاتیان بوو (کو سیمبولێ فورسان بوو) ئەوێ ب یا (ب ئەمرێ) سێرکۆس دکر یا دن ژی ب جل و بەرگێ یۆنانی بوو، ئەوێ بەرخوەدانا خوە دکر و گەم (لغاڤ) هاڤێت و سێرکۆس خست. ئاتۆسا خەونا خوە، وەکو دەست نیشانا هاتنا قەزا و بەلایێ ڕا ڤەکر. و ب ڕاستی ژی، زوو نوو چەیا نەخێرێ هات. ئۆرد یا فورسان، د جەنگا سالامینێ دە شکەست. ل سەر بانگا ئاتۆسێ سییا (خەیالا) داریا یا چار ل سەر تێکچوونا فورسان د شەڕ دە دبێژە. ئەوێ ئەڤ یەك سپارت بارا ندنا غەزەبا خوداوە ندان ل سەر لەشکەرێ فورسێ، ژ بەر ستەمکاری و پێگرێدانا سیرکۆس ب دەسەلاتێ ڤە بوو.

ئەسخیل شکەستنا فورسان ژ مەڕە دیار دکە نە ژ بەر سەرکەفتنا یۆنانیا نە، لێ ژ بەر ستەمکاریا زێدە یا چارێ (پاشایێ) فورسان بوو. ئەسخیل ڕوومەتداری و مێرخاسیا فورسان وندا ناکە و تێکچوونێ د شەڕ دە ناکە گونەهێ وان. شاعر، ژ مەڕە دبێژە کو یۆنانی و فورس دشیان ب ئاشتی پێکڤە بژین، هەگەر نە خوە حەزکرنا زێدە یا سێرکۆس کو بوو سەدەما نەخوەشحالیا هەردو گەلان. سێرکۆس نە تەنێ دەست درێژیا یۆنانیان کر، هەر وەها ژی دەست ئاڤێت سروشتێ ژی. ئەوی گەمی، د دەریا دەردەنیل دە، ل پەی هەڤ ریزکرن و ژ وان پرەکە مەلەڤانی چێکر و ب ڤێ شێوەیێ ئەوی زۆرداری ل دەریایا ئازاد کر و ل سەر ڤی تشتی خوداوەندان غەزەبا خوە ل سەر وان باراند و ئەو تێك چوون.

ئەسخیل، د ڤێ شانۆیا خوە دە، هەمبەری شەڕێ داگیرکەری ڕادبە و وەکو پاراستڤانێ دیمۆکراسیێ دیار دبە. ئەو سیستێما دو دەولەتان (فورس و یۆنانیان) داتینە ل بەر مە، هەگەر سەرلەشکەرەك د ئۆردیا یۆنانیان دە تێتە کوشتن، لەشکەر یەکی دن دهەلبژێرن و ژ خوەڕە دکن ڕێبەر، لێ سەرلەشکەرێ فورسان تێتە کوشتن لەشکەر ژ جەنگێ درەڤن.

ل سەر پرسا ئاتۆسێ: کی ژ ئۆرد یا سەرکارێ و کی لە شکەر داڤێژە ئاگرێ شەڕ؟ کۆر بەرسڤێ ددە: " ئەو نە کۆلەنە و نە بن دەستێ چو کەسینە". ب ڤی ڕەنگی، ئەسخیل خویا دکە کو سیستێما دیمۆکراسیێ هشت کو یۆنانی د شەڕ دە سەرکەڤن.

شێوەیێ تراژیدیا " فورس" ژ شێوەیێ " بەخت خوازێ" کێم تێ تە جوداکرن. هەردو تراژیدی ژ نموونێن گۆتارینە، نە کو بوو یەر ل سەر سەحنێ چێ د بن، لێ ئاخفتن و بوو یەر ب خوە ژی، ژ دەرڤەیێ سەحنا شانۆیێ دەرباس دبن، تەنێ وەکو نووچە تێنە پێشکێش کرن. هزر و هەستا کۆر و ئەکتەران هەر بەرسڤا ل سەر ڤان ئاگەهداریانە. بەرسڤ ژی گری بوو یان ژی میمکا بوو. ب دەست لێدانا سینگێ یان ژی گۆڤەندا خەمگینی بوو.

تراژیدیا "پرۆمەتیێ (پرۆمسیۆسێ) گرێدایی":

بنگەهێ سوژێتا ڤێ شانۆیا ئەسخیلی ئەو میتۆلۆژیا کو ل سەر پرۆمەتیێ گرێدایی یە کو وی ئاگر ژ بۆ خەلکێ ژ خوداوەند زێڤس ڕەڤاند. جیێ سەرەکە، د ڤێ دەقا شانۆیی دە، ژ دیالۆگێ ڕە هاتیە ڤەقەتاندن (ژ 1100 مالکێن شعری 150 کۆر دبێژە و یێن دی ب شێوەیێ دیالۆگێ تێنە گۆتن). ئەڤ ژی ماف ددە مە ئەم بێژن کو ئەڤ تراژیدی یا کەرەکترایە، ئانکو کرن و ئاخفتن قەهرەمان ب خوە هزر دکە و ب خوە ژی ب کرنان ڕاد بە. ژ خوە، ئەڤ رەو شتەکە سەرەکەیە ژ رەو شتێن ڤی جۆرێ ئەدەبی (ئانکو دیالۆگ).

پرۆمێتێ کو ب فەرماندایینا زێڤس، ژ بەر ڕەڤاندنا ئاگری، ب تەحتێ ڤە تێتە گرێدان، گۆتنەکێ هەمبەری خوداوەندان و ب تایبەتی دژی زێڤس دبێژە. لێ گەرەك ژ ڤێ نەیێ تێگهشتن کو ئەسخیل ب زانین ڕەخنێ ل

ئايينێ دكه. لێ ب كارئانينا سوژێتێ ميتۆلۆژى ژ بۆ دانينا ئاريشێن جڤاكى يێن سەردەمى نوهـ كار يە و هەلوه ستەكە. ژ بەر كو ل ئەتينايێ هين ستەمكاريا دە سەلاتا بەرێ ژ بير نەكربوون و د تراژ يديا پرۆمـ سيۆس دە، ئەسخيل بالكێشيا هەموەلاتيان كـشاند ل سەر وێ يەكێ دا ئەو شيار بن و نەهێلن ئەو دە سەلاتيا ستەمكاريێ ڤە گەڕە. د دێ مێ (وێ نەيێ) زێ ڤس دە ستەمكارێ نموونايى هاتـ يە بەرجە ستەكرن. و پرۆميتێ ژى سيمبولێ ئەو كەسێ كو ئازاديێ دپارێزە و هەمبەرى ستەمكاريێ ڕادوەستە.

ژ خوە، فاحيشەييا ستەمكار، ئەسخيل د نێزيكبوونا زێڤس ژ ئەڤيندارا ئييۆ خويا دبە كو ژنا وى يا چاڤبەنار (غەيوور، ب غيرەت) وێ مە سخ د كە و دكە شێوەيێ چێلێ، لێ زێڤس ژ ئەڤيندارا خوە ڕە نابە ئاليكار. و ئەم پێ نزانن ئەڤ ژ بەر بێ هێزبوونا وى بوو يان ژى ژ بەر نەخوە ستەكا وى بوو. ئي يۆ ل بەر پرۆميتێ گر ێدايى دەر باس د بە و ئە سخيل ل سەر ز مانێ قەهرەمانێ خوە پرۆمسيۆ سى ل سەر پا شەڕۆژا ئي يۆ و قەدەرا وێ دبـ ێژە: "دێ ڕۆژەك بێ ژ دەستێ قەهرەمانەكێ ژ نەسلا وى، دێ وى ژ ڤێ شكەنجێ ڕزگار بكە. ڤێ دوير ديتنێ، ئەسخيل ڕێ ل بەر بەشێن دن ژ سێيانييا خوە ڤەدكە كو تێدا هێركول بەشدارە.

پرۆمێتێ، نە تەنێ ئاگر دا خەلكێ، هەر وەها ژى ئەو فـێرى نڤيـساندن و هەژمارا سالنامێ كرن. ئەو ل بەر زێ ڤس ڕا بوو، ژ بەر كو زێ ڤس دخوەست وى بدەمرينيت. ئەسخيل ديار دكە كو هەگەر زێڤس خەلكێ بەر ب وێرانكرنێ دبە، لێ پرۆمێتێ خەلكى بەر ب پێ شكەفتنێ ڤە د بە. ل ڤر كارتێكرنا هيسيۆد ل سەر ئەسخيل ديارە، هيسيۆد كو ل سەر قۆناغێن پێنج سەد سالا مرۆڤ بەر ب دژوارى و هەڤ خوارنێ بر، لێ ئە سخيل ل سەر زمانێ پرۆميتێ دبێژە كو مرۆڤ ژ پەيوەنديێن جڤا كا پێ شين ڕز گار بوو يە كو ژيانەكە ب هەبوون ژ خوە ڕە چێكە.

نەدوورە، ئەڤ تاڤلۆیا پێشکەتنا جڤاکی کو ئەسخیل وێنەکێشیا وێ کر، د بن کارتێکرنا فەلسەفا وێ دەمێ دهات کو بۆچوونا ڤێ فەلسەڤێ ئەو بوو کو پاشەڕۆژ یا شارستانییێ یە نەکو یا هۆڤاتییێ و بەربەرییێ یە.

ئەسخیل د تراژیدیا خوە دە قەهرەمانێ خوە پرۆمێتێ (پرۆمەسیۆس) بەرەڤاژی هەمی پرسۆنێن دن داتینە. ئەو مەعنەویاتێن خوە ژ هەڤێس بلندترە و بێ سازش (مو ساوەمە) ژ ئۆک یان مەزنترە و ژ هۆرمزی ب سەرخوەبوون و ب هێزا خوە ئەو لە و خوە ب باوەرتر دبینە. دووڕە دێ سوفوکل ڤێ میتۆدێ د بەرهەمێ خوە دە ب کار تینە. ژ بەر کو پرسۆنێن تراژیدیا پرۆمێتێ نموونایینە ئەو ژ هەموو دەمان و گەلان ڕە چێ د بن (موناسبن) ژ وان ئەڤ نموونە: هۆڤێست فەرمانا هشك و ب ئێش دبەسەری، ل گەل کو ئەو د هۆندرێ خوە دە دژی ڤێ یەکێ یە (ئا یا د سەردەما مە دا و د ناڤ مە دا کەسێن وەها نینن). ئۆکیان ڕاستیا پرۆمێتێ تێ دگەهێ لێ بێدەنگ دمینە و ناخوازە بە شداری تێکۆ شینێ ببە (ئا یا سەبەبا نەسەرکەتنا گەلێ کورد نە ژ پڕبوونا کەسێن وەها بوو) و هورمز خوە کەڕ و کۆر دبینە و خوە دکە خولامێ (بەردەستکێ) ستەمکاری (ئەڤ نموونەیێن قەهرەمانان ئایا د سەردەما مە دا نینن؟) تەنێ ئۆکۆیانیت، پشتی گوهداریا ئاخفتنا پرۆمێتێ دەنگ دبە خوە و کەنگی هۆرمز ژێڕە دبێژە خوە دووری تەحتا بەرخوەدانێ بکە، ژ بۆ کو ب گوهنەداریا پرۆمێتێ نەشەوتە، ئەو دبێژە: " قەویتییێن دن بدە من دا ئەز گوهداریا وان بکم. گۆتنێن تە نە دجیێ خوە دا نە. مەعقوولە تو دخوازی ئەز بێ بەختیێ بکم. روحێ من ژ بێ بەختیان دچە، ئەز دخوازم قەدەرا خوە پێڤە (برۆمێتێ ڕە) گرێدەم" (وەکو ئەم دبینن قەهرەمانێن وەها ژی د ناڤ ملەتێ مە دە هەنە، و دەما ئەم ئاخفتنێ دئینین ل سەر نموونایی بۆ جڤاکا کورد، ئەم دخوازن بێژن کو ب ڕاستی قەهرەمانێن ئەسخیل بۆ هەمی جە و دەمان چێبوونە).

ژ خوە، گەرەك بێتە گۆتن کو تراژیدیا پرۆمێتێ بۆ زادیارێن ئەدەبی بوویە نەهێنیەك ڤەشارتی، ژ بەر کو ئەڤ شانۆ ب کۆمپازیسیا خوە و ب زمان و هندەك وارێن دن، ب ئاواکی جەو هەری ژ بەر هەمێن ئەسخیل یێن دن جودا دبە. ئەڤ شانۆ، ژ سەری حەتا بنی (ژ دەسپێکێ حەتا داوی)، ل سەر لیستکا رۆلا ئەکتەری چێبوویە و پرۆمێتێ ژ دەستپێکا شانۆیێ حەتا داوی، ل سەر سەحنێ ناچە. د ڤێ تراژیدیێ دە، رۆلا کۆرێ پڕ کێم بوو یە و زێڤسێ کو ل دەڤ ئەسخیلی بەرجە ستێ خێرێ و وەکهەڤیێ بوو. د ڤێ شانۆیێ دە وەکە ستەمکار تێ تە دەست نیشانکرن. ژ بەر ڤێ چەندێ، تەخمینی تێتەکرن کو ئەسخیل نە خودیێ (ئەفرەنەرێ) ڤێ شانۆیێ یە.

ل سەر بنگەهێ ئانالیزێ (تحلیل) هندەك پار چەیێن تراژیدیا "رزگارکرنا پرۆمێتێ" کو نە هەموو دەڤا وێ گەهشتیە مە و بەشێ داوی ژ سێیانیێ (ثلاثی) هنن ئەدەبناس دبینن کو ل هەڤهاتنەك د ناڤبەرا زێڤس و پرۆمێتێ چێبوویە، لێ ئەڤ نایێ وی واتایی کو ئەوی دەست ژ بەرخوەدانا خوە و پاراستنا خەلکی بەردا یە. و سەرێ خوە ل بەر زێڤس چەماندیە. تەنێ، هەر لایەکێ تێگەهشت کو سەرهشکی و ل سەر ئا خوە مایین (تەك برِیاری) بێ واتە و بێ ئەنجامە. زێڤس نەچار بوو ژ یا خوە داکەڤە، ژ بەر کو پا شەرِۆژا دەسەلاتا وی د دەستێ پرۆمیتێ دە یە. ب ڤی رەنگی دەسەلاتدار، هەر چەند ب هێز بە ژی هەر هێزبوونا وی ژی د دەستێ "لاوازان" دا یە. ئەڤ کەسێن خوارێ ژی گەرەك تێ بگەهن کو دەسەلاتا حەکیم ژ وان را باڤە. د ڤێ بەشێ داوی دە و راخستنا پرِسێ ب ڤی رەنگی، ل گۆرا هەلوەستا ئەسخیلە و بۆچوونا وی ل سەر ئاڤاکرنا جڤاکێ ل سەر پرینسیپێن دیمۆکراسیێ یە.

بەرهەمێ ئەسخیل یێ داوی کو تەنێ ژ سێ بەشێن خوە ب تەمامی گەهشتیە مە، ئەو ژی ژ سێیانیا (ثلاثی) ئۆرێستە کو ل سالا 458 ب.ز هاتیە پێشکێشکرن. د بنگەهێ سوژێتێ دە، ئەو میتۆلۆژیا کو ب قەدەرا چارێ

(پاشایێ) ئارگۆسی ئاغاممنوون ڤه گرێدایی یه. نەسلا ڤی چاری (پاشای)، ل گۆرا میتۆلۆژییێ ببوو جهێ نەفرەت لێکرنێ. د ڤێ بنەمالێ دە، کوشتن ل پەی کوشتنێ چێ دبوو، ژ بەر کو کوژدارێ بەری خوه بکوشتا هەر یەکی ب خوه ژی گەرەك یەك بکوشتا. ئەڤ خوین شووشتنا ب خوینێ یان ژی تۆل هلدانا پەی تۆل هلدانێ (تۆل ڤەکرنێ) داوی ژێ رە نەبوو و ژ بەر ڤێ چەندێ، دابا (عادەتا) حەیف ستاندنێ ب هزارا سالان کشاند.

کەنگی ئاغاممنوون، ژ شەرێ ترواداییێ ب سەرکەفتی ڤەگەرِیا مالا خوه، د عەینی رۆژێ دە، ب دەستێ هەڤژینا خوه کلیتەمێسترا هاتەکوشتن. سێیانیا ئەسخیل ب ناڤێ ئاغاممنوون و ئۆرێستا، د بەشێ یەکەمین، ژ ئاغاممنوون ل سەر ڤەگەرا قەهرەمانی یە و چاوا هەڤژینا وی خوەشحالیا خوه ب هاتنا وی دیار دکە. ئەو ب ئاهەنگی پێشەوازیا وی دکە و پەسنێ وی وەکو شەرڤان ددە. دوورە، حازریا وی و سەرشوشتنێ دکە و د سەرشۆکێ دە وی دکوژە. و ب دەستێ وێ ئەسیرا (دیلا) وی کاساندرا کەچا (پری ئام) ژی، تێتە کوشتن.

د بەشێ دویەمین دە کو ب ناڤێ "خوئێفور"ە ل سەر تۆلهدانا زارۆکێن ئاغاممنوونە. ب ڤیانا ئاپۆلۆن و پشتگیریا خویشکا خوه ئێلێکترا و دۆستێ خوه پیلاد، ئۆرێست کلیتەمیسترا دکوژە. پشتی ڤێ یەکێ، پێرەپێرە خوداوەندا تولهدانا خوینێ د بەشێ سێیەمین دە، ژ سییانییا کو د بن ناڤێ "ئەڤمێریت" دەرباز دبە ل سەر دادگەهکرنا ئۆرێستە، پارێزەرا ماڤێ دایکێ توهما وی ب کوشتنا دایکێ دکە، لێ خوداوەند ئاپۆلۆ کو بەرێ ئۆرێست دا کوشتنێ، د داد گەهێ دە وی د پارێزە، ئەتینا ژی ب رۆلا دادوەری راد بە. د تاڤلۆیا دادگەهکرنێ دە، هزرا سێیانینێ یا سەرەکە هاتیە بەرجەستەکرن کو ب خوه ژی، خوەدی ئاریشەکە ئالۆزە.

شوشتنا خوینێ ب خوینێ د جڤاکا ئەنتیك دە نەمابوو، ل شوونا داب و نەریتێن هۆزی (عەشیری)، پرنسیپێن هەموەلاتی و قانوون پەیدا ببوون. د

جڤاکا ئێلیٚ (عەشیری)، کوشتنا دایکیٚ تاوانا هەری گران بوو و لێبۆرین ژێڕە نەبوو، لیٚ بەلیٚ کوشتنا زەلام (مێر، باڤ) دبوو بها تا لێبۆرین و کڕین، وا تە مێر نە ژ نە سلیٚ ژ نیٚ یە، ژ بەر ڤیٚ چەندیٚ ئێلێنیٚ خوداوە ندا تۆلهلدانیٚ، کلیتە مێسترا دپاراست و دۆزا سزادانا ئۆرێستی دکر.

ژ خوە، ئاپۆلۆن و ئەتینا خوداوە ندێن نوە ل ڤر بەرجە ستێن پرینسیپێن هەموەلاتیێنە کو خوەدی نەرینێن د نن. ئاپۆلۆن د ئاخفتنا خوە دە، ل بەر داد گەهیٚ کلێتە مێستراییٚ ب گو نەهباریا کو شتنا زەلام تاوانبار دکە و د نەڕپینا وی دە، ئەڤ کوشتن ژ یا ژنیٚ کو دایك بە ژی، گرانترە. ئەو دیار دکە کو گرنگیا باڤ دەف کوڕی ژ یا دایکیٚ پڕترە و مەزنترە و ئۆرێست پێویست بوو کلیتە مێسترا بکوشتا ژ بەر کو ویٚ خوینا باڤیٚ ڕژاند بوو. ئەسخیل وەکو پشتگیریٚ ڕوونشتنێن نوو یە، ئەو ل گەل ماڤیٚ باڤێتی (بابی) و پرینسیپێن دەولەتا دیموکراسی بوو. ئەو نە تەنیٚ دژی دابێن (عاداتێن) تۆلهلدانا خوینیٚ ڕاد بوو، هەر وەها ژی دژی پاڤژیا ئاایینی ژ خوینا ڕژیایی.

پاڤژیا ئاایینی تێریٚ نەکر، لۆما ژی ئاپۆلۆن نەدشیا پاراستنا ئۆرێست بکە، ئێدی ژ نەچاری ئۆرێست بەریٚ خوە ددا ئەتینایێ. ب خوە، ئەسخیل دۆزا کو ئەڤ دەعوە (دۆزە) بۆ دادگەهەکا سڤیل (مەدەنی) بێتە دانین. لیٚ گەرەك بێتە گۆتن، ئەریٚ ئەسخیل ل گەل سیستێما نوە بوو، لیٚ نە حەتا داوی دخوەست روونشتنێن کەڤن ڕابن. لۆما ژی دەما دادگەها ئەرێست چیٚ دبە نیڤیٚ سووندخواران (المحلفین) وی بەرائەت دکە (بیٚ گونەه) و نیڤیٚ دن دۆزا جەزاکرنا وی دکە. بڕیار ل سەر دەنگیٚ ئەتینایێ دمینە، ل ڤر ئەو دەنگیٚ خوە ژ بۆ لێبۆرینا ئۆرێست ددە و ئۆرێست تێتە بەردان.

ب ڤی ڕەنگی، ئەسخیل پرینسیپێن کەڤن یێن ئەریستۆکراتی، دیسا ژ ئالیەکیٚ پاراست و ژ ئالیەکیٚ دن ڤە پرینسیپێن نوە یێن دیموکراسیٚ. ئەڤ ژی دەستنیشانا ویٚ یەکیٚ یە کو ئەسخیل ل گەل لهەڤهاتنا هێزێن دژ بەر

بوو، ئانكو هێزێن كەڤن و نوو. و د ڤێ تراژیدیایێ دە، ئەو دەنگێ كو دۆزا ژیانا ب ئاشتی ل گەل هەڤ، پڕ د یارە. هەگەر هێزێن دژ بەر، هەڤ گو هدار نەكن و ب بەرهەڤ ڤە نە چن، ئەسەح (وەكات) وێ شەڕێ خوە ب خوەیی چێ ببە و ئەڤ ژی، د دیرۆكا یۆنانی دە پڕ هەبوو.

وەكو هاتبوو دەستنیشانكرن كو ئەسخیل رۆلا كۆرێ كێم كر بوو و رۆلا مەزن دابوو ئەكتەران ل سەر دەپا شانۆیێ، لێ ئەڤی وەها ژی جیێ كۆرێ د تراژیدیا وی دە هین فرەهە، نەكو وەكو د تراژیدیێن شاعرێن كو ل پەی وی هاتن. ل دەف ئەسخیلی هندەك پرسۆن هەنە كو بێ دەنگن و هیچ نائاخڤن، ئەڤ ژی بۆ وێ یەكێ یە كو ئاخفتن د ناڤبەرا دو ئەكتەران دە بمینە. ب خوە، د تراژیدیا ئۆرێست دە سێ ئەكتەر بەشدار د بن، لێ ئەسخیل هین فێری رێ دا یینێ ژ بۆ دیالۆگا پرسۆنێ سێیەمین نەبوو یە. ئەرێ، سێ ئەكتەر ل سەر سەحنێ هەنە، لێ دیالۆگ ب تەنێ، د ناڤبەرا دو كەسان دا یە. وەكو نموونە د بەشێ "خوییفۆر" سێ كەس بەشدارن، ئۆرێست، پیلاد و كلیتە مێسترا، لێ بەلێ پیلاد، تەنێ جارەكێ گۆتنا خوە داڤێژە ناڤ گۆتنێ. دووڕە ئەكتەرێ سێیەمین، دێ ل دەف سوفوكل و یۆڤرەپید ژی پەیدا ببن و ئەوێ بەشداری دیالۆگێ ژی ببن.

لێ گەرەك بێتە دەستنیشانكرن، ئەو كەسێ كو ل سەر سەحنێ، ل دەف ئەسخیلی بێدەنگ د ما، پڕێ جارا ئاخافتن ل سەر وی چێ د بوو و ئەو بێدەنگیا وی ڕەنگەك ژ ئاخافتنێ، ب واتا یەكا ڤە شارتی بوو. و ل گۆرا ئەدەبناسێن ئەنتیك دبێژن ئەڤ تاڤلۆیا كو نیوب ل سەر تربا زارۆكێن خوە ڕادوەستە، بێدەنگیا وێ درێژ دكە و دەما كو ئاخیل ل سەر كەلەخێ هەڤالێ خوە پاترێكل ڕادوەستە، دیسا بێدەنگی پڕ درێژە. ما د ڕەوشەك وەها دە ئاخافتن ب واتایە یان ژی بێدەنگی؟

ئەڤ هەردو شانۆییێن کو مە وە کو نموو نە دەستنیـ شانکرن، مخابن نەهاتـنە پارا ستن، وە کو پڕانـ یا بەر هەمێن ئە سخیلی یێن دن کو ئەو ژی نەگەهشتنە قۆناغا مە.

سوفوكل

(496 406 ب.ز)

سوفوكل ل كو لونێ كو ب سەر ئەتینایێ ڤە د چوو، ژ دا یك بوو یە و ب نەمالا وی پیـ شەییەکا ل حال خوەش هەبوو و د نە سلێ وی دە ھ ندەك میتۆلۆژی ھەیە کو رەھ و ریشالێن ب نەمالا وی د گەھینن ئا سکلێپیۆس یان ژی، ژ (ئەسکۆلاپ) کو کورێ ئا پالۆن و کورو نیدا خوداوە ندێ دەر مانکرن و چارەسەریێ بوو. ئەڤ ژی، ژ کارێ سوفوکل یێ نۆژداریێ دیار د بە. ب خوە، سوفوکل ب خوەندنا خوە پرئالی بوو، ژبلی نۆژداریێ ئەو مژوولی مۆزیکایێ دبوو، ئەڤ ژی ژێرە دبوو ئالیکار کو ب خوە ئاوازان ژ بۆ تراژ یدیایێن خوە دانیت، و تێگەھشتنا وی یا باش د ھۆنەریێ دە، شیان ددایێ کو ب خوە ژی وەکو ئەکتەر د شانۆیێن خوە دە بلێزە (دەوری ببینت).

سوفوکل شاعرێ ڤۆناغا گەشبوونا دیمۆکراسیا ئەتینی بوو و بەرھەمێن وی بالکێشیێن خوە، ژ لایێ تەماشاڤانان ڤە ھەبوو، ژ بەر کو گونجاندنەك د ناڤبەرا ھەلچوونێن وی و یێن جڤا کا ڤۆنا غا سەد سالا پێنجا بەری زا یینێ ھەبوو. ئەڤ ژی دبوو سەدەما سەرکەفتنێن وی، د بەریکانێن تراژیدیایێ دە. ھە گەر ئە سخیل سێزدە جاری خەلاتا یە کەمین، د بەریکانا تراژ یدیا دە وەرگرت، لێ سۆفۆکل بیست و چار جاران سەرکەفتن بوو بەھرا وی. و تێتە گۆتن کو سوفوکل ژ شاعرێن تراژیدیایێ یێن وێ ڤۆ ناغێ یێ ھەری دھا تە حەزکرن بوو.

ب خوە، خۆرتاذ یا (گەنجتیا) سوفوکل ب گەنجێتیا دیمۆکرا سیێ ل ئەتینایێ دەستپێکریە و پێکڤە ژی مەزن بوون. ژ بەر ڤێ چەندێ، سوفوکل پڕ ژ دل ن ێزی پڕین سیپێن دیمۆکرا سیێ د بوو، وە کو پڕ سێن ھەموەلاتی،

وەک هەڤی و ڕێ ڤەکرنا ل پێ شیا شیانێن مرۆ ڤان و ژیانە کە ژێ هاتی یا ژ دەر ڤەیی شەڕ و دژ بەریێ. د یارە، ژ بەر ڤان نەرینێن خوە، ئەو د بە لایەنگرێ دیمۆکراسیەکا موعتەدل (میانەرەو) و ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ئەو بوو پشتگیر و بەشداریێ ئینقلابا ئەریستۆکراتیان یا سالا 411 ب.ز.

سوفوکل ، وەکە ئەسخیل، خوەدی کە سایەتیەك جڤاکی بوو، لۆ ما ژی ئەو دووری ژیانا پۆلسێ (باژارێ دەولەت) یا سیاسی و جڤاکی نەدبوو، ئەوی بەشداری تێدە د کر و وە کو ستراتێك (سیناتۆر) ها تە هلبژارتن. ژبلی ڤێ یەکێ، دۆستانیەك سوفوکل یا خورت ب چارێ (شاهێ) ئەتینایێ یێ هەری دیمۆکرات پێرکل هەبوو، و ڤێ دۆستانییێ بیست سالان کشاند، ئانکو حەتا مرنا چار (شاهی) (ل سالا 429 ب.ز) پێریکل ژی، چارەکی وە ها باش و عادل بوو، حەتا هشت کو پڕێ جاران دیمۆکرا سیا کو ل ئەتینایێ هەبوو، ببە سینۆنۆمی (هەڤ واتا) ژ ناڤێ وی ڕە. ئەڤ دۆ ستانیا سۆفۆکل ب پیر کل ڕە، شۆپا خوە د بۆچوون و باوەرییێن شاعری دە حەتا داوی هشت.

ژ خوە، گەرەك بێ تە دەستیر شانکرن، کو چاوا دیمۆکرا سیا ئەتینا ب سەرکەفتنا یۆنانیان، د شەڕ دە ب فور سان ڕە تێ تە گر یدان، وە ها ژی ژیا نا هەر سێ نڤیر سەرێن تراژ یدیا ئەدەبا ئەنتیك (ئە سخیل، سوفوکل و یۆڤرەپ ید) ب ڤێ سەرکەفتنێ ڤە پەیوە ندیێن خوە هەبوون: ئە سخیل، بە شداری ڤی شەڕی بوو. سوفوکل د (16) سالیا خوە دە سترانبێژ و ئەک تەرێ ئا هەنگێن ژ بۆ سەرکەفتنێ بوو. و تێ تە گۆتن کو یۆڤرەپ ید د عەینی ڕۆژا سەرکەفتنێ دە، ژ دایکا خوە بوو.

ئەڤ ئەتمۆسفێرا (جەو) دیمۆکراسیێ ل ئەتینایێ و بەهرەمیا سوفوکل هشت کو هۆستایەتی و هۆنەریا شانۆییێ، د ڤێ قۆناغێ دە، بگەهێ پەلپەلۆکا (گۆپیتکا) هەری بلند. ژ بەر کو ئەوی توحفە یەك ژ وێ نەیێن قەهرەمانان چێکر، ڕێ دا ئەکتەرێ سێیەمین و ڕۆلا کۆرێ هین کێمتر کر. د عەینی دەم دە، دینامی کەك (لڤی نەك) دا د یالۆگێ کو د پا شەڕۆژێ دە ب بە ئەر کەك د

دەڤا ئەدەبی یا شانۆیێ دە. هەر تراژیدیەك ژ یێن سوفوكل، د سوژێتا خوە دە، بەرهەمە كە تەمامبوویی یە و پار چەك سەربەخوە یە، د هۆ نەرێ سێیانیان دە (ثلاثیات). ئەڤ ژی ب سایا (سیبەرا) یەكتیا، یەكتانێن نا ڤەرۆكێ بوو.

سوفوكل د نڤیسینێ دە، ئانكو د ئەفرا ندنێ دە، پڕ ب بەر (ئەنجام) بوو، ئەوی (123)ێ تراژیدی و درامێن ساتووری ئەفراندینە، لێ مخابن، ژ وان تەنێ حەفت شانۆ ب شێوەیێ خوە یێن تەمامبوویی گەهشتنە ڨۆنا غا مە یا سەردەمی. ژ ڤان بەر هەمان ئێن ئینترێ سانت (بالكێش) ئەو تراژ یدیێن ژ خە لەكا بەر هەمێن فیڤانی بوون، وە كو "ئ ێدیپێ چار". "ئێدیپ ل كۆلۆنێ" و "ئانتیگۆنا" جارنا ب شاشتی، ئەڤ بەرهەم د بن ناڤێ سێیانینا دە دەرباس دبن.

د بنگەهێ ڤان تراژیدیان دە، میتۆلۆژیا نەفرەت لێكر نا ل سەر نە سلا فیڤانیێ یە. كو ژ ئەنجاما ڤێ قەدەرا ل سەر ئەنیێ نڤیسی، گەرەك چار ئێدیپ باڤێ خوە بكوژە و ب دایكا خوە ڕە بزەوجە.

سوفوكل وە كو ئە سخیل، دهێلە كو مرۆڤ خوە ب خوە بەرپڕ سیاریا كرنێن خوە بكە. لێ مرۆڤ بەرامبەری قەدەرا كو ل سەر ئەنیا نەسلێ هاتیە نڤیساندن، ڕابە، تێ وێ واتایێ كو ئەو هەمبەری ڤیانا خودایی یە. ژ خوە، ئەڤ ڕاوەستاندنا هەمبەری قەدەرێ قەزا و بەلا چێ دبن و هەر ب تراژ یدی ب داوی دبن. تراژیدیا "ئێدیپێ چار" د ناڤبەرا (سالێن 428-425 ب.ز) هات یە نڤیساندن. نا ڤەرۆكا وێ ژی ل سەر مرۆ ڤەكێ عاقلمە ند و خوەدی جاهە كو بێی ڤیانا خوە، دو سووچێن مەزن دكە. ئەو بێ خوە ستەكا خوە ڤان گونەهان دكە، ژ بەر كو ئەڤ یەك، ل سەر ئەنییا وی هاتیە نڤیساندن و نەشێت ڕیێ ل بەر بگریت. هەگەر ئاخیل، د "ئیلیادا" هۆمێر دە ئاگادار یا خوە ل سەر كوشتنا خوە هەیە و پێ دزانە ئەوێ، د شەڕ دە ژیانا خوە و ندا بكە و تەڤی وەها ژی ئەو دچە ناڤ شەڕ. تێ وێ یەكێ كو ئاخیل ژ قەدەرا

خوه نەڕەڤیا و ب ڤیانا خوه چوو مرنێ. لێ ئێدیپێ سوفوکل ژ بەر قەدەرا خوه دڕەڤە، ئەو ژی تێ وێ واتایێ ئەو نه گونەهکاره و بێی خوەستەك و ڤیانا خوه باڤێ خوه دکوژه و دایکا خوه ژ خوه ڕە دکە ژن. ئەڤ گرێکێن ئالۆز کو ژیانا "ئێدیپێ چار" هێدی هێدی ئەڤ گلۆلکا تایێن ب گرێکێن د ژیانا وی دە ڤەدبن.

هەگەر، ئەم ڤەگەڕن ل سەر ناڤەرۆکا "ئێدیپێ چار" ئەمێ ببینن ئەڤ گرێکێن کو کامپازێتسیا پێ هاتنه هۆناندن (ڤەهاندن)، چاوا ژ هەڤ ڤەدبن. ئەڤ تراژیدی ده ل سەر قەدەرا ئێدیپێ کوڕێ لایی یه کو چارێ (شاهێ) فیڤانیێ یه. ل گۆرا میتۆلۆژیێ، گەرەك بوو چار لای ب دەستێ کوڕێ خوه بێته کوشتن. لۆما ژی، کەنگی کوڕ ژێڕه چێ دبه فەرمانا کوشتنا وی ددە. ئەو ژ پەیایێ خوه ڕە دبێژه لنگێن کوڕکی بدڕینه و پاڤێژه ل سەر چیایێ کیفێرۆنێ . ب ڤێ یەکێ، چار ژ قەدەرا خوه ڕەڤیا و خوەست خوه ژ مرنێ خلاس بکه. لێ بەلێ، پەیایێ (کۆله) کو چار فەرمان ژ بۆ کوشتنا لاوك دابوویێ، ڤێ یەکێ ناکه و خوەستەکا چارێ ب جه نائینیت. ئەوی کوڕك خلاس کر و ئێدیپ (ب یۆنانی ئەڤ گۆتن ب واتا یا لنگ وەڕمی دستینه) ژ لایێ چارێ کۆرنیفا کو ناڤێ وی پۆلیب بوو، ها تە حەوا ندن و ها تە پەروەردە و خودان کرن. و کەنگی ئێدیپ مەزن بوو و ژ "ئۆرا کۆل" (خێڤزانکی عارف) یێ نیاسه کو ئەو دێ باڤێ خوه بکوژیت و دایکا خوه ژ خوه ڕە بکە ژن، پشتی ڤێ ئاگەهداریێ، ئەو جی ژ خوه ڕە نابینە، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو ژ مالێ دڕەڤیت، چونکی د هزرا وی ده چارێ کۆرنیفێ و هەڤژینا وی، باڤ و دایکا وی نه. ب ڕێیا فیڤایێ ده، ئەو پیرەمێرەکێ کو پێڕە دکەڤە گەنگەشێ، دکوژه. ئەڤ مرۆڤێ کوشتی لای بوو کو باڤێ ئێدیپ ب خوه بوو. دووڕە ئێدیپ، دچە باژارێ باڤێ خوه و ژ دێوی (هۆڤ) ب ناڤێ سفینکس ڕزگار دکە. ژ بەر ڤێ هاریکاریا وی ژ بۆ سەرکەفتنێ خەلکێن

فیڤێ وی دکن چارێ خوه و ژ نەبیا چارێ بەرێ، ژ یێرە دکن ژن. ئیدێپ چەند سالان، ل ڤر دبە جیێ مەزنداری و رێزدارییێ.

لێ خەلکێن باژێر، ب هالێ (تاعوونێ) دکەڤن و کۆر د تراژیدیاییێ دە بەرێ خوە ددە ئێدیپ دا کو خەلکێ ژ ڤێ بەلاییێ رزگار بکە. د عەینی دەم دە، ئۆرا کۆل ژی خەلك ئاگە هدارکرن کو سەدەما ڤێ بەلاییێ، ژ هەبوونا کوژدارەکی (قاتـلەکی) د ناڤ وان دە یە و پێدڤ یە ئەو ژ باژارێ بێ تە قەوراندن (دویرکرن). ئێدیپ ب هەر ئاوایی هەول ددە مرۆڤێ گونەهکار ببینە، لێ نزانە کو یێ گونەهکار، ئەو ب خوە یە. و کەنگی ئێدیپ ب ڤێ راستیا تەعل دحەسیێت چاڤێ خوە دەرتینە و خوە کۆرە دکەت. ئەو ب خوە، حوکمێ گونەهێ خوە ل خوە دبرە.

ژ ناڤەرۆکا ڤێ تراژیدیایێ، دیار دبە کو سوفوکل ڤیانا خوداوەندان یا مرۆڤێ ئازاد بەرامبەری هەڤ دانا. و ژبلی ڤێ یەکێ، گەرەك بێتە گۆتن کو ئەڤ تراژیدیە ب هۆستایەتیەك درامی هاتیە نڤیساندن. ئاریستۆ تراژیدیا "ئێدیپێ چار" د وارێ کۆمپازێتسیا دە، وەکە نموونایی ددت، ب تایبەت ب کارئانینا پێکەنینا تراژیدی تێدە. پێکەنینا تراژیدی ژی چێ دبە دەما نڤیسەر پرسۆنێن خوە، د رەوشەکە وەها دەرباس دکە کو ئەو هێڤیا ب داوی بوونەك ب خێرێ یە، لێ تەماشاڤان پێ دزانە ئەوێ ب تراژیدیەکە مەزن هەرە سەری. هەگەر ئەم تیرمنێن (زاراڤێن) ئاریستۆ ل سەر "ئێدیپێ چار" ل بەر چاڤان دەرباس بکن، ئەمێ ببینن کو ئەڤ شانۆ ب سوژێتەکە ب هەڤ گرێدایی چێبوویە کو چارەسەرکرنا بوویەرێ ژ نشکێ ڤە و نە ل گۆرا تەخمینان کو ل سەر چێ بوویە، دەرباس دبە.

هەر چەندێ، پێ شکەتنێن بوو یەران د تراژیدیا ئێدیپێ دە د چە دلراوکیا (قەلەق) پرسۆنان زێدەتر دبە و خوەش د دیالۆگێن وان دە، ئەڤ یەك دیار دبە. جارنان ژی، ئەڤ دلراوکیە کێم دبە و د چە، ژ بەر هێڤیەکە ب خەون و ئاشۆپ، و ب وان رە چێ دبە. لێ ئەڤ رەوشا رەورەوکی

(لەیلانی) دۆم ناکە، چونکی مژ ل سەر وێ هێڤیێ ڕاد بە و د چە و ڕاستیا تەعل تێتە ل بەر چاڤان. وەکو نموونە: ئێدیپ دەما دبهیزە کو باڤێ وی پۆلیپ مر، هاژ (ئارام) دبیت، ژ بەر کو ئەو هزر دکە ئێدی ئەو نەما د بە کوژدارێ باڤێ خوە و ژێڕە تێتە گۆتن: نەما پێویستی پێ هەیە تو خوە مژوولی ئەو قەدەرا کو ل سەر ئەنیێ هاتیە نڤیساندن بکە. لێ ئەڤ بێهنڤەدانا کورت، وەکو بێدەنگیا بەری باهۆزێ بوو. زوو ب زوو رەسوولەك (هنارتیەك) تێت و ژێڕە دبێژە: "خوینا تە و یا پۆلیب نە یەکن تو نە ژ دۆلا (توخمێ) وی یی".

ئەڤ تراژیدی زێدەیی دابێ (عادەتێ) دینامیکی یە. دلراوکیا (قەلەقا) ژ بەر قەدەرا تراژیدی، دهێلە یەك ل هێڤیا قەومینا تراژیدیێ بە، ئانکو قەدەرا تراژیدی ئەسەحە (وەکا تە) و ئەڤ ژی ددە خو یاکرن کو مرۆڤ بەرانبەری ڤیانا خوادیی و خوەستەکا وی، بێ هێز و بێ تاقەتە. لێ تەڤی وەها ژی، وەکو تێتە گۆتن گەرەك مرۆڤ خوە ژ رەحما خودا بێهێڤی نەکە، ژ بەر کو مرۆڤ نەدشێت نهێنیێن خودا تێ بگەهیت، لۆما ژی ئەو تشتێ خودا بکە داویا ما داوی ژ بەرژەوەندیا مرۆڤی ب خوە یە. ئەڤ هەلچوونا شاعری بیرەوەر، خوەش د تراژیدیا "ئێدیپێ چار" دە، دیار دبە.

هزرا سوفوکل، د ڤێ تراژیدیایێ دە، خوەش خویا یە کو مرۆڤ د چ ڕەوشێ دە بە، گەرەك ب ئەرکێ خوە ڕابە. قەهرەمانێن سوفوکل بێی ئەرێ و نە (بێی دودلی) ڤێ یەکێ دکن. ئەو حەتا داوی ل سەر پرینسیپێن خوە ژی دمینن. هەگەر، ئەو ڕێیا وان دایە سەر ڕاست بە، وێ حەتا مرنا وان ژی، دێ مەزنایێ ژ وان ڕەبینە و دێ ناڤێن وان نەیێن ژبیرکرن و ژ بۆ نفشێ نوو هاتی، ئەوێ ببن نموونێن باشی و قەنجیێ.

پڕسا دو دەسپێکێن مرالی (ئەخلاقی) و شەڕێ وان ب هەڤڕە و ئالۆزیا هەلبژارتنا ڕیکەکێ ژ دو ڕێکان، سوفوکل د تراژیدیا ب ناڤێ "ئەنتیگۆنا" دە دادتینە.

تراژیدیا "ئەنتیگۆنا" سالا 420 ب.ز ل سەر دەپا شانۆیێ هاتیە دانان. ئەڤ تراژیدیا وەکو پڕانیا بەرهەمێن ئەنتیك، ب ناڤێ قەهرەمانا بەر هەمی یە. ئەنتیگۆنا کەچا چار ئێدیپە برا یێ وێ پۆلینیك خەیا نەتێ ب مللەتێ خوە فیڤیان د کە و د شەڕ دە، ب برا یێ خوە ڕە ئێتیۆکل تێ تە کو شتن. هەگەر پۆلینیك خایینە لێ ئیتیۆکل پارا ستڤان و کوڕێ وەلا تێ خوە یە. چار کرێئۆ نت فەرمانێ ددە کو ئیتیۆکل ب حور مەت و روو مەت بێ تە ڤەشارتن، لێ بەلێ تەرمێ (کەلەخێ) پۆلینیك پێویستە ل بەر بالندان و لاهۆران (گیانەوەران) بمینە. لێ ئەنتیگۆنا برایێ خوە یێ خایین ڤەد شێرە و بڕیارا چاری دشکێنە و عورفا ئایینی دمەشینە. ژ بەر ڤە شارتنا خایینی، چار فەرمانا خوە ب گرتنا ئەنتیگۆنا د ستینە. ئەوێ د گرن و د خن ل شکەفتێ دا کو ژ برسیبوونێ ئەو بمریت. لێ ئەنتیگۆنا ڤێ ستەمکاریا چارێ قەبوول ناکە و ئەو ب خوە خوە د کوژە. کەنگی دەزگرێ وێ هێموون کو کوڕێ چار کلیئۆنتە، ل سەر ڤێ یەکێ دبهیزە، خەنجەرێ ل دلێ خوە ددە و ئەو ژی خوە دکوژە. ژ بەر کوشتنا کوڕێ خوە، ژنا کلیئۆنت ئێفریدیتا ژی خوە دکوژە، پشتی ڤان تراژیدیێن پەی هەڤ کلیئۆنت هەستا گونەها خوە د کە، ئەڤجا ئەو دارێ خوە ل بەر خوداوە ندان داتینە. و ب ڤێ یەکێ سوفوکل خوەست ببێژە، هەر چەندێ مرۆڤ مەقامێ خوە بلند و مەزن بە، هەر ئەو ل بەر خودا بچووك و تونەیە.

لێ، گەرەك بێتە دەستنیشانکرن کو هەر یەك ژ ڤان هەردو قەهرەمانان ڕا ستیەکە خوە هە یە. کلیئۆ نت وەك دە سەلاتدار کو گەرەك مرۆ ڤێ خیا نەتکارێ وەلا تێ خوە حەتا داوی جەزا بکەت. ئەنتیگۆنا ژی وە کو خویشك، نەشێت بەرامبەری کەلەخێ برایێ خوە خەمسار بە، و ئەرکێ وێ یێ ئەخلاقی ناهێلە ئەو بێ هەلویست بمینە. ئەم دبینن دو ڕێ و دو دەستپێك و هەر یەك ڕاستیەکە خوە هەیە. ڕاستیەك ب ناڤێ قانوونێ کو چار ل گۆرا وێ، گەرەك بڕیارا خوە بدە. و ڕێیا دن یا قانوونا نەنڤیسی یە

کو ژێڕە تێتە گۆتن: قانوونێن کو ب سرو شتیا مرۆ ڤی ڤە گر ێدایی یە. و هەردو قانوون نەدشێن ب هەڤ ڕە هەڕن سەری، یەك دڤێت بمینت و یەك ژی ڕابە، و چار ب ناڤێ قانوونێ ئێدی گەرەك ئەنتیگۆنا ژ بۆ دەستدرێژیا قانوونا وی بهاتا سزادان و وی ئەڤ یەك کر. ب خوە، بڕیارا کو ئەنتیگۆنا ب برسیبوونێ بمرە، بڕیارەکە ب پیڤان بوو. ئەوی نەدشیا بڕیارا کوشتنێ بدە، ژ بەر کو ل دەف یۆنانیان باوەریەك هەبوو کو مرۆ ڤێ ئازاد بێتە کوشتن، دێ سیا (خەیالا) وی ل باژاڕی بگەڕە دا کو تۆلا خوە ژ کوژدارێ (قاتلێ) خوە بستینە کو ئەڤ ژی دبوو ژێدەرا بەلایێ ژ خەلکێن باژاڕی ڕە.

سەرکەفتنا قەهرەمانا سوفوکل ئەنتیگۆنا یا ئەخلاقی ل بەر چاڤایە. وەها ژی ستەمکاریا کلیئۆنت نەڤەشارتیە. ژ بەر کو ئەو وەکو چار، حەتا کو خوە ل سەر قانوونێ ژی دبی نە و تەنێ دەنگێ خوە دبهیزە و د هەموەلاتییێن خوە دە، کولێن خوە دبینە. لێ کو ئەم ل تراژیدیا ئەسخیلی "بەخت خوازێ" ڤەگەڕن، ئەمێ ببینن کو ئەڤ، چار بڕیارا خوە ناستینە حەتا کو شێورا خوە ب گەلێ خوە ڕە نەکە. و خوەش د تراژیدیا سوفوکل دە خو یا د بە دوور کەتنا ژ پرنسیپێن دیمۆکراسیێ و چوویینەك بەر ب سیستێمەکە زۆرداریێ ڤە. لۆما ژی، ژ بۆ سوفوکل وەکو ژ بۆ ئەسخیل ژی، ڕاستیا کو د میتۆلۆژیێ دە یە ژ بۆ وی تشتەکێ پیرۆزە. و ئەو ڕاستیا ئەخلاقی یا خوداوەندان نائێخیتە ل بن جیێ نەباوەریێ. سوفوکل دیسا وەك ئەسخیل پرنسیپێ ژیا ناجڤاکی ژ خوە ڕە پەسەند دکە و ئەم ڤێ هەلویستێ خوەش د تراژیدیان ئەسخیل دە " خوییێ فۆر" و " ئەلێکترا" یا سوفوکل دە دبینن. سوژێتێ هەر دو تراژیدیا یەکە. ئەو ل سەر شێوەیێ کو شتنا ئەرێست ژ دایکا خوە ڕە و پشتگیریا خویشکا وی ژ ێڕە، هەردو تراژیدی هاتنە ئاڤاکرن. ئەو دایکا کو باڤێ دکوژە ل دەڤ ئەسخیلی ئۆرێست ب کوشتنا وێ دودلی یە، لێ ئۆرێستێ ل دەڤ سوفوکل ب بڕیارە و خوە د

کو شتنا دایکا خوە دە ڕاست دبینە. باوەر یا ب ڕاستیا خوە، ژ رەو شتێن قەهرەمانێن سوفوکلە.

ب دانپێدانا (شەهادەتا) ئەریسۆ، سوفوکل گۆتیە کو ئەو ڕەنگڤەدانا خەلکێ دکە یێن کو گەرەك ئەو وەها بن. دیارە، هەلویستەکێ ڕوونشتی ل دەف سوفوکل هەبوو، مرۆڤێ کو ژ ڕاستیا خوە ئەولەیە (ب باوەرە)، گەرەك دودلی و دوئالی نەبە و مرۆڤێ کو گاڤ ئاڤێت و بەر ب کرنەکێ ڤە چوو، گەرەك ژ بەرپرسیارەتیا خوە نەڕەڤە.

هەرچی تراژیدیا سوفوکل "فیلۆکتێت" گەنگەشەیەکە ب سۆفستاییان ڕە یە. هە گەر، سەڤ سەتاییان (سۆڤ ستاییان) دد یتن کو شیان ژ بۆ پەروەردەکرنا خێرخوازیێ د مرۆڤی دە هەیە، سوفوکل د ڤێ تراژیدیێ دە، دژبەری و هەڤڕکیێ د مرۆڤی دە تەسبیت دکە.

تراژێدیا "فیلۆکتێت" ل سەر بنگەهێ داستانا "ئلیادا بچووك" یا کلیلی هاتیە ئاڤاکرن. فیلۆکتێت وەکو هەموو شەڕڤانان، بەرێ خوە ددە جەنگا تروادە، دەما ئەو دگەهیتە جەزیرا لێمنۆس، مار پێڤەددەت و ژ ئەنجام لاشێ وی بوو ب کنێر و برین کو بێهنەکە وەها ژ وان دهات، حەتا کەسێن پێرەنەد شیان بەر ڤێ بێهنا کرێت دە بار (تحمل) بکەن. ب قوەتا (پێشنیار) ئۆدیسی، دەما فیلۆکتێت رازا، شەڕڤانێن وی ئەو هشتن و چوون. فیلۆکێتێ نەخوەش، ب تەنا خوە، ل جەزیرێ ما، ب تیر و کەڤانێن کو هیریکول دابوویێ، نێچیر دکر ژیان و هەبوونا خوە پاراست. لێ یۆنادیان بهیستن و ناسکرن کو بێی ڤێ تیری و کەڤانی یێن فیلۆکتێت ئەو نەشێن تروادە بستینن. ئۆدیس ب کوڕێ ئاخیل ڕە نیۆپتۆلێم بەرێ خوە ددن جەزیرا لێمفۆس ب ئارمانجا کو تیر و کەڤانێن فیلۆکتێت، چ ب زۆر و چ ب خوە شی، ژێ بستینن و بزیڤرن تروادە. لێ نە حەزکرنا فیلۆکتێت ژ ئاتریدیان ڕە و ب تایبەت کینا وی هەمبەری ئۆدیس و ئەڤ هەلوەست ژ ئۆدیس و نیۆپتۆلێم ناس بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ بڕیار هاتە ستاندن کو

نیۆپتۆلیم ب تەنا خوە، ل گەل فیلۆکتێت رۆنێ کو چو جاری وان هەڤ نەدیتبوو. نیۆپتۆلیمێ دلراست و دلپاك نە چار د بە، خوە بخە کرا سێ فیلۆکتێت و نە حەزکرنا خوە ژ ئۆدیسێ بدە خو یاکرن. ئەڤ ژی، د بە ئەگەرێ کو ئەو ل دەف وی ببە جهێ باوەری و ریزداریێ و دەما تیر و کەڤان ژی د خوازە، فیلۆکتێت خوە ستەکا وی ب جهـ دینیت. وەکو ئەم دبینن ئارمانجا کو نیۆپتۆلیم پێ هاتبوو ب دەست دخینە و تەنێ رێیا ڤە گەرێ ل بەر دمینە، لێ ئەو ڤەنا گەرە، ژ بەر کو ناخوازە ب رێیا خاپاندنێ ڤێ تشتێ پیرۆز ژ بۆ یۆنانیان بکە. لۆما ژی، تیر و کەڤان ل مرۆڤی نەخوەش ڤەدگەرینە و هەول ددە کو فیلۆکتێت پێرە بچە تروادە. لێ بەلێ، کەنگی فیلۆکتێت ناڤێ ئۆدیسی بهیست کو ئەو ب ڤی تشتی راد بە، هیچ پەسەند ناکە ل گەل بچە. لێ ئاریشە چارەسەر د بە، دەما هریکۆل خودایێ تیر و کەڤان فەرمانێ ددەتە فیلۆکتێت کو ب ئۆدیس و نیۆپۆلیم رە بچە تروادە و سۆز ددە کو ئەوێ وی ژ نەخوەشیێ ساخلەم بکە. پشتی ڤێ یەکێ، فیلۆکتێت ب نەحەزکرێ خوە رە دچە.

سوفوکل، پر حەز د کە کو قەهرەمانێ وی، بۆ پرنسیپێن ژیانێ یێن جۆر بە جۆر گەنگەشێ بکن و حەتا دژبەریێ ژی ل گەل هەڤ بکن. و جارنا دو قەهرەمانان، ب هەلویستا داتینە هەمبەری هەڤ، ل گەل کو ب هزرێن خوە نێزی هەڤن. هەردەم ژی قەهرەمان ل دەف سوفوکل، د حالەتێ رابوون و کەتنێ دەیە. ژ خوە، ئەڤ نەرینا سوفوکل ل سەر قەهرەمانان و گوهارتنا رفتاریا وان، هشت کو تراژیدیێن وی شێوەیێن خوە یێن شانۆیێ د ئەرکێن پێ شی دە بستینن، ئانکو بەر هەمێن شانۆیی، ب یێ دژ بەری و وەرارا کەرەکتران، د رەو شێن دژوار و ئالۆز دە، دێ دراماتیك و دینامیکا خوە نەستینن.

ئەڤ دژبەریا قەهرەمانان ل گەل هەڤ کو دینامیکی ب خوە رە ئانی، رۆلا کۆرێ کێم کر و یا د یالۆگێ زێدەتر کر، ئەڤ ژی بوو سەدەما کو

ئەک تەرێ سێیەمین دەربا سی ل سەر سەحنێ ب بە. هە گەر، ئەک تەرێ سییەمین ل دەف ئەسخیل بێدەنگ و کێم لڤینە و تەنێ جارنا گۆتنێن خوە داڤ ێژە ناڤ گۆت نان، لێ ئەک تەرێ سێیەمین ل دەف سوفوکل ئەکتیڤ ڤە (چالاکە) و بەشداری دیالۆگێ یە.

تەماشەڤانێ ئەنتیك، ئاگەهداریا وی ل سەر نا ڤەرۆکا کو ب میتۆ لۆژی ڤە گرێدایی بوو، هەبوو. ژ بەر وێ چەندێ، ئەو نە ل هێڤیا کەنگی بوویەر دێ هەرە سەری و ئەنجام دێ دیار ببە، لێ ئەو هێڤیا وێ یەکێ بوو، ب چ ڕەنگی یان ژی ب چ ڕێییێن هۆنەری بۆ ڤێ ئەنجامێ دێ ب کاربێن. سوفوکل هەردەم ب شێوەیەکی نوه نێزی هۆناندنا بەرهەمێن خوە د بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ئەو ژ لا یێ تەما شاڤانان، د هات حەزکرن و پڕێ جاران ژی دەنگێ خوە ژ بۆ خەلاتا یەکەمین ددانە وی.

یۆڤرەپید (یۆربیدس)

484 406 ب.ز

بەرهەمێن گەهشتی یێن یۆڤرەپید کو گو هداری ل سەر سەفسەتائیان دکر و مژوولی فەلسەفێ دبوو، ڤەدگەڕن دەما شەڕێ پێلۆپۆنسێ، ئەو شەڕێ د ناڤبەرا دو پۆلسێن یۆنانی دە (ئەتینا و ئسپارتا). ئەڤ شەڕ بوو سەدەما کەتنا ئابۆری و سیا سی ل ئەتینایێ و پێک ڤە گر ێدایی هەلوە شەندنا سیستێما پۆلسێ کو سالا 431 حەتا 404 ێ ب.ز کشاند.

ئەڤ تەڤلهەڤیا ئایدۆلۆژی کو جڤاك دابوو ل بەر خوە، د قۆنا غا شەڕی پێلۆپۆنسێ دە، د هەموو واران دە، د فەلسەفا سەفسەتائیان دە تێ دیارکرن. ل گۆرا ڤێ ڕێبازا فەلسەفی یا کو د وێ قۆناغێ دە، ب هەر ئاوایی جیێ خوە گرتبوو، هەموو ڕاستی ڕێژەیی (نسبی) دد یت و مرۆڤ ژی وەکو پیڤانا هەر تشتەکی. سەفسەتائیان تەسبیت دکرن کو هات و مرۆڤ فێری هۆنەرییا گۆتاربێژیێ ببە، ئێدی ئەو دشێت ئیسباتا چ تشتێ کو بخوازە، بکە. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ڕاستیا ئۆبژەکتیف د بۆچوونێن وان دە نەبوو و پی ڤانێن ئۆ بژەکتیف ژ بۆ مرا لێ (ا خلاق) نەبوون و وان د گۆت: هەر مرۆڤەك ماڤێ خوە هەیە کو نەڕینەکە خوە یا تایبەت هەبە کو ژ یا گشتی جودابە. لۆما ژی، مرۆڤ ژ قانوونێن کو مرۆڤان دانیە گەرەك ئازاد بە و وەها ژی ئەو بکاربە ژ ئایین و هزرێن دن یێن مرۆڤایەتیێ ڕزگار بە.

ل گەل کو، ل دەف سەفسەتائیان سیستێمەکە یەکبوویی نەبوو ژی و نەڕینێن وان جۆربەجۆر بوون و ژ هەڤ جودا بوون ژی، لێ هزرێن وان ئێن ئیدیال ل سەر جیهانێ و گومانیا ل سەر ئاییێ، وان نێزی هەڤ دکرن و دگەها ند هەڤ. هەلوی ستا وان هەمە بەری پڕ سێن ئایینی، د گۆتنێن سەفسەتایێ نا ڤدار فیساگۆر باش خو یا دبت: "ل سەر خوداوەندان، ئەز

نەدشێم بزانبم ئەو هەنە یان نە، ژ بەر کو گەلەك ئاستەنگ (کەلەم) ل پێشیا ڤێ زانینێ هەنە. ب خوە، ئەڤ پرس تاریێ و ژیانا مرۆڤ کورتە". ژ بۆ سەفسەتائیان ئەڤ نەرینەکە نموونایی بوو.

ڕوونشتنەك هەیە کو نەرینا ب سوقراتی بەرانبەری یا سەفسەتائیان تێتە دانین کو ئەوی بەرەڤاژیا وان دگۆت، ڕاستی ئۆبژەکتیڤ هەیە و مرال (أخلاق) ژی هەردەم هەیە و ب مرۆڤی ڤە نەگرێدایی یە. ب خوە، بنگەهێ نا ڤەرۆکا فەلسەفا سوقراتی، ئێتیکا (ڕوونشتنێن ئەخلاقی) بوون. ئەو تەسبیت دکە کو کرنا خێرێ ژ ئەنجاما زانینێ یە و فناسێ (أفعال) بێ ئەخلاقی ژ نەدوور دیتنێ و نەزانینێ یە. چ حوکم لێ کرن و چ کرن ب خوە، گەرەك سەنەدێ (بەلگە) باوەریێ، ل سەر تێگەهشتنا کەرەستێ، ژ بەر ڤێ چەندێ، پێویستە مرۆڤ هەردەم بەرێ خوە بدە زانینێ. ئەوی دگۆت ڕێزگرتن ژ بۆ قانوونا مەرجە، ئەڤ ژی ژ بۆ وێ یەکێ بوو کو دەولەت بکار بەب ئەرکێ خوە (دلێ ما خوە) ڕا بە. لۆ ما ژی سوقرات دۆزا پەسەندەکرنا قانوونان دکر و دخوەست حورمەت و ڕیزداری ژ خوداوەندان رە بێتە کرن، وەکو دەستنیشانێن داب و نەریتان ل وان بێتە نەرین. د ڤێ یەکێ دە، ئەوی ئەرکێ خوە یێ هەموەلاتی، ددیت.

هەگەر ئەم ڤەگەڕن ل سەر سوفوکل و یۆڤرەپید (یۆربیدس) ب ئاسانی ئەمێ ببینن کو سوفوکل وەکو مەگۆت بوو کوڕێ قۆناغا گەشبوونا دیمۆکراسیێ بوو، لێ یۆڤرەپید یێ قۆناغا کەتنا دیمۆکراسیێ بوو. ل گەل کو یۆڤرەپید و سوفوکل کوڕێن قۆناغەك دیرۆکی کو نە دووری هەڤ بوون، لێ د نەرینێن خوە دە، ئەو ژ هەڤ جودا بوون. خەباتا یۆڤرەپید، کەتە دەما جێگرتن و بەلاڤبوونا هیندەکاریا سەفسەتایی یێ. یۆڤرەپید، بەرەڤاژیا سوفوکل، خوە دووری سەفسەتائیا نەدکر و ب بالکێشی گو هداریا گۆتاربێژێن وان دکر. و هەما بێژە، ب سەفسەتایێن پێشی وەکو فیساگۆر و جۆرجی، د عەینی دەم دە، ژ دایك بوو یە. یۆڤرەپید، وەها ژی نە دووری

فەلسەڤ بوو، دۆ ستانیا وی ب سوقرات و ئاناک ساگۆر هەبوو، ئەو ژی فەیلە سووڤ کو هـ شمەندی ب بیرەوەر یێ دگو هارت. ژ خوە دەستنیـ شانێن زانینا فەلسەڤ، ل دەڤ یۆڤرەپـیدی خوەش د دە ڤێن تراژ یدیا وی دە، د یار دبن.

ل گۆرا کو دئێـتە گۆتن، یۆڤرەپـید د رۆژا سەرکەفتنا یۆناذ یان دە، د جەنگا سالا مینسێ دە (پاییزا سالا 480 ب.ز) ژ دا یك بوو یە. لێ ل گۆرا نڤیسا کو ل سەر فەرشێ مەرمەری یێ کو د سەدسالا (18) دە هاتیە د یتن، تە مەنێ یۆڤرەپـ ید چار پـ ێنج سالان ب پاش دکە ڤە. بـ نەمالا یۆڤرەپـ ید ئەتینی بوو، و ل سەر رەو شا وێ یا ئابووری چ ئاگە هداری نـ ینن، لێ ژ خوەندنا وی یا ب ئاستێ بلند و دەولەمەندیا پەرتۆکخا نەیا وێ دهێـلە هزر بێتەکرن کو ئەو ژ بنەما لەکا زەنگین بوو. د خۆرتانـ یا خوە دە یۆڤرەپـ ید مژوولی وەرزش و مۆزیکایێ دبوو، لێ ئەڤ یەك پێرە در ێژ نەکر، ژ بەر کو شعر و فەلسەفە ژێرە دبن جیێ بالکێش و حەزکرنێ.

یۆڤرەپید، د پرسا کارێ دەولەت و سیاسەتێ دە ژی، نە وە کو سوفوکل بوو، ئەرێ ئەو هەمبەری بوویەرێن سیاسی نە خەمسار بوو و د بەر هەمێن وی دەرەنگڤەدانا ڤان بوویەران هە یە، لێ ئەو ب خوە، دووری سیا سەتێ و کارمەندیێ بوو. ژ بەر کو حەز ژ تەنهایی و هاڤیبوونێ دکر و پرِی جاران، خوە ب خوە دما. و چو جارا کو تراژیدیاییێن خوە بنڤیـساندابا، ئەوی خوە دووری ڤەرەبالغ و خەبسا بازارِی دکر و دچوو جەزیرا سالامین و د شکەفتێ دە، بەرهەمێ خوە دئافراند. ژ وان بەرهەمێن کو هاتبوون نڤیساندن (92) بەر هەمێن یۆڤرەپـ ید یێن ب ناڤکری ژ مە نا سن. (18) بەر هەم (17 تراژ یدی و درامە کە ساتۆری) حەتا رۆژا ئیرۆ هاتـ نە پارا ستن. د ڤان بەرهەمان دە، گەریان و گومانێن یۆڤرەپید یێن فەلسەفی و ئەخلاقی تێـنە دیتن. ئەو د تراژیدیێن خوە دە، گە لەك پرِ سیاران داتیـنە، لێ نە هەردەم بەرسڤا وان ددا.

تـ شتێ هەری گرنگ، د بەر هەمێن یۆڤرەپ ید دە، ژبـ لی ڤان پڕ سێن فەلسەفی و ئەخلاقی کو دهاتن دانین، نووبوونەکا هۆنەری د وان بەرهەمان دە هەیە و ب تایبەتی، ئەو وێنەکێ شیا دژ بەریا گ یانی ل دەف قەهرەمانێن وی یێن تراژیدی. هەگەر قەهرەمانێن سوفوکل، هەردەم باوەریێ ب ڕا ستیا خوە دئینن و پڕێ جاران، ژ بەر هەولویستێ تێنە کو شتن، لێ قەهرەمانێن یۆڤرەپ ید ژ بەر دژ بەریا د هۆ نەرێ خوە دە، ئێ شێ دک شینن، د کەڤن گەڕیانێن حەیر و گومانێ. هەگەر دژبەری، ل دەف قەهرەمانێن سوفوکلی، ژ ئەنجامێن دو نەڕینێن نە وەك هەڤ و جودا چێ د بن، لێ ل دەف قەهرەمانێن یۆڤرەپ یدی، ژ ئەنجاما خڕو جرێ یا هـ ناڤێ کو ب هە ست و عاقلمەندیێ ڤە گرێدایی یە.

دودلی و گەڕیانا قەهرەمانێ یۆڤرەپید، گو مان و گەڕیانێن وی ب خوە نە، ئەو بەربەریا (شەرێ) قەهرەمان ب خوە ڕە کو شانی مە ددە و سینگێ وی ژ مە ڕە ڤەد کە دا ئەم حا لەتێ وی یێ دەروو نی ببـینن، رەو شا وی یا دەروونی ب خوەیە. و نە ب دەرەوە تێتە گۆتن کو یۆڤرەپید شاعرێ پێشین بوو یێ کو شانۆیا دەروونی نڤیساندبوو.

د وارێ تەکنیکا شانۆیێ دە ژی، جودابوو نەك یۆڤرەپ ید ژ شاعرێن بەری خوە (ئەسخیل و سوفوکل) هەبوو. هەگەر، ل دەف ئەسخیلی ستڕانێن کۆرێ پار چەیەك نەپار چەکری ژ کر نێ بوون و ل دەف سوفوکلی کۆر ب ئەکـ تەران ڕە یەکتانیە کە خوە یا هەرموونی هە یە، لێ بەلێ، ل دەف یۆڤرەپیدی (ب پڕانی) کۆر ب کرنان ڤە نایێ گر ێدان. سوژێتێ بەر هەمێن ئە سخیلی کو ژ بۆ سێیانینا (ثلاثیات) ب کار د ئانی. ل دەف یۆڤرەپ یدی، د بەشەکێ دە جیێ خوە دگرت و ژ بۆ کو بێتر ئەو گۆتنا خوە بـێژە پرۆ لۆگ (پێ شەکیەك) دەربا سی دە ڤا شانۆیێ د کر. پرۆ لۆگ، ب ڤین و کرنێن بوویەران ڤە نەگرێدایی بوو، ئەو ب شێوەیێ مۆنۆلۆژی ل سەر زمانێ یەکی ژ پرسۆنێن تراژیدیێ دهاتە گۆتن ئان ژی ب دەڤێ خوداوەندێ کو ب تەنێ

جارەکێ د پرۆ لۆگێ دە دەر تێ، دها تە گۆتن. ئەو یەکێتیا کر نان و ل هەڤهاتنا ئەلەمێنتێن کۆمپاز سیا کو سوفوکل گە لەکی گوھ ددا یێ، ل دەف یۆڤرەپیدی گرنگی د تاڤلۆییێن پاتێتیکی دە (ژ بێژەیا یۆ نانی پاتیتیکۆس هاتیە و واتا تەژی هەست دستینە کو ژ پالدەرێن وێ هەیەجانێ ب خوە ڕە تینە)، کەرەکترێ ڤەهرەمان دیار دکە. هەر وەها ژی، وی دخوەست هندەك پرسێن فەلسەفی، جڤاکی و ئایینی کو تەماشاڤان هەمبەری وان نە خەمسار بە، ل سەر دەپا شانۆییێ پێشکێش دکر.

هەگەر پرسۆنێن ئەسخیل حەتا کو ژ ڕیالا (ڕاستیا) ژ یانێ هاتبوو نە ستاندن (وەکو د تراژ یدیا "فورس" دە)، هەر ڤەهرەمانی ب وان ڤەدبوو، ئەو بلند دبوون حەتا دگەهشتن ئاستا نموونابیێن میتۆ لۆژی، لێ هەر چی یۆڤرەپ ید، ئەوی چار چەڤا تراژ یدیا کو هەبوو (تەقل یدی) ددڕا ند، ڤەهرەمانێن میتۆ لۆژی ژ مەزناهیا وان مەحرووم د کر، حەتا دگەهشتن ئاستا وەکو هەموو کەسان. ز مانێ وی ژی، ژ گۆتنێن خەملا ندی ڕزگارکری بوو و د دیالۆگێ دە، ئانکو د زمانێ ز ندی دە، ئەوی ز مانێ خوە نێزی یێ ئاخفتنێ دکر (دەڤۆکی دکر).

د ئەدەبا شانۆییێ دە، هەبوونا گرێکان (عو قدەیان) د سوژێتێ دە، د بە سەدەما کو تەماشاڤان مینا ل سەر ئاگری بە، ل هێڤیا ژ هەڤ ڤەکرنا ڤان گرێکایە، دا کو بگەهە نیاسینا نهێنیا د وان دە. وەکو داب، د ئەدەبا ئەنتیك دە، د بیستکا (لحظة) هەری ئالۆز دە خوداوەند د هات و ڕێ ژ چارە سەرکرنێ ڕە دهاتە دیتن. ئەڤ چارە سەرکرن، گەھ د بوو بەردەوامی ژ بوو یەرێ ڕە و گەھ ژی بوویەر ب داوی دهات. گەرەك ئەم بێژن کو یۆڤرەپ ید د ڤی واری دە، نە ئاور تە (استثناء) بوو، تەنێ جودابوو نەك هەبوو ئەوی دەربا سبوونا خوداوەند ل سەر دەپا شانۆیی ب ڕێیا مەکینێ، د کر. ب ز مانێ یۆ نانی ژێ ڕە دهاتە گۆتن: "دانس ئیس ماشین" (خوداوەند ژ مەکینێ). ئەڤ ژی ب ڤی ڕەنگی بوو کو د حالەتێ هەری دژوار دە، ئەکتەر ل سەر مەکینێ د هات ل

سەر سەحنێ و گرێکا کو بوویەر پێ هاتبوو گرێدان دبڕی، ئانکو ڕاڤە دکر. ئەو خوداوەند مینا کو ژ ئۆلمپی دهات، مزگینیا خێرێ یان ژی یا نە خێرێ ل سەر زمانێ ئەکتەری، ئاگەهداری ددا.

د بەریکانا شانۆیی دە، یۆڤرەپید چار جاران دەما ژیانا خوە دە خەلاتا یەکەمین وەرگرتیە و جارەکێ ژی پشتی مرنا خوە. سار بوون و خەمساریا کەسێن سەردەمێ بەرانبەری بەرهەمێن یۆڤرەپید، ب ڤێ یەکێ تێتە ڕاڤەکرن:

شاعر ب هزرا خوە، ل پێشیا جڤاکا خوە بوو، لۆما ژی د ڤۆناغێن پاشەڕۆژێ دە، ئەو بێتر هاتە حەزکرن و خواندن و ژ بەر ڤێ چەندێ ژی بەرهەمێن وی سێ جاری پتر ژ ئەسخیل و سوفوکلی هاتنە پاراستن.

یۆڤرەپید د نەڕینێن خوە دە، بەرانبەری خوداوەند و کەسێن خوەدی مال و هێز، ڕادیکال بوو. ئەوی ل کەسێن کۆلە دنەڕی وەکو مرۆڤ و حەتا ژ خوەدیێ خوە (مالکێ خوە) ژی چێتر. هەر وەها ژی، وی مافێ ژنێ د جڤاکێ دە دپاراست و د گەل وێ یەکێ بوو کو کەچ ب خوەستەك و ڤیانا خوە شوو بکە. ئەڤ نێزیکبوونا ب ڕەخنەیی بەرانبەری میتۆلۆژیایێ و خوداوندان کو بوو بوون پار چەك، ژ داب و نەڕینێن جڤاکی، هشت کو ئەو ژ لا یێ تەما شاڤانان نەیێ حەزکرن. هەر وە ها ژی نێزیکبوو نا یۆڤرەپ ید، ب سەفسەتائیان ڕە کو فەلسەفا وان ژ چینا ژۆر نەدهاتە پەسەندکرن، ڤێ ژی ڕۆلا خوە دلیست کو جڤاك ب ئاواکی ن‌گەتیڤ نێزی وی و بەرهەمێن وی ببە.

ناڤێن بەرهەمێن یۆڤرەپید کو گەهشتنە ڤۆنا غا مە، ب ئاواکی تەخمینی سالێن دەر کەتنا وان ئەڤە نە: "ئەلکێستیدا" سالا 438 ب.ز، "مەدیا" سالا 431 ب.ز، "هەراکلیدی" نێزی سالا 430 ب.ز، "ئیپۆلیت" سالا 428 ب.ز، "ترۆیانی" سالا 415 ب.ز، "ئلێکترا" نێزیی سالا 412 ب.ز، "ئیۆن"، "ئیفیگینا ل تەڤریدێ"، "یێلێنا" نێزیی 412 ب.ز،

"ئەندرۆماخ" و "فيذيك يانى" ذێزى سالا 411، "ئۆرێست" سالا 408، "ڤاكخامى" و "ئيفيگيا ل ئاڤليدێ" سالا 405 ب.ز پشتى مرنا يۆڤرەپيدى ب سالەكێ هاتە پێشكێشكرن.

ل گۆرا ژێدەرێن ئەنتيك شانۆيا "ئەلكێستيدا" وەكو درا ما ساتۆر هاتە پێشكێشكرن (ئەو ژى وەكو داب د داو يا بەريكانێ دە دهاتە دانين) و هاتە دەسنيشانكرن كو ئەلەمێنتێن كۆمێدى تێدا دهاتن پەيداكرن.

نا ڤەرۆكا ڤێ تراژيديێ ب كورتى وەها يە: خوداوەند ئاپۆلۆن، ژ دانا خوە شيان دا چارێ فێسالیان ئادمێت كو مرنێ گیرۆ بكە، د حالەتێ كو مرۆڤ ناخوازە د وەختا مرنا خوە دە، بمرە. لێ بەلێ، دەما مرنا ئادمێت ب خوە هات، نە دۆستێن وى و نە دايك و باڤێن وى نەخوەستن ژيانا خوە ژێ ڕە بكن قوربان. تەنێ هەڤژينا وى ئەلكێستيدا كو هێشتا يا جەحێل بوو، خوە ژێ ڕە د كە قوربان. دەما ئامادەكرنا ڤە شارتنا وێ تێ، هۆريكۆل (هيرۆكۆل) تێتە دەڤ ئادمێتى كو بەرى ڤەهرەمانيەكە كو پێ ڕابە خوە ل دەڤ وى ئاسان (رحەت) بكە، ئادمێت ئەوى دەرباسى مالا خوە دكە، لێ مرنا هەڤژينا خوە ژێ ڤەدشێرە. هيرۆكۆل ژى د ئۆدا كو ژێرە هاتبوو ڤەقەتاندن دەست ب ڤەخوارنێ دكە و كێفخوەش دبە. يۆڤرەپيد ڤێ رەوشێ دە هيرۆكۆل وەكە مرۆڤەكێ سەرخوەش و پڕخور ديار دكە (وكە داب ئەو د كۆميدیایێ دە، ب ڤى شێوەيى دهاتن پێشكێشكرن). يەك ژ كۆلەيێن ئادمێت هيرۆكۆل ل سەر ڤێ رەفتاريا وى، د ڕەوشەكە وەها خەمگينى دە، دلۆمينە. كەنگى هيرۆكۆل دزانە كو كاباذيا مالێ مرى يە، ژ هەلويستا ئادمێت هشمەتكار دبە و ب لەز ژ مالا وى دەرتێ و ل پەى ئافريتێ گيان ستاندنێ كو ئەلكێستيدا دبر جيهانەكە دن (مەملەكەتا ئايدا - جهێ مريان)، پەى وى كەت، و پێكڤە كەتن پەڤچوونێ، هيرۆكۆل ئەلكێستيدا ژ ئەفريتێ مرنێ دستينە و ل ئادمێتى ڤەدگەڕينە.

ئەڤێ بوویەرێ واتەیەکا مەزن دا ئادمێتی و قوربانیا هەڤژینێ ژ ێڕە بوو وەکە ئەرکەك، ژ لایێ ژنێ بەرانبەری مێری کو ئەڤ یەك وەکو ماف ژ خوە ڕە ددیت. لێ بەلێ، پشتی مرنا هەڤژینا خوە ئادمێت گەهشتە وێ باوەریێ کو تەمەنێ (ژیانا) کو ب ڤی نرخی (بهایی) هاتیە کڕین مرۆڤ بەختیار ناکە. بیرهاتنا هەڤژینا مری، هشت ئەو ب ئاواکی دن نێزی وێ ببە و لێ بنێڕە و ئەو تێگەهشت، چ جیێ گرنگ هەڤژینا وی د ژیانا وی دە دگرت. د ڤێ تراژیدیێ دە، یۆڤرەپید پالێمیکێ (گەنگەشە) ب جڤاکا ئەتینی ڕە دکە کو هەلویستا ڤێ جڤاکێ ل سەر ژنێ، د ناڤ مالێ دە نەدورستە. شاعر دخوازە کو تەما شاڤان ژی مینا ئادمێت نەڕینا خوە، ل سەر ژنێ بگوهڕە و ب ئاواکی دن نێزی وێ ببە.

ل ڤر، گەرەك بێتە گۆتن کو تراژیدیا "ئەلکێستیدا" نە ب شێوەیێ تراژیدی دچە سەری کو ئەڤ یەك، د ئەدەبا ئەنتیك دە، ژ بۆ ڤی ڕەنگێ شانۆیێ مەرج بوو. ل گەل وەها ژی، ئەڤ بەرهەم نە درامەکە ساتۆری بوو. ئەڤ ژی، تێ وێ واتایێ کو یۆڤرەپید شێوەیەکە نوە د شانۆیا تراژیدی دە ئانی هۆلێ. ئەم پێ دزانن، ژ نوە بوونا کو د شێوە و ناڤەرۆکێ دە چێ دبە، ڕەنگەکێ نوە د ئەدەب دە پەیدا دبە.

هەرچی تراژیدیا " مەدیا" کو یەك ژ تراژیدیێن یەڤرپید یا هەری سەرکەفتی بوو، ئەو ژی ل سەر ڕەوشا ژنێ یا نەخوەش د جڤاکا یۆنانی دە بوو. د بنگەهێ ڤێ تراژیدیێ دە، میتۆلۆژی هەیە. ئەڤ میتۆلۆژی، ل سەر دەریاڤانێن ئارگۆنی ب سەرکاریا شارزایێ یۆنانی (یاسۆن)ە. ئەو ل گەمیا ئارگۆ سوار دبن و بەرێ خوە ددن "کولخیدا" ژ بۆ کو کۆما زێڕ ب دەست خینن. چارێ کولخیدا "یێت" مەرجەکە دژوار داتینە ل بەر یاسۆن دا کو نەشێت سەرکەفتی ڤەگەڕیت، یا کو ژێڕە تێتە گۆتن ڕێیا چوونێ، لێ نە یا هاتنێ. ل ڤر، کەچا چار "مەدیا" ب یاسۆنی ڕە دبە ئالیکار. و ڤێ ئالیکاریێ دکە ژ بەر کو دل دکەڤە یاسۆن و تێدا دبینە کو ئەو قەهرەمانەکی مەزنە

کو هێژایی هاریکاری و حەزکرنێ یە. یاسۆن، مەرجێ چار ب جی تینە، مەدیا کو برایێ خوە ژێڕە کریە قوربان، ب خوە ڕە دبە و بەرێ خوە ددن یۆنان. ل سەر ڕێیا خوە، هەر چەندی یاسۆن و مەدیا پێڕگی و تووشی دژوار یان دبن، هەر دگهن کولیفێ. لێ دەمەکە درێژ تێڕە ناچە، یاسۆن دەست ژ مەدیا بەردde ژ بەر کو ئەو دخوازە کەچا چارێ کورنیفێ، ژ خوە ڕە بینە. ژ بەر ڤێ بێ بەختیا یاسۆنی، مەدیا دخوازە حەیفا (تۆلا) خوە هلینە و کنجێن (جلکێن) ژەهرکری ژ بووکێ ڕە ب ڕێ دکەت.

سوژێتێ تراژیدیا "مەدیا" ل سەر ژنا ئەڤیندارە یا کو ب مێرێ خوە ڕە هاتیە خاپاندن. ب خوە پێ گرێدانا هەڤژینێ ب مێرێ خوە ڤە و کو مێر بچوویا هەر ئەو بێ هیڤی نەدما و بەندی ڤەگەڕا وی دما، ئەڤ بابەتەکی جیگرتی د ئەدەبا ئەنتیك دە بوو. لێ "مەدیا" چووینا مێرێ خوە، عەفوو ناکە، بەرۆڤاژی هەمبەری وی ڕادبە. ئەڤ ژی دەستنیشانا وێ یەکێیە کو یۆڤرەپید، سینۆرێ بابەتێ ژی، د ئەدەبا دەما خوە دە، دشکینە و دەرباس دکە. بۆ کو بکاربە، ڕێ بدە سەرهلدانا ژنێ، یۆڤرەپید قەهرەمانا خوە (مەدیا) ژ وەلاتەکی بیانی تینە، ئەو قەهرەمانا کو ژیانا یاسۆن (مێرێ خوە) خلاس کر (قورتال کر)، برایێ خوە ژێڕە کر قوربان و باڤێ خوە خاپاند، نکارە هێڤیا ڤەگەڕا وی بە. ژ بەر کو ئەو گەهشتە باوەریێ و وێ هزرێ کو ئەڤ کەس نە هێژا بوو ڤان قوربانان و نە هێژایی حەزکرنێ بوو. ئەو بەرێ خوە ددە کۆرا ژنێن کورنیفێ و دبێژە: "من چ هەبوو، من هەموو بۆ هەڤژینێ خوە کرە قوربان، لێ من نەدزانی کو ئەڤ مێر پیسێ پیسایە (ئەڤ ب هەلبەستی هاتیە گۆتن لێ مە تەنێ واتایا وێ وەرگەڕاندیە)".

مەدیا خوەدی گیانا ئازاد، ناخوازە ببە کۆلەیا پیسێ پیسا و دخوازە تۆلا خوە ژ بۆ ئیدیایێ کو پێ لێ بوویە، بستینە. ئەو حەزکرنا ژ بۆ هەڤژینێ وێ دبەکین و حەتا دهێلە ئەو ببە کوشتدارێ زارۆکێن خوە کو ژ پشتا یاسۆنینە. لێ ژ بۆ وێ، گاڤ ئاڤێتنەکا وەها نەئاسانە. یۆڤرەپید، ل ڤر

ئێش و دژ بەریا کو د هنا ڤا قەهرەمانا وی دە بوو، شانی مە ددە. دە ئەم بنێڕن، چاوا ئەڤ دودلی و دژبەری سەبارەت کوشتنا زارۆکان، پ‍ێڕە دەر باس دبە. ئەو هزرا کوشتنا زارۆکێن خوە دکە و دترسە. یا ڕاست گەرەك ئەم ب‍ێژن ئەو دترسە ئەو کینا ب م‍ێریێ وێ ڕە بهێلە ئەو خوە وندا بکە و دەستێ خوە پاڤێژە زارۆکێن خوە، ژ بەر کو د کین کشاندنا ب م‍ێریێ خوە ڕە بوو ئەگەرێ کو زارۆك ژی ل بەر چاڤێن وێ ڕەش ببن. سەر ڤێ حالەتێ وێ یێ دەروونی جێریا مەدیا مە ئاگەهدار دکە. ئەو دب‍ێژە: " حەتا روحێ وێ ژ زارۆکێن وێ دچە، ترسا من ئەوە کو بایێ هزرەکە نە قەنج، د سەرێ وێ دە بلیزە".

مەدیا، ئاگرێ حەیفێ بەراڤ بەری م‍ێریێ خوە، ب کو شتنا زارۆ کان دتەمرینە، لێ پشتی کو مێریێ وێ ژێڕە دبێژە ئەو کەچا چار، ژ بۆ خوەشی و پاشەڕۆژا زارۆکێن خوە تینە، ئەڤجا مەدیا هین بێتر کەتنا م‍ێریێ خوە و دەرەوێن وی ناس دکە و ب خوینەکا سار برڕیارا کوشتنا زارۆکان دستینە: ".. گەرەك ئەز زارۆکا بکوژم. کەس نکارە وان ژ دەستێ من خلاس بکە. ئەزێ ب خوە، کۆکا مالا یاسۆن بقەلینم. و بەلا، کی چ ل سەر من بب‍ێژە، بلا بب‍ێژە".

لێ تەڤی گۆتنێن وەها ژی، بیستکێن وەها ل سەر مەدیا دهێن کو ئەو ژ برڕیارا خوە ڤەگەڕە و دودل بب‍یت، نە تەنێ دودل بب‍یت حەتا خوە گونەهکار دبینە. ئەو دبێژە: "ئەڤ چ بوو؟ چاوا من هزرەکە وەها کر؟ دەما ئەز گرنژینا وان دبینم دلێ من لێ ددە، دە بەلا مرنا من بە، لێ نە یا وان بە..". لێ دەما ئەو کرێسا کەچا چار دکوژە، ئێدی ئەو تێ دگەهیت، هەگەر ئەو زارۆکێن خوە نەکوژە وێ مرۆڤێن کرێسا یا کوشتی ژ بۆ تۆلڤەکرنا خوە، ئەوێ وان بکوژن. ڤێجا ئەو برڕیارا خوە دستینە کو ب دەستێن خوە زارۆکێن خوە بدە کوشتن: "خلاس، برڕیار هاتە ستاندن، ئەزێ وان بکوژم و

ژ ڤر هەڕم، هەگەر ئەز ڤێ یەکێ نەکەم، وێ کەسێن هەمبەر ڤێ یەکێ بکن و هەر مرن دبە بەهرا وان، دە بەلا ئەڤ یەك ب دەستێ دایکێ بە؟".

د یارە، یۆڤرەپ ید وە کو سەڤ سەتائیان چو ڕا ستیا کو هەی ر یژەیی (نسبی) ددیت. ژ تایبەتیان مرۆڤان، کرن و فناسێن خوە نە تەنێ د چاڤێن کەسێن هاوردۆرێ حەق بکە، وەها ژی د چاڤێن خوە دە. ژ بەر ڤێ چەندێ، هەلویستا بەرامبەری قەهرەمانێن یۆڤرەپید تێنە گۆتن، گەهـ ب ڤڕ دە گەهـ ب وڕ دە. ڤێ یەکێ ب ئاسانی ئەم د تراژیدیا "مەدیا" دە دبینن. دەسپێکێ، تەما شاڤان ل گەل مەدیا نە دە ما مـێرێ وێ وێ دخاپینە، لێ ب کو شتنا زارۆکان، چ سەدەم دبە بلا ببە، تەماشاڤان وێ گونەهبار دکن.

پ شتی " مەدیا" ب سێ سالان، یۆڤرەپ ید ب تراژ یدیا "ئیپۆل یت" بەشداری بەریکانا شانۆیی د جەژنا دیۆنیـسی دە، د بە و خەلاتێ یە کەمین دستینە ئەڤ جارا پێشی بوو د تراژیدیا دە ژنا ئەڤیندار جیێ خوە د گرە. ژ بەر کو ل سەر ئەڤینێ ئاخفتن د شانۆیا تراژ یدیا دە، هێ شتا نەهاتبوو ڕوون شتن و نەدها تە پە سەندکرن. د دەسنڤیـسا پێ شین دە یا تراژ یدیا "ئیپۆلیت" ژنا ئازاد فێدرە کو هەڤژینا چارە، ب خوە، ژ کوڕێ مـێرێ خوە ڕە، حەزکرنا خوە د یار د کە. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەڤ تراژ یدی، ب ڤی شێوەیی نەهاتە پەسەندکرن و ئەڤ ژی یۆڤرەپید ناچارکر کو دە ڤا خوە یا شانۆیی گو هارتنێ تـێدە چێکە. دـێدی ئاخفتـنا ل سەر حەزکرنا فـێدیا ژ ئێپۆلێت ڕە، ل سەر زمانێ جێریێ (خزمەتکارا وێ)، چێ دبت.

با بەتێ ڤێ تراژ یدیێ، ل سەر ژ نا بێ بەخـتە. فـێدیا هە ڤژینا چارێ ئەتینا تیسە کو حەز ژ کوڕێ مێرێ خوە ئیپۆلـێت د کە، لێ ئێپۆلـێت خوە دووری ژنباڤا خوە دخە و ناخوازە دە ستدرێژیا ناموو سا باڤێ خوە بکە. و کەنگی ئەو خوە ژ بەر حەزکرنا ژنباڤا خوە ددە ئالی، ژنباڤ بێ بەختێ د کە و ژ هەڤژینێ خوە ڕە دبێژە کو کوڕی وی دە ست هاڤێتیێ. باڤ بەرێ خوە ددە خوداوە ند پۆ سیدۆن کو کوڕی وی ل سەر ڤێ یەکێ بهێ تە سزادان.

پۆسیدۆن گا یەکێ سەیر د خە پێشیا هە سپێ ئێپۆلێت و دە ما هە سپ ڤی مەخلووقێ سەیر دبی نە دجڤ لە (ڤەدجنیت) و ب سوارێ خوە ڕە ل بن گوهێ تەحتێ دکەڤە و کوڕ دهێتە کوشتن. لێ خوداوەند ئارتیمیدا، ژ تێ سێ ڕە نهێنیا حەزکرنا ژناوی و بێ بەختیا وێ ژێڕە دبێژە، و ب ڤێ یەکێ ئەو خویا دکە کو کوڕی وی نەیێ گونەهبار بوو.

وە کو ئەم دب ینن، ژ هەڤ ڤەکرنا گرێ کا بوو یەران، دی سا ب ڕێ کا خوداوەندان چێبوویە. وەکو مە بەرێ ژی دەستنیشان کربوو کو ئەڤ ستیلێ (شێوازێ) یۆڤرەپید بوو، کو ب ڕێ یا خوداوە ندان نهێ نی ژ تەما شاڤانان ڕە خویا دکە.

وەکو هاتە دیارکرن، هەردو قەهرەمانێن ڤێ تراژ یدیێ دژ بەری هەڤن، ئانکو بەرەڤاژی هەڤن، ڤێدیا ئەڤی ندارە و ئێپۆلێت ژی دووری ئەڤینێ ب گشتی یە. ژ بۆ ڤێ حەزکرنێ، ڤێدیا دووڕە خوە دکوژە و ژ بەر بێ بەختیا وێ، ئێپۆلیت ژی دهێتە کوشتن.

دڤڕ دە، هەلوەستا یۆڤرەپید، د دو دیاردەیێن سەرەکە دە کو د جڤاکێ دە جیێ خوە گرتبوون، میتۆلۆژی و خوداوەند، دیار دبە. ئەو چاوا ڕە خنێ ل بوو یەرێن میتۆ لۆژی د کە و گوهاڕت نا ب وان ڕە چێ د کە، وە ها ژی ستەمکاریا خوداوە ندان شانی مە د کە. و ب ئاواکی ڤەکری خوداڤە ند پۆسیدۆن، ئێپۆلیت، ب کوشتن ددە.

د ڤی واری دە، تراژ یدیا یەڤرپ ید "ئێ لیکترا" نموونا یەك بەر چاڤە، ل دەڤ ئە سخیل و سوفوکل خوداوە ند سیمبولێ وەکهەڤیێ نە، لێ ل دەڤ یۆڤرەپیدی ئەو تشتەکێ دنن، نە خوداوە ند و نە ژی داب و نەریت ل دەڤ یۆڤرەپیدی جیێ نموونایێنە.

تراژیدیا "ئێلیکترا" نێزی 413 ب.ز هاتبوو پێشکێشکرن، سوژێتێ وێ وە کە سوژێتێ " خەیفۆر" یا ئە سخیل و "ئێ لێکترا" یا سوفوکلە. لێ ب بابەتێ خوە ژ وان هاتیە جوداکرن. ل دەڤ هەر سێ نڤی سەرێن تراژ یدیێ،

ئۆرێست، ب فەرما نداریا ئاپۆلۆن، ژ بۆ تۆلڤەکرنا باڤێ خوە، دایکا خوە دکوژە. ئەسخیل هەول ددە کو حەق بدە ئاپۆلۆن، سوفوکل وی بێی گو نەه دەرباس دکە، لێ یۆڤرەپید وی تاوانبار دکە. و کرنا ئۆرێست و ئێلێکترا د جەو هەرێ خوە دە بێ ئەخلاق یە و یۆڤرەپ ید وان نا کە نموونای یا قەهرەمانیێ. ل دەف یۆڤرەپیدی مورالا (ئەخلاق) مرۆڤی یا کو هەی یا ژ داب و نەریتا بلندترە، لۆما ژی ئۆرێست لۆمێ ل ئاپۆلۆن دکە و دبێژە: چما ئەوی هشت و دەحفاند (پالدا) کو ڤێ یەکێ بکە. ب ڤێ یەکێ خویا دبت کو ئۆرێ ست ل دەف ئە سخیلی ژ کو شتنا دای کا خوە دودلی یە، لێ ل دەف یۆڤرەپیدی دە ما شوورێ خوە ل دایکا خوە بلند دکە، سەرو چاڤێن خوە دگرە و ب ئاسانی دیا خوە دکوژیت، چونکی ئەو سەدەما بەلایا مالباتێیە، لێ ب کو شتنا دایکا خوە ب ترس و ئێشێ حەتا پشتی کو شتنا دایکێ ژی وژدا نێ وی، وی دئێ شینە. ئەڤ ژی، ژ رەو شتێن نۆر مال یێن مرۆڤی نە.

تراژیدیا "ئیفیگێن یا" ل ئاڤلیدێ، سالا 406 ب.ز، ل سەر دە پا شانۆیێ هاتبوو دانین و د بەریکانێ دە خەلاتا یەکەمین وەرگرت، ئەڤ تراژیدی یەك ژ تراژیدیێن یۆڤرەپیدە کو ب شێوە و ناڤەرۆکا خوە تەمامبوویی یە. تێدە خویا دبە، چاوا ئۆردیا ئاخیان (یۆنانیان)، خوە ئامادە دکە، کو ب گەمیان ژ ئەڤلیدایێ هەڕن تروادە، ئارتێمیدا خوداوەند کو ژ لا یێ ئا غاممنوون بێ روومەت بوویە، بایی ژ بۆ ڕێکرنا گەمیان ناشینە. دا کو با ڕابە و بهێلە کو یۆ نانی بگەهنە تروادا و وێ ب دەستێن خوە خینن، پێویست بوو کە چا ئاغاممنوون یا مەزن ئێفیگینیا ژ ئارتیمیدیا ڕە بکن قوربان. ب حەجەتا کو ئێفیگینیا دێ ب ئاخیل ڕە شوو بکە، باڤ، کەچ و دایکا وێ دا خوازی دەف خوە دکە. ئاغاممنوون کەچا خوە دا خواز دکە، ژ بەر کو بۆ سەرکەفتنا یۆنانیان پێویست بوو ئەو وێ بکە قوربان، لێ د ڤێ بڕیارێ دە ئەو دودلی بوو و حەتا ناخوازە ڤێ بڕیارێ بستینە، لێ پشتی خڕ و جڕەکێ درێژ، ب خوە ڕە، ئەو نامە یەکێ ژ هە ڤژینا خوە ڕە دشینە کو ئەو و کەچا وان

ئێفیگینیا بهێنه ئاڤلیدا، ژ بەر کو ئاخیل کە چێ د خوازە. لێ پێڕە پێڕە ئاغاممنوون هەست دکە کو نابە ئەو کەچا خوە بکە قوربان، ژ بەر ڤێ چەندێ ئەو نامەیەکە دن ژ هەڤژینا خوە ڕە ب ڕێ دکە، و تێدە دبێژە کو بەلا ئەو ب کەچا خوە ڕە نەیێ ژ بەر کو ل دارخستنا داوەتێ گیرۆ بوویە.
ئەڤ نامە دکە ڤەدەستێ ما نالای و لۆمێ ژ برایێ خوە دکە و وی وەکە نەحەزکەرێ وەلات ددە خویاکرن.

د ڤێ ناڤێ ڕە، کلیێتەمێسترا ناما پێشی یا هەڤژینێ خوە وەردگرە و ب ئێفیگینیا ڕە دگەهە ئاڤلیدا. دەما ئاغاممنوون کەچا خوە ڕە دبێژە کو ژیانا وێ ژ بۆ وەلاتێ گەرەکە و پێدڤیە، ژ بۆ ڕوومەتا وی ئەو ژیانا خوە بدە. لێ دا یك بەرڤاژیا مێرێ خوە، کو بەختیاریێ ژ کەچا خوە ڕە د خوازە و ناخوازە کەچ خوە بکە قوربان.

ژ خوە، ئەدەبناس دبێژن ئەرێ کلیێتەمێسترا حەز ژ هەڤژینی خوە نەدکر و ماییناپێڕە وەکو واجب ددیت، لێ پشتی ئانینا کەچێ ب خاپاندن، ئێدی کینا وی ژ ێڕە چێبوو و ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ب ڤەگەڕا ژ شەرێ ترووادا هەڤژینێ خوە دکوژە.

ئاخیل ژی، دەسپێکێ، خوە ژ خاپاندنا ئاغاممنوون زڤێر (عاجز) دکە، لێ بەلێ دەما جوانیا کەچێ دبینە و کو د چ ڕەوشەکێ دایە، پێشنیار دکە، کو ژێڕە ببە ئالیکار. لێ ئیفیگینیا ئێدی ئامادەیە خوە بکە قوربان و پێشنیاریا ئاخیلی ڕەد دکە. ئاخیل ل سەر قەهرەمانی و دلپاکیا وێ شاش دمینە، لێ حەزکرنا وی ژ ئێفیگێنیا ڕە چێ دبە. پشتی دەمەکێ، ل بەر دگەرەدا کو ئەو خوە نەکە قوربان و بەختیاریا کەسانی ل سەر یا واجب ڕە بگرە.

ب ڤی ڕەنگی ئەم دبینن کو کەسێن هاوردۆرا ئێفیگینیا د پرسا ئەرك و بەختیاریا کەسانی دودلینە و دژ بەری د د لێ وان دە ل سەر ڤێ یەکێ چێبوویە.

لێ ڕۆلا سەرەکە، بۆ چارەسەرکرنا ڤێ دژ بەریێ ئێفیگێنیا دلێزە (پێ ڕادبە). یۆڤرەپید، ب ئاواکی میکانیکی ڤێ ئاریشێ چارە سەر ناکە. ئەو د پرۆسێسا ئێشێ و خوەناسینێ دە دەرباس دکە، ئەڤ ژی دهێلە کو ئێفیگێنیا ب بە قەهرەمانەکە خوەدی کەرەکتر. دە سپێکا تراژیدیێ ئێفیگێنیا وەکە کە چەکە خوە شك (جوان) کو ب گەنجێتی و جوانیا خوە بەختیارە. و خوەشحالە، ژ بەر کو ئەوێ باڤێ خوە ببینە و دلشادە ژ بەر کو ئەو دێ ب ئاخێل ڕە شوو بکە. لێ کەنگی، ئەو ناس دکە کو ئەو بۆ قوربانێ ئانینە ئاڤلیدا خوەشحالیا وێ دچە. ب هەر ئاوایی ئەو ناخوازە ژیانا خوە وندا بکە و خوە دهاڤێژە بەختێ باڤێ خوە تا کو ئەو نەیێ کوشتن. ئەو دبێژە: "مانە دیتنا جیهانێ پڕ شێرینە و کەتنا بن ئەردێ پڕ نەخوەش و ب ترسە، ڕەحمێ ل من بکە! ".

و ژ بۆ کو دلێ باڤێ پێ بشەوتە، زارۆکتیا خوە ب بیرا وی دینە. و حەتا ژ برایێ خوە دخوازە کو ئەو خوە ل بەر باڤێ خوە باڤێژە سەر کابۆکان (کابێن پێ خوە) دا وێ نەکوژن.

پشتی ڤێ یەکێ، یۆڤرەپید، نەرازیبوونا لەشکەران ددە خویاکرن، ژ بەر کو ئێفیگێنیا خوە ناکە قوربان و کو ئەو ڤێ یەکێ نەکە وێ با رانەبە و ئەوێ نە گەهن ئارمانجا خوە. ئێفیگێنیا ژی دد یت چاوا لەشکەر بوونە تێهنیێ ڕوو مەتا وەلات و د خوازن ب داییەنا ژیانا خوە وەلاتێ خوە ب سەرخینن. هێدی هێدی ئێفلیگێنیا تێ دگهێ کو حەزکرنا وێ ژ بۆ وێ، بێ ڕوومەتیە، چونکی ئەو بەختیاریا خوە ل سەر یا وەلاتی دگرە. و کەنگی ئاخیل حەزکرنا خوە ژێڕە دیار کر، ئێدی گوهاڕتن د هناڤا وێ دە چێ ببوو و بڕیارا خوە ستاندبوو و ئەوێ بۆ ڕوومەتا وەلاتێ خوە، خوە بکە قوربان. ب ڤێ بڕیارێ ئێدی ئێفیگێنیا ژ کەچا ترسۆنەك و حەز ژ خوەکەر، دبە قەهرەمان و ئەڤیندارا وەلات.

پشتی ڤێ گەڕیانێ، د هندەك بەرهەمێن یۆڤرەپید دە، ئەم دبینن کو ئەوی د تراژیدیێن خوە دە، پرسێن سەردەمی و ڕێکێن چارەسەرکرنێن وان دانایە: پرسا بەختیاریا کەسانی و ئەرك (واجب)، ڕۆلا دەولەتێ و قانوونێن وێ. هەر وەها ژی، ئەوی ڕەخنە ل ڕوونشتنێن ئایینی و داب و نەریتان کر. و ژ بۆ خەلکێ نێزیکبوونەك مرۆڤایەتی.

یۆڤرەپید هۆستایێ هۆناندنا بەرهەمێن خوە یە. ئا ڤاکرن و پێشکەتنا بوو یەران ب بنگەه و پا لدەرە. ز مانێ تراژ یدیایێن وی ژی سڤك و ب دەربڕینە. کۆر ژی د بەرهەمێ وی دا نالیزن، ئەرێ ئەو سترانێن خوەش د ستیرێ، لێ بەشداری کۆنفلیکتێ (سراع) نابە.

لێ تەڤی وەها ژی، یۆڤرەپید، د دەما خوە دە، نە حەتا داوی، دها تە تێگەهشتن و ژ بەر ڤێ چەندێ ئەو وەکو ئەسخیل و سوفوکل نەدها تە حەزکرن. لۆما ژی خەلاتێن وی یێن یەکەمین د بەریکانان دە یێن هەری کێم بوون. ب گۆتنەکە دن، یۆڤرەپید شاعرێ پاشەڕۆژێ بوو، ژ بەر ڤێ چەندێ، نرخێ بلند ژ بەرهەمێن وی ڕە د قۆناغا ئێلینیزمێ دە تێتە دانین و دووڕە گەلەك شاعران د بن کارتێکرنا بەهرەمیا وی دە، بەرهەمێن خوە ئافراندن.

كۆميديا ئاتيكى يا كەڤناره

ژێدەرا كۆميديا يا بەرێ ئەريستەفان

ژ بۆ كو كۆميديا وەكو ڕەنگێ دو يەمين، ژ ئەدەبا درامى بێتە ژ هەڤ دەرخستن، پێويستە سێ وار ژ ديرۆكا وێ بێنە دەسنيشانكرن:

1- بنگەهێ كۆميديا يێ فۆلكلۆرى.

2- دراما سيتسيلى.

3- كۆميديا ئاتيكا يا كەڤناره.

بنگەهێ فۆلكلۆرى:

كۆميديا وەكو ڕەنگێ دو يەمين ژ دراما يۆنانى، ب قۆنا غەك در ێژ، پشتى تراژيديايێ ج يێ خوە ل ئەتينا گرت. ديرۆكا بەشداريا كۆرێن كۆميدى د " بەريكانا جەژنێن ديۆنۆسيان" دە، تەنێ نێزى سالێن 488-486 ب.ز هاتيە چەسپاندن و د جەژنێن لينيان دە هين دەرەنگتر هاتە پێشكێشكرن. بەرى ڤێ دەمێ، كۆميديا وەكو ليستكێن (ياريێن) گەلێرى بەشدارى جەژنێن ديۆنيس دبوو و ژ بۆ ب ل دارخستنا وێ حوكوومەت پێ ڕا نەدبوو. قۆناغێن پێشين ژ ڕووندشتنا كۆميديا ئاتيكى، ژ لێكۆلينگەرێن ئانتيك نەناس، داناسينا وان، ب كۆميديا يا خوەدى شێوەيێن ڕوونشتى، د نيڤێ داوين، ژ سەدسالا پێنجان دە ب.ز چێبوويى. كۆميديا ڤێ دەمێ (ژ كۆميديێن پشتى خوە)، ب كۆميديا كەڤناره تێتە ناسين.

کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە، خوەدی تایبەتیێن خوە یێن ئاورتە نە. لیستکێن کەڤنارە یێن نە ل هەڤهاتی، د جەژنێن خێر و بێریێ دە، پێشکێش دبوو و ب وان ڤە گرێدایی ئاستەنگێن جڤاکی و چاندی (رەوشەنبیری) یێن کو دکەتن پێشیا جڤاکا یۆنانی، د هاتن دا نان. دیموکراسیا ئەتینی، گەرِیانا کەرنەڤالی، کۆمیدیا بلندکر هەتا کو ئەو گەهشتە پلە کە رژدی، ژ رەخنەگریا جڤاکی. ئەڤ یەك دهاتن نیشاندان بێی کو دەست درێژیا لیستکێن گەلێری ببە. ب گۆتنەکە دن ئەڤ یاری هەر د چار چۆڤا فۆلکلۆرا دە د مان. ل ڤرا، پێویستی (پێدڤی) ب دانا سینا ڤی واریێ فۆلکلۆری یێ کۆمیدیا کەڤنارە هەیە. بێ گومان، نەرینا ئاریستۆ ل سەر کۆمیدیا کەڤنارە ژ بۆ مە گرنگە. ئەوی د "هۆنەریا شعری" یا خوە دە، دەستپێکا کۆمیدیا دگەهینە دە ما سترانبێژیا سترانێن ڤالی کو ب هەلکەفتنا جەژنێن خوداڤە ندێن خێر و بێریێ و حەتا نۆکا ژی، ئەڤ سترانێن دهندەك جڤاکان دە هاتنە پاراستن.

د پرۆسێسا ل دارخستنا تاڤلۆییێن میمیکی کو لیستکێن حەنەکان، پێکەنین و گۆتنێن ب چێر (ب خەبەر) بەرانبەری هندەك کەسان د هاتن گۆتن. ستران ژی، ئەو سترانێن بوون ئێن کو د دەما خوە دە ئەو شعرێن کو ئەدەبا ساتۆری ژێ چێ دبوون. ئەڤ ستران د هاتن گۆتن و ئەڤ یاری د هاتن لیستن، ژ بەر کو هەموو د وێ باوەرییێ دە بوون ئەوێ ژ بۆ ژیا نا خوەش و پرِبوونا خێرێ، دێ ببن ئالیکار.

دەستنیشانا ئاریستۆ کو پێوەندییێن کۆمیدیا ب سترانێ ڤالی ڤە گرێددە، د جیهێ خوە دە یە. و دەما کۆمیدیا کەڤنارە ژ هەڤ تێتە دەرخستن، ئەڤ ئەلیمێنت (عەناصر) تێتە دیتن.

ب خوە، د یێرمنێ کۆمیدیا (Komoidia) وا تەیا " سترانا کۆ مۆس" د ستینە. کۆ مۆس ژی، وا تەیا گەرِیانێ یان ژی سەیرانێ د ستینە. ئەڤ سەیران، وەکو داب پشتی ل دارخستنا جەژنێ چێ دبوو. سترانێن کو د ڤان سەیرانان دە د هاتن گۆتن ب نا ڤەرۆکێن خوە، پێ کەنین بوون یان ژی

پەسنداین و ئەڤینی بوون. کۆمۆس، د وارێ ئایینی و ڕوونشتنێن جڤاکی دە، پارچەیەك ژ ژیانا کەسێن وێ ڤۆناغێ بوون. د ژیانا یۆنانیا کەڤنار دە، جارنا کۆمۆس وەکو ڕێیەك ژ ڕێێن پرۆتەستۆ هەمبەری زۆرداریێ، ب کار د هات. سەیرانێن وێ ڤۆناغێ وەکو خۆنیشاندانێن سەردەما مە نە. تێتە گۆتن، هەگەر جۆتکارێن ئاتیکی بخە یدیانا، ب شەڤ د چوون باژاڕی، ب شێوەیێ خۆپێشاندانێ و ل بەر مالا وی کەسی کۆم د بوون و ددان بەر چێران. د کۆمیدیا دە، ئەلەمەنتێن کۆمۆس د کۆرێ دە، دهاتن دیتن، ژ بەر کو ئەو ب ماسکێن گیانەوەران دهاتن خەملاندن. ستڕانێن کۆمۆسێ ژی باش جیێن خوە، د فۆلکلۆرێ ئاتیکێ دە، گرتبوون.

هەگەر، جل و بەرگ و ماسکێن کۆرێ د کۆمیدیا دە، هەردەم د هاتن گوهەرتن، لێ کنجێن ئەکتەران هەما بێژە وەکو خوە دمان و ڤێ یەکێ هەتا سەدسالا چارێ بەری زایینێ دکشاند. وەکو داب، ئەڤ کنج (جلك) ب شێوەیێ کو دبوون جیێ پێکەنینێ، ژ بەر کو کاریکاتۆری بوون. ژبلی ڤان کنجێن کۆمیدی، ئەکتەر ژی ماسکێن کۆمیدی ب کار د ئانین، وەکو داب ئەو دەستنیشانەکە ژ وێنەیێن کەسێن کو د کۆمیدیا دە د بوون جیێ تڕانان. لیستکێن میمیکی ژی، ب ڤان ڤاتان د هاتن پێشکێشکرن و ئەڤ ژی ژ خسلەتێن فۆلکلۆرا هەرێما دارییان بوو.

چ لیستك و چ کنج ل خوە کرن، د کۆمیدیا دە کاریکاتۆری بوون. هەگەر ب کورتی بێتە گۆتن ئەلەمەنتێن کو کۆمیدیا ژ هەیامێ کەڤنارە ستاندبوون، ئەڤە بوون:

1- کۆر، کو د دەمەکێ ژ دەمان دە، پەرچاك، ژ ریتۆئالان بوو (ڕابوون و ڕوونشتنا جڤاکی).

2- ئاگۆن (گوفتوگۆی) د ناڤبەرا دو دەزینێن کۆرێ دە (هەر دەزینەك 12 بوون و هەژمارا کۆرێ 24 کەس بوون). کو ناڤەرۆکەك نوه ل دەف ئاریستۆفان وەرگرت. وەکو دژبەریا داب و نەریتێن نوه ب یێن کەڤن ڕە و

کۆمیدیا "ئەور" وەکو نەموونە، تێکۆشینا ئاشیتی و شەڕ ب هەڤ ڕە وەکو کۆمیدیا ئاریسۆفان "ئاخارنیانێ".

3- پارابا سا (لڤینا کۆرێ بەر ب تەما شەڤانان ڤە و ئاخفتنا ل سەر زمانێ نڤیسەر ب وان ڕە.

4- ما سکێن ڕەنگەڕەنگ (وەکو د کۆمیدیێن ئاریستۆفان " ئەور"، "مۆزقرتك" و "بالندە".

5- بۆمۆ لۆخ (قردك، قەشمەر، و لا قرد) ل بەر ئاگرێ پەرستگەهێ لاقردی و قەشمەریێن خوە دکرن.

6- شەڤبێرکێن ئەڤینێ (دەما شەهیان و داوەتان) کو پرێ جاران ب خەتیرە سەیرانێن خوە دکرن.

مخابن، ژ کۆمیدیێن کەڤنارە، تەنێ هندەك پەرچە هاتنە پاراستن و ل گەل هەندکبوونا (کێمبوونا) وان ژی، تێتە د یارکرن کو ئەو ئەلەمەنتێن دەستنیشانکری، د وان دەپەیدا د بوون، لێ بەلێ، هەر چەندێ کۆمیدیا ئاتیکی کەڤن بە ژی، لێ تێتە گۆتن کو دراما سیتسیلی ژێ کەڤنتر بوو.

دەما دراما سیتسیلی:

ئەدەبا شانۆیی یا بەری کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە، کۆمیدیا سیتسیلی بوو. و ئێپخارم شاعرێ وێ یێ هەری ناڤدار بوو. قۆناغا ڤی شاعری، ژ داویا سەدسالا (6) ئان دەست پێ دبە و حەتا نیڤێ پێشین ژ سەدسالا (5) ئان دکشینە. و د پێشکەفتنا کۆمیدیا دە، ئارستۆ رۆلەك مەزن ددە ڤی شاعری. لێ مخابن ژ بەرهەمێن وی، تەنێ ناڤنیشانێن بەرهەمان و هندەك پەرچە ژ وان گەهشتنە قۆناغا مە. ئێپخارم بەر هەمێن خوە ب زمانێ دووری یێ هەرێمی بوو و ژ بۆ دراما خوە، فۆلکلۆر و میتۆلۆژی ژ ناڤەرۆکێ ڕە دکرن بنگەهـ. د بەر هەمێن وی دە، پرێ جاران هیرا قل و ئۆدێس، جهێن خوە

دگرتن، لێ ب شێوەیێ لاقردی (پێکەنین) دهاتن پێشکێشکرن. ل مسرێ ئەو پاپیرۆ سێن کو هاتبوون د یتن، پەر چاك ژ بەر هەمێن ئێپخارم یا ب ناڤێ "ئۆدیس یێ گەرۆك" د ناڤ وان دە هاتبوو پارا ستن. ئەو ژی ل سەر ڕی و شێوەیێ گهشتنا ئۆدیس حەتا تەروادە بوو. ل دەف ڤی شاعرێ سیتسیلی ئۆدیس، قەهرەمانێ هۆمێر، ڕەڤۆ کە کو خوە ددە ئالی و ناخوازە بچە تەروادە. ئەو خوە ل گەلی و شکەفتان ڤەد شێرە، لێ ل سەر خوە ئەفسانا چێ دکە و ل سەر قەهرەمانیا خوە د شەڕ دە دبێژە.

د کۆمیدیەکێ دە، ژ یێن خوە، ئێپخارم، حەنەکێ خوە ب هیندەکرنا (تەعلیما) هیریقل دکە، ل گۆرا ڤێ فێرکرنا هیریقل، هەر تشت و هەر کەس تێنە گو هەڕتن و وەکو خوە نامینن. د ڤێ کۆمیدیا ئێپخارم دە، مرۆ ڤێ دەیندار ناخوازە دە ینێ خوە بدە، ئەو ژی ب حجەتا کو ئەو هەردو (مەرۆڤێ دەیندار و خوەدیێ دە ین) نەیێن بەرێنە. ژ ئەنجامێ پەڤچوون چێ دبن. ژ کولم و دەربێن کو مرۆڤێ دەیندار خواریە، ڕوییێ وی برین د بە و ئەو وەکو خوە نامینە، ئانکو تێتە گو هەڕتن. د دادگەهێ دە، ئەو دبێژە: ئەز نە ئەوم یێ بەری لێخستنێ. ئەڤ ژی وەکو ئەم دبینن ترا نەپێ کرن ب دیالێکتیکا هیراقلە. لێ، د گەل وە ها ژی، ئێپخارم د بەر هەمێن خوە دە، دووری با بەتێن سیا سی بوو. ئەو با بەتێن کۆمیدی کو تووژای یەك (تیژات یەك) ڕەخنەیی د وارێ سیا سەتێ دە، د کۆمیدیا ئاتیکی پە یدا بووبوون، ل دەف ئێپخارم نەبوون. ژ خوە، ژ بەر نەبوونا ڕەخنەیا تووژ، زانیارێن ئەنتیك بەرهەمێن ئێپخارم وەکو کۆمیدیا نەدیتن، و کۆمیدیێن ڤی شاعری، ب قەبارێن (گەودێن) خوە ژی نە مەزن بوون، هەر کۆمید یەك نێزیکی (400) مالکان بوو.

ل سیسیلیا، ڕەنگەکی دن، ژبلی کۆمیدیا، پێشکەفتنەك خوە هەبوو، ئەو ژی "میم" بوو (واتەیا تیپەوی لاسەیەکرنە). ل ڤر، مۆنۆلۆگ ژ بۆ پرسۆنێ کو ب رۆلا سەرەکە ڕاد بە، کور تە و پر سۆنێن کو ل هاویر دۆرێ نە، بێ

دەنگن ئان ژی، جارجاران گۆتنەکێ داڤێژنە ناڤ گۆتنێ. د ڤی ڕەنگێ شانۆیی دە، دڤیا تەنێ کەسەك هەبوویا. لۆما ژی، ژ شوونا دیالۆگێ، مۆنۆلۆگ ب کار دهات و پێڕە یارا ژێستان، ئانکو ب لڤین و نیشاندایینێ، چ ب دەست و چ ب چاڤ و گەودێ خوە. ژ خوە، دووره، د پا شەڕۆژێ دە، ئەڤ ڕەنگێ شانۆیی ب پانتۆمیمێ هاتە نیاسین کو هیچ بێ ئاخفتن بوو.

کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە:

ل گۆرا ئاریستۆ دبێژە، ئا ڤەکرنا هۆ نەرێ کۆمەیدیا کو ل سیتسیلیا چێبووبوو، کارتێکرنا (باندۆرا) خوە ل پێشکەفتنا کۆمیدیا ل ئەتینایێ کر. ل گەل ڤێ کارتێکرنێ، لێ کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە ئارەستەیەکە خوە ژ دەر ڤەیی ئەلە مەنتێن کو د کۆمەیدیێن ئێپ خارم دە، هەبوو. د کۆمەیدیێن ئاتیکی دە، ماسکێن تیپەوی ب کار ئانین کو د یێن سیتسیلێ دە نەبوون. ژ وان کۆمیدیان: "شەڕڤانێ خوە پەسندان"، "زانیارێ فەنەك"، "قەشمەر"، "پیرا سهردار" و . ی. م. د ناڤ ڤان کۆمیدیێن ئاتیکی دە، هندەك هەنە کو با بەتێن وان ژ فۆلک لۆر و میتۆ لۆژیێ هاتنە وەر گرتن، لێ ئەو نابن نەموو نەیا کۆمەیدیا ئاتیکی. ژ بەر کو با بەتێن سەرەکە ژ بۆ کۆمەیدیا ئاتیکی نە میتۆلۆژیا کو بوویەرێن تێدە دزڤڕن هەیامەکە دوور ژ دیرۆکێ. بەرەڤاژیا ڤێ یەکێ، ئەوێ د با بەتێن خوە دە، پڕسێن سەردەمی کو پڕی جاران ژیانا سیاسی و کولتۆری یا جڤاکێ ددا بەر خوە. لۆ ما ژی، کۆمەیدیا کەڤنارە، ب پڕانیا خوە سیاسی بوون و بەلۆکرنا (کەشفکرنا) کێماسیان وەکو ئێش و نەخوەشی دەستنیشان د کرن. و حەتا ستران و یارییێن فۆلکلۆری ژی، وان شێوەیێ پێکەنینێ و ترانێ ددانێ. و یەك ژ وان ڕەوشتێن کۆمیدیا ئاتیك کو دهشت ژ یا بەری خوە جودا ببن، ئازاد یا بێ سینۆر د لاڤردییێن خوە دە هەمبەری کەسێن دەستهەلاتێ و فەیلەسووفێن نا ڤدار. ل

سەر وان کەسان ب ئاواکی ڤەکری و ب ناڤ لێکری قەرف (ترانە) د هاتن کرن. ئەو کەسێ کو ترانە پێ دهاتە کرن (د گەل مەقامێ وی یێ بلند) ل سەر دەپا شانۆیێ قەرف ل سەر د هاتن بارین. سۆکرات و یۆڤرەپید، ژ وان کەسێن کو دبوونە جیێ پێکەنین و حەنەکان. گەلەك جاران حەول د بوون رێ ل پێشیا ڤی یەکێ بگرن، لێ بەلێ د هۆندرێ سەد سالا پێنجان دە ب.ز، تو ئەنجام نەدان.

رێ و شێوەیێن پێ کەنینێ بەراڤ بەری کەس و سیستێما ج ڤاکی کاریکاتۆری بوون. پرسۆنان، د کۆمیدیا ئاتیك دە کەساتیا (زاتیەت) خوە یا تایبەت نەدستەندن. وان کەرەکتەرێ گشتی، د خوە دە گەودە دکرن، ل گەل کو ئەو ژ ناڤدارێن سەردەمی رە د بوون دەستنیشان. و هەبوونا کەساتیا سۆکرات، د ڤان کۆمیدیان دە، تەسبیتا ڤێ یەکێ یە. ئەرێ، سۆکرات کەسەکە تایبەتە، لێ لاقردیا پێ، شێوەیا خوە یا گشتی دستەند کو هەموو فەلسەفا سەفەستاینا ددا بەر خوە.

ل گەل کو د کۆمیدیا ئاتیك دە، کەسێن کو هەبوونا وان د ریالێ (واقع) دە هەبوون جیێ خوە د گرتن، لێ وەکو داب ب بوو یەرێن خوە ئاشۆپی بوون. ئەم ڤێ بوو یەرا دووری ریالێ ل دەف ئاریستۆفان دبینن. وەکو نەموونە: د دەما شەرێ پێلۆپۆنیسێ دە، قەهرەمانێ وی ب خوە پەیمانا ئاشتیێ د ناڤبەرا بنەمالا خوە و سپارتا دە دانی. ئەڤ ژی خوەستەکە، نەکو ریالا ژیانێ یە.

ژبلی ناڤەرۆکێ، هەگەر ل بونیەتا کۆمیدیا یا ڤێ قۆناغێ بێتە نەرین، وێ د یاربە کو د ڤی واری دە ژی، جودابوو نەك خوە هەبوو. کۆرێ کۆمێدی ژ (24) کەسان پێك د هات و دو جاری ژ کۆرا تراژیدیا یا بەری سۆفۆکل، پرتر بوو. وەکو داب کۆر دابەشی سەر دو کۆمان د بوو و وان ب گۆتنان ددانە بەر هەڤ کو دوورە دیالۆگا ئەکتەران شوونا وێ گرت. لێ بەلێ، نە حەتا داوی هەردو کۆمێن کۆرێ ئاخفتن ب هەڤ رە د کرن. هەما

کەنگی بوویەر دگهشتن نیڤێ، کۆرێ بەرێ خوە ددا تەما شەڤانان و ل سەر ز مانێ نڤیسەر، گۆتنێن خوە ئارە ستەی وان د کر. ب خوە، ئەڤ ژی رێ دیتنەك و منبەرەك ژ بۆ دیارکرنا هەلوەستا نڤیسەری، هەمبەری پرس و ئاریشێن کو جڤاك پێ دئێشیا.

ئەلەمەنتێن کو بونیەتا کۆمیدیا وێ قۆناغێ ژێ چێ دبوو، ئەڤە بوون:

1- پرۆلۆگ (ڕاڤەکرنا ناڤەرۆکا کۆمیدیایێ و هزرا کو تێدە ڤە شارتی بوو).

2- پارۆد (دەستپێکرنا کۆری ب سترانێن لیریکی - درامی).

3- ئاگۆن، ئانکو بەریکانا د ناڤبەرا پرسۆنێن کۆمیدیایێ و یێ کو ب سەرکەفتنا، تەماشەڤان دهاتە ئاگەهدارکرن.

4- باراباسا، ئەو ژی دەما کو کۆرێ بەرێ خوە ددا تەماشەڤانان و ب وان ڕە دئاخڤی.

5- تاڤلۆیێن بچووك کو گوهەڕتن د دەپا شانۆیێ دە، چێ دبوو.

6- ئێك سۆد (سترانا دەسنیشانا ب داوییبوو نا کۆمیدیایێ و دەر کەتنا کۆرێ ژ سەر دەپا شانۆیێ).

هێژایی گۆتنێ یە کو کۆمیدیا ئاتیکی یا کەڤنارە، ب ستیلێ (شێوازێ) خوە ژی جودابوو، ئەو ب زمانەکی زندی و سڤك و تووژ کێماسیێن جڤاکێ دهاتن ڕەخنەکرن. و ئەدەبنیاس ناڤێن سێ نڤیسەرێن کۆمیدی یێن ڤێ قۆناغێ دەستنیشان د کن. ئەڤ ژی: کراتین، ئێڤرۆلید و ئاریستۆفانە. و ژ وان تەنێ بەرهەمێن ئاریستۆفان هاتنە پاراستن و گهشتنە قۆناغا مە. ئەو ژی نە هەموو، لێ بەر هەمێن شاعرێن بەری ئاریستۆفان یان ژی، یێن قۆناغا وی، تەنێ پار چەیێن ژ بەر هەمێن وان گهشتنە مە. و ژ شاعرێن کۆمیدی، ئەمێ تەنێ ب فرە هی ل سەر بەر هەم و ژیا نا ئاریستۆفان ڕاوەستن.

ئاريستۆفان

(نێزی 445 - نێزی 385 ب.ز)

ئاریستۆفان ئێکەمین نڤیسەرێ کۆمیدیێ کو بەرهەمێن وی گەهشتنە قۆناغا مە، ژ (44) کۆمیدیان کو ل سەر ناڤێ وی بەلاڤ بوونە، (11) کۆمیدی ب دەڤێن خوە یێن تەمامبوویی هاتنە پاراستن. پڕانیا ڤان بەرهەمان، ل سەر پرسێن شەڕ و ئاشتیێنە، ئانکو د هەیامێ شەڕێ د ناڤبەرا ئەتینا و سپارتان دە بوو کو هەردو لا یۆنانی بوون. ڤی شەڕێ براکوژی (27) سالان کێشاند (ژ 431-404 ب.ز).

بەرهەمێن ئاریستۆفان، د دو واران دە گرنگیا خوە هەنە: یەك د وارێ هۆنەریێ دە کو گوهەڕتن د ناڤەرۆك و شێوەیا کۆمیدیێ دە چێ کر، و یا دویێ ژ بەر کو ئەو بوویەرێن کو د کۆمیدیێن وی دە دەرباس بوونە، ڕەنگڤەدانەك ژ ژیانا وێ قۆناغێ یا سیاسی و جڤاکی بوو، هشت کو ئەو ببن بەلگەنامە و ژێدەر ژ دیرۆکێ ڕە.

ل گۆرا نڤیسینا کۆمیدیێن ئاریستۆفان و دەما پێشکێشکرنا وان، ئەم دنیاسن کو خەباتا ئاریستۆفان یا ئەدەبی نێزی (40) سالی دکشێنە. و ل گۆرا ڕەوشا سیاسی و دیرۆکی یا وێ قۆناغێ، بەرهەمێن ئاریستۆفان دابەشی سەر سێ قۆناغان دبن:

1- قۆناغا یەکێ:

ژ سالا 427 حەتا 421 ددە بەر خوە. ئانکو قۆناغا پێشین ژ شەڕێ پێلۆپۆنێسێ یە و حەتا ل هەڤهاتنا نیکیێ ڤە. کۆمیدیێن ڤێ قۆناغێ ب

بابەتێن خوە یێن سیاسی کو ب هەر ئاوایی (ب ئاواکی ڤەکری) هەمبەری شەڕێ ناڤخوەیی بوو. د وارێ ئا ڤەکرنا شانۆیی دە، ب شێوازێ داب و نەریتان هاتبوون نڤیساندن و رۆلا کۆرێ یا سەرەکە د وان دە هاتبوو پاراستن. ژ بەرهەمێن ڤێ قۆناغێ: "کیتیل" سالا 427 و "ڤاڤیلۆدیان" سالا 426 (ئەڤ هەر دو کۆمیدی دە ڤێن وان نەهاتنە پاراستن). ژ کۆمیدیێن قۆناغا یەکێ کو گهشتنە مە ئەڤەنە: "ئاخینێ" سالا 425. ئەڤ کۆمیدی ل سەر خوەدی خاکێ یە کو ژ شەڕێ ناڤخوەیی وەستیایی یە و ب تەنا خوە پەیمانا ئاشتیێ ل گەل لایێ دژبەر داتینە. ژ ئەنجام ئەو و بنەمالا خوە ژیانەك نۆرمال دژین. لێ کۆمیدیا "سوار" سالا 424 ب.ز، کۆمیدیەك ساتۆری یە. ئاریستۆفان تێدە ترانێ خوە ب لێدەرێ دیمۆکراتێن رادیکال کلێونە دکە. و هەما بێژە کۆمیدیێن دن ژی: "ئەور" (423)، "مۆزقرت" (422) و "ئاشتی" (421) ژی ئاریستۆفان ب تونێ پێکەنینێ نڤیسییە و هەمبەری شەڕ ڕاوەستیایە و جار جاران کێما سیێن جڤاکی دەستنیشان کرنە.

2- قۆناغا دویەم:

ژ سالا 414 دەست پێ دبە و سالا 405 ب داوی دبە. لێ بەلێ ئەڤ سالێن، د ناڤبەرا قۆناغا پێشین و دویەمین دە کو (7) سالن، (414-421) دکشینە حەتا ڕۆژا ئیرۆ ژ مە نەنیاسن. گرنگیا بەرهەمێن ئاریستۆفان یێن قۆناغا دویەمین ئەدەبنیاس دگو هەڕتنا د با بەتێ دە دبینن. هەگەر کۆمیدیێن ئاریستۆفان یێن قۆناغا پێشین، پڕانیا وان ب بابەتێن خوە سیاسی بوون، لێ کۆمیدیێن قۆناغا دویەمین، بابەتێن وان ترانەپێکرن ب کێما سیێن جڤاکی یە. ژ وان کۆمیدیان "چۆك" (414) ل سەر دو

دانشوارێن ئەتینایێ نە کو ژ ژیانا باژاری دلسار (عاجز) بوونە، جیێن خوە دهێلن و ب چۆکان ڕە، باژارەکی، د ناڤبەرا ئاسیمان و ئەردێ دە، چێ دکن.

لێ کۆمیدیا "لیسیستراتا" کو سالا 411 هاتیە نڤیساندن، هەمبەری شەڕ ڕاوە ستاندن. د ڤێ کۆمیدیێ دە ئاریستۆفان دهێلە، ژن و کەچ ب سەرهلدانیێ هەمبەری مێر و دەزگرێن خوە ڕابن. ئەو پێوەندیێن خوە ل گەل زلام و دەزگرێن خوە دبرن و ژ وان ڕە دبێژن، کەنگی دەست ژ شەڕ بێتە بەردان، ئێدی ئەوێ ل وان ڤەگەڕن.

و کۆمیدیێن دن یێن ڤێ قۆناغێ: "ژن د جەژنا ڤێسوٚ فۆریا دە" کو د سالا 411 ب.ز هاتیە نڤیساندن و ب گشتی پێکەنینە ل سەر یۆڤرەپید و لاقردی ب بەرهەمێن وی نە. و کۆمیدیا "بەق" (405) ئەمێ دووڕە ب فرەی ل سەر ڕاوەستن.

3- قۆناغا سێیەمین:

(388-392) کۆمیدیێن ڤێ قۆناغێ ل سەر ئەخلاق و بلندبوونا ئیدیالایە. (د ڤان کۆمیدیان دە، نەما رۆلا سەرەکە ژ کۆرێ ڕە دمینە، ئێدی دیالۆگ جیێ پێشین دگرە. لۆما ژی باراباس (ئاخفتنا کۆرێ د سەر زمانێ نڤیسەر ب تەما شەڤان ڕە نەما دمینە. ژ کۆمیدیێن ڤێ قۆناغێ: "ژن د ئەنجوومانێ گەل دە" و "دەلەمەندی".

ژ بۆ کو ئەم هین باشتر ئاریستۆفان ناس بکن، ئەمێ ل سەر چەند کۆمیدیێن وی ب فرەهی ڕاوەستم.

"**سواره**" (424):

ئەڤ بەر هەمێ شانۆیی، هەمبەری سەرۆکێ پارتیا رادیکال کلیۆنە. چ پارت یا رادیکال و چ سەرۆکێ وێ، د وێ دەمێ دە، خوەدی هێز بوون و کارتێکرنا خوە یا مەزن ل سەر جڤاك و گەل هەبوو.

ڕابوونا ب کرنان، د ڤێ بەرهەمێ دە، ل بەر مالا کالێ (پیرێ) کێم بهستن و بێب دێمۆس کوسیمڤۆلێ گەلێ یۆنان، دەرباس دبن. پێشەکیا ڤێ شانۆیێ ژ دیالۆگا کۆمیدی یا د ناڤبەرا دو کۆلان (عەبدان) دە، دەست پێ دبن. تەمە شەڤان ژ ناڤێن هەردو کۆلان و گوفتوگۆیێن وان ب هەڤڕە، سەراسەر ناس دکن کو ئەو ژ بۆ دو سەردارێن شەڕێ د ناڤبەرا ئەتینا و سپارتا دە، دەستنیشانن. ئەڤ هەردو کۆلە، یەك ب ناڤێ دێمۆس فێنە و یێ دن ب ناڤێ نیکی یە. دیار دبن کو دێمۆسێ کال کو بێ هێز بوو یە، ڕێبەریا (دەسهەلاتا) مالێ ددە کۆلاکی نوە، ب ناڤێ دەباغێ ئیاران پافتاگانتس (ب خوە دەباغی کارێ کلیۆن بوو). د حالەتێ (رەوشا) سەرخوەشیێ دە، هزرەك تێتە هەردو کۆلان کو ئۆراکۆل(1) ببینن، ژ بۆ کو مەرۆڤێ دەباغ رازیبوونا دێمۆسێ کال بستینە دا ب کاربە دەستهلاتا خوە بدە یەکی ژ مەقامێ خوە یێ پسپۆری نزمتر. ئەو ژی سجۆقچیە (یێ کو رووڤیا دهەشینە) ئەڤ کرنێن شانۆیی ب ئاواکی کەرنەڤالی دەرباس دبن کو دهێلێن پێوەندیێن جڤاکی بەرەڤاژی هەڤ ببن (یێ داوی شوونا یێ پێشین دگرە). هەما پێرە پێرە مەرۆڤێ سجۆقچی کو رووڤی د دەستان دە، دەردکەڤە سەر دەپا شانۆیی. کۆلە و ڤردك (کەسێن کەرنەڤالی) پێڤە تێن و ژ سجۆقچی ڕە دبێژن کو ئەو

(1) ئۆرا کۆل: پەیڤا لاتینی (oraculum) کو ل دەف یۆنانی و ڕۆژهلات یان، ب موعجزاتێن (تنبئات) خوەدایی ڕادبوو و ئەوی بەرسڤا خوە دا ل سەر ب جیکرنا خوەستە و هیڤیێن دونیایێ، کەس ئاگەهدار دکر.

بوویە دەستهلاتدارێ ئەتینایێ. لێ بەلێ، ب هاتنا پافلاگۆن (دەباغچی) یێ سچۆڤچی درەڤە. ل ڤر کۆر پێڤەتێ و ژ ێرە د بن ئالیکار. کۆر ژی سوار بوونە کو د ئۆردیا ئەتینا دە، تەنێ ئاریستۆکرات بوون.

ب ڤێ یەکێ، ئاریستۆفان دیار دکە کو گەل نە تەنێ ژ دیمۆکراتێن رادیکال نەرازینە، هەر وەها ژی، ژ ئاریستۆکراتێن کو د شەڕ دە، دەولەمەند بوو بوون، نەخوە شحالیا وی هەیە. و د ڤر دە، دەما د یالۆگ د ناڤ بەرا سچۆڤچی و دەباغچی چێ دبن، یێ داوی ب ئێریشێ ڕۆژا خەسمێ خوە دکە. دووڕە دیالۆگا وان ل بەر دێمۆس ب خوە چێ دبە. د ڤێ گوفتوگۆیێ دە، نە تەنێ پێکەنین هەیە، هەر وەها ژی ڕەخنەیێن هشك هەمبەری سیاسەتا دیمقراتێن رادیکال هەنە.

د ڤێ بەریکانا گوفتوگۆیێ دە، دێمۆس مەرۆڤێ سچۆڤچی وەکو یێ سەرکەفتی ئعلان دکە. د دیمەنێ بەری یێ داوی دە، پشتی کو سچۆڤچی دێمۆسێ کال ب ئاڤا کەلاندی دشۆ، خۆرتانی (گەنجایەتی) لێ ڤەدگەڕە. (ئەڤ یەك ل گۆرا چیرۆك و ئەفسانێن یۆنانی جیێ خوە گرتبوو). ئێدی ئەڤ کال دبن خۆرت و ب هێز دبن. ئەو ب هێز بوون و گەنجایەتیا خوە، دبن یا هەیامێ شەڕێ یۆنانیان ب فارسان ڕە. ئاریستۆفان ب ڤێ یەکێ ژ مە ڕە دبێژە چاوا دیمۆکراس سەدەما سەرکەفتنا یۆنانیان هەمبەر فارسان بوو، وەها ژی دیمۆکراس ژ بۆ گەشبوون و هێزبوونا گەل، دیسا ب هەبوونا دیمقراسیێ ڤە گرێدایی یە.

ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، د دیمەنێ داوی دە، تاڤلۆیێن کێفخوەشیێ چ ب ڤەخوارن و چ ب گەڕیان و سەیرانا خۆرت و کەچان، چوویینا سچۆڤچی ب دێمۆس ڕە پێکڤە، ژ سەر دەپا شانۆیێ، ئەم دبینن.

"ئەور" (423)؛

ل دەڤ ئاريستۆڤ ئەو كۆميديێن كو ئاريشێن سياسى د وان دە نەبوون، بێى ليستكێن (يارييێن) كەرنەڤالى بوون. ژ بەر كو كۆميديا " ئەور" پرسێن كولتۆرى بلند دكر، يارييێن كەرنەڤالى تێدە نەبوون. خوە ئەڤ كۆميدى ئەڤ ناڤ لێ بوو، ژ بەر كو كۆرێ شێوەيێ ئەوران دستەند و ژ خوداوەندێن نوهـ رە دەسنيشان يێن كو سۆكرات ژ شوونا يێن كەڤن پەسەند دكرن.

ئاريستۆڤان، د كۆميديا خوە " ئەور" دە، سۆكرات وەكو سەفسەتاييان ددە خو ياكرن و وى د كە مامۆ ستێ دبستانا (فوتابخا نا) دەرەوان. ئەو د وێنەيێ سۆكراتى دە، هەنەكێ خوە ب فەلسەفا سەفسەتاييان دكە، ل گەل سۆكرات ب خوە دوورى ڤێ فەلسەڤێ بوو. گەرەك ئەم بێژن كو ئاريستۆڤان هين بەرى كۆميديا "ئەور" رەخنێن خوە ئارەستەى ڤێ دبستانا فەلسەفى دكر. لێ، ئەوى كۆميديا خوە يا ب ناڤێ "ئەور" ژ بەرهەمێن خوە يا هەرى رژدى (جدى) ددیت. لێ بەلێ ژ لايێ تەمەشەڤانان ئەو نەهاتە پەسندكرن. ژ ئەنجاما ڤێ يەكێ خەلاتا سێيەمين د بەريكانا شانۆيى دە وەرگرت. خەلاتا سێيەمين ژى يا داوى بوو و دبوو دەستنيشانا تێكچوونێ د بەريكانێ دە. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئاريستۆڤان خوە نە چار ديت ديسا ڤە گەرە سەر ڤێ كۆميديێ و گوهەرتنا تێدە چێ بكە. ژ خوە ئەو دەقا كو گوهەرتن تێدە چێ بوويە گهشتيە ڤۆناغا مە.

قەهرەمانێ كۆميديا "ئەور" كالێ ب ناڤێ سترێپيادە، ئەو ژ بەر فناس (كرنێن خراب) و تۆلازيێن (گەرِيانێن ل پەى ژنان) كورێ خوە فيديپيد، د ناڤ دەينان دە دمينە. ل چارەكێ دگەرە دا خوە ژ ڤان دەينان رزگار بكە. د ڤێ نابەرێ دە، دبهيزە كو دبستانا عاقلمەنديێ هە يە كو تێدە كەسێ لاواز، ب هێز دبە و يێ نەهەق، ب هەق دبە. و ل گۆرا بهيستنا وى ئەڤ دبستان يا سۆكراتە.

ل ڤر، هێژاییێ گۆتنێ یە کو ئەرێ ئاریستۆفان، د کۆمیدیا " ئەور" دە، سۆکرات کریە هزرڤانەکی سەفسەتایی و دبستانا وی ژی بوویە ناڤەندەك ژ بۆ هیندەکرنا زانیار یا سەفسەتایێ و ناتۆر یالیزمێ، لێ د ڕاستیێ دە، سۆکرات ب فەلسەفا خوە دووری ڤان ڕێبازێن فەلسەفی بوو. و د کۆمیدیێ دە سۆکرات وەکو زانیارەکی ل ڤێ دبستانا هزرڤانیێ مامۆستایەتیێ دکە و شاگردێن مەزن و بچووك فێر دکە. دیسا ل ڤر گەرەك ئەم بێژن کو سۆکرات هەردم ل کۆلان و مەیدانێن ئەتینایێ خواس دچوو و دهات و هەردەم ژی، ل هاویر دۆرا وی خەلك هەبوون. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەکتەرێ ب ماسکا کو ژ سۆکراتی ڕە دبوو دەستنیشان، ژ تەمەشەڤانان ڕە ناس بوو. وێنەیێ سۆکراتی د شانۆیا "ئەور" دە مەجازی بوو.

د ڤێ دبستانا هزرڤانیێ دە کو عاقلمەندیا دەرەوان شوونا یا ڕاستیێ دگرت، دەما سترێپیاد تێتە ور، ئەو وەکو شاگرد تێدە جیێ خوە دگرە. ئەڤ پیرەمێر، ئەرێ ل بازاری دژی، لێ ب ڕابوون و ڕوونشتنا خوە، هەر گوندی مایە. ژ بەر ڤێ گوندیتیا خوە، ب هەر ئاوایی باوەریێ تینە کو ئەوێ پشتی خوەندنا خوە، ژ دەینان خلاس ببە. لێ، ئەو هەق ژ ڤێ دەرنایێ، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو کوڕێ خوە فیدیپید دشینە ڤێ قوتابخانێ، دا ب خوە بکار بە خوە ژ دەینێن خوە سفك بکە. کوڕێ بێ ئەخلاق، زوو ب زوو فێری زانیاریا نوە دبە و ب سایا ڤێ هیندەکرنا خوە، فیدیپید خوە ژ دەینێن دو کەسێن کو ئەو دەینداریێ وان بوو، ڕزگار دکە. لێ، د گەنگەشاك گەرم دە، ب باڤێ خوە ڕە، لێ ددەت و وی بێ ڕوومەت دکە. و ژ شوونا کو گونەهبار ببە، ب سەفسەتاییا خوە کو ل دەف سۆکراتی فێر بوویە، باڤ ل سەر حالێ خوە دە، سوجدار دبە. پشتی ڤێ یەکێ کوڕ هین ب ور دە دچە و ژ باڤێ خوە ڕە دبێژە کو ئەو دشێت ل داییکا خوە ژی خە (لێ بدەت) و خوە ب حەق دانیت. باڤێ پیر کو ل سەر لێدان و گۆتنێن کورێ خوە، پڕ زڤێر (تۆڕە) دبە، دچە دبستانا دەرەوان یا سۆکراتی دشەوتینە.

ژ خوە، گەرەك بێتە گۆتن كو د كۆمیدیا "ئەور" دە، ئاگۆن (نیقاش) د ناڤەبەرا دەرەو و ڕاستیێ دە چێ دبە و سەركەفتن دبە بەهرا دەرەوێ. لۆ ما ژی دەما نیقاش، د ناڤەبەرا باڤ (سترێپیاد) و كوڕ (فیدیپید) دە چێ د بن، كوڕ ب سەر دكەڤە.

كۆمیدیا بەق

(405):

ئاریستۆفان، چاوا تیڕ یژێن ڕەخنەیا خوە، د كۆمیدییێن خوە دە، ئارەستەیی فەلسەفا سەفسەتاییان و سۆكراتی د كە، وەها ژی هەمبەری جۆكێن نوە د ئەدەب دە، هەلوەستەك نەگەتیڤ (سەلبی) هەیە. ئەوی چاوا سۆكرات داتانی سەر دەپا شانۆییێ و دكر جیێ پێكەنینێ، وەها ژی یۆڤرەپید كو خوەدیێ نەڕینێن نوە د ئەدەبا شانۆیی دە بوو، (د وارێ تراژیدیا دە) ددە بەر قەرف و ترانان. ئاریستۆفان، د كۆمیدییێن خوە دە، یێن مینا "ئاخرێنیانی" و "ژن د جەژنا فێ سموفێریان دە" هەمبەری یۆڤرەپید راد بە. و ب تایبەت، ئەو د كۆمیدیا " بەق" دە، پ یێرە دكە ڤە پالێمیكا (نیقاش) تووژ و دژوار.

كۆمیدیا " بەق" كو سالا (405) ئان هاتبوو پێشكێش كرن، دابەشی سەر دو بەشان دبە. بەشێ یەكێ، ل سەر گەڕیانا دیۆنیس، د جیهانا مریان دە یە. د یۆنیس وەكو خوداوەندێ بەریكانا تراژیدیا، ژ بەر ڤالاهیا دە پا شانۆییێ، ژ ڤی ڕەنگێ ئەدەبی، نەرازیبوونا خوە دیار دكە. ئەڤ ڤالاهی پەیدا بوو، پشتی مرنا یۆڤرەپید و سوفوكل كو هەردو د ئەینی دەمی دە مرن. ژ بەر ڤێ چەندێ خوداوەند دیۆنیس دچە ئاخرەتێ دا كو یۆڤرەپید ڤەژینە و ڤەگەڕینە دونیایێ.

ئەڤ بەش، مشت (تەژی) هەنەك و ترانەنن و حەتا د یۆنیس ب خوە دبە جیێ پێكەنینێ، ژ بەر كو ئەو وەكو ترسۆنەك تێتە پێشكێش كرن. و ژ

بۆ کو ترسا خوە ڤەشێرە و ب ساوبە، خوە دخە ئەیارێ (کەڤلێ) شێر. دیۆنس ب کۆلێ (عەبد) خوە ڕە، ب ڕێ دکەڤن، بەر ب ئاخرەتێ ڤە، ل سەر ڕێیا خوە، ل وێ دوذیایێ، ئەو پێرگی ڕەشکان (ڕەشکێن شەڤێ) دبن. ژ خوە، دیاردە ڕەشکێن شەڤێ د فۆلکلۆرا یۆنانی دە جیێ خوە گرتبوون و ئەڤ پێرگیهاتنا (ڤێك گەهشتنا) د یۆنیس و کۆلێ وی ب ڕەشکێن شەڤێ ڕە، گەلەکی ب پێکەنینە و کۆمیدیە. دیۆنیس ل گەل کو خوداڤەندە ژی، هەر ئەو ب خوە ژی دبە جیێ پێکەنینێ!

ب خوە کۆمیدیا "بەق" ناڤێ خوە، ژ بەر لاساییکرنا کۆرێ، ژ دەنگێن بەقان ڕە هاتیە. کۆر د مالکێن شعری ڤێ لاساییکرنێ دکن و دبێژن: " قواك - قوان" لێ کۆر جارەکێ ڤێ شعرێ ب کار تینە ئەو ژی دەما دیۆنس ب کۆلێ خوە ڕە د قەیکێ (بەلەمێ) دە، د چن. و ژێ پێڤە، ئەو سترانێن ل سەر ڕوومەتا دیۆنس تێنە گۆتن، دسترێن.

ئاریشە و ئارەستەیا د کۆمیدیا " بەق" دە، د بەشێ دویەمین دە خو یا دبە، ئەو ژی د ئاگۆنا (نیقاشا) ناڤەبەرا یۆڤرەپید و ئەسخیل دە دیار دبە. کەنگی یۆڤرەپید دگهێ ئاخرەتێ، ئەو دۆزا (ئەرشێ) تراژیدیایێ ژ بۆ خوە دکە کو د دونیایا دن دە، ئەڤ ئەرد یا ئەسخیل بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ، بەریکانەك، د ناڤەبەرا یۆڤرەپید و ئەسخیل دە چێ دبە. دیۆنس ژی دبە دادوەرێ ڤێ بەریکانێ. ئەسخیل ب سەر دکەڤە و دیۆنس وی ب خوە ڕە تینە سەر ڕوییێ ئەردێ (دونیایا مە)، ل گەل کو ئەو چووبوو ئاخرەتێ ژ بۆ کو یۆڤرەپید بینە.

ئەرێ، د ئاگۆنا (گەنگەشا) د ناڤەبەرا هەردو شاعران دە، ئاخافتن تێتە سەر فەلسەفا سەفسەتاییان، لێ بەلێ بابەتێ سەرەکە د کۆمیدیا " بەق" دە، هەلوەستا ئاریستۆفان بەرانبەر یۆڤرەپید و نەڕینا وی ل سەر ئەدەبە. ژ خوە، ژ ڤێ نیقاشێ، ئەڤ پرس تێنە هۆلێ (مەیدانێ): ئایا ئارمانجا ئەدەب

چیه و گرنگ یا وێ د چ ده یه؟ دا ئەم بەر سیڤا ڤان پڕ سان د ئاخفتـ نا ئەسخیل ب یۆڤرەپید بخوینن:

"ئەسخیل: بەرسیڤا من بدە: ژ بۆ چ، ئەم ڕێزداریێ ژ شاعری ڕە د گرن و ب پەسەندینێ وی ب تاج دکن؟

بەر سیڤا یۆڤرەپـ ید: ژ بۆ گۆتـ نا ڕا ستییێ ژ بۆ قەوتیا خـ ێرێ و ژ بۆ هشمەندی و باشیێ یە".

ل ڤر، ئاشکرایە کو ئاریستۆفان شاعر دکە مامۆستا و ڕێڤەبرێ جڤاکێ.

ب خوە، کۆمـ یدیا " بەق" بەری کو ئەتینا د شەڕێ پەلۆپۆنـ سێ دە، بشکێ ب هندکی، ل سەر دەپا شانۆیی هاتبوو دا نان. نا سە کو د نیـ ڤێ داوی یێ ڤی شەڕی دە، ئێدی ئاخافتنا ب قەرف و ترانە، ل سەر ڕەوشا سیا سی یا جـ ڤاکێ نە بالکێش بوون، لۆ ما ژی، ڕەخـ نێن تووژ بەرانـ بەری کێـ شە و کێماسیێن جڤاکێ و کەسێن ناڤدار، پڕ کێم بوو بوون. و کەنگی ئەتینا بێ هێز دبە و د ڤی شەڕی دە دشکێ، ئەڤجا خەمساریا بەرانبەری سیا سەتێ، ل دەڤ خەلکێ پەیدا دبە و ڤێ ژی هشت کو کۆمیدییێن ب ڕەخنە، نە بالکێش بن.

ژ خوە، ب گو هەڕتنا کەرەکـ تەرێ (تابعێ) کۆمـ یدیاییێ، ڕۆلا کۆرێ د کۆمـ یدیاییێ دە، د داو یا سەد سالا (5) ئان ب.ز، نیـ شانێن وێ تێـ نە د یتن، بارا باس (ئاخافتـ نا کۆرێ ل سەر ز مانێ شاعر ب تەما شەڤانان ڕە) ژ کۆمـ یدیێ ڕاد بە. بارا باس ژی، ل دەڤ ئاریـ ستۆفانی گرنـگ بوو، ژ بەر کو پڕێ جاران نەرینێن خوە یێن سیا سی بەرانـ بەری جـ ڤاکێ و دە ستهلاتێ د گۆت. و د کۆمـ یدیێن ڤۆنا غا دو یەمین دە، نەڕینا خوە د بارابا سێ دە بەرانـ بەری شاعران د گۆت. و دووڕە، د سەد سالا (4) ئان دە، رۆلا کۆرێ ب تەمامی لاواز دبە و ئەو سترانێن کو د ناڤە بەرا دیمە نەکێ و دیمە نەکێ دە دهاتن پێکێش کرن، ب دەڤا کۆمیدیاییێ نەگرێدایی بوو. لێ بەلێ، د رەو شا

سیاسی یا نوھ دە، ئاریستۆفان، ھەر خوە دووری ئاریشێن جڤاکی نا کە. ئەو کۆمیدیێن خوە ب سوژێتێن کەرنەڤالی، د قۆناغێ دە ژی پێشکێش دکە.

ئەڤ قۆناغا نوھ (سەد سالا 4 ئان) ب قەیرانا دەولەمە ندیا فەحش یا ھ ندەك کە سان و ب ھەژاریا پڕاذ یا خەلکێ تێ تە نیا سین. ئەڤ ژی د بوو دەستنیشانا کەتنا سیستێما پۆلسێ (دەو لەتا باژاڕی)، ئەڤ ژی بوو ئە گەرێ کو گەڕیانا ل سی ستێمەکە نوھ، ژ بۆ دەو لەتێ، چێ ب بە. د ڤی واری دە، ھ ندەك پرۆژەیێن ئیتۆب یا ژ بۆ دەو لەتا نەموونایی تێ نە پێ شنیارکرن. و پەرتووکا ئەفلاتوونی یا ب ناڤێ (دەو لەتێ) یەك ژ ڤان پرۆژان بوو. ئەفلاتوون د پرتوو کا خوە دە، ج ڤاکێ دابە شی سەر سێ چینان د کە: ھرەفی، لەشکەر، و فەیلەسووف. ل گۆرا وی گەرەك لە شکەر و فەیلە سووف نەبن خوەدی ملك و بنەمال. ئاریستۆفان جڤا کا ب شێوەیێ کو ئەفلاتوون پێشنیار دکە، ژ بۆ کۆمیدیا خوە یا ب ناڤێ "ژن د مەجلسا گەل دە" د کە بابەت. ئەو جڤاکا کو مێر، ژن و مال یێن گشتی بن، ژبلی تەڤلھەڤیێ پێ ڤە تـ شتەکی دن ب خوە ڕە نای نە، و ئاری ستۆفان ب ئاواکی پێ کەنین ڤێ تەڤلھەڤیێ د کۆمیدیا خوە دە پێشکێش دکە.

ب شێوەیێ ئیتۆپ یایی بەر ھەمێن ئاری ستۆفان یێن دن ژی ھەبوون. ژ وان کۆمیدیا ب ناڤێ "دەولەمەندی".

کۆمیدیا دەولەمەندی

(388):

"دەولەمەندی" (پۆلۆتۆس) ئەڤ کۆمیدیا ئاریستۆفان یا داویە کو ژ مە ناسە. ئەڤ کۆمیدی ھەموو رەوشتێن کۆمیدیا نوھ، د خوە دە دەر باس د کە کو دووری پێکەنینێن تووژە و ب بابەتێ خوە ژی، دووری شێوەیێ جڤاکی و ئەخلاقی یە و ھیچ قەرفێن (تڕانێن) سیا سی تـ ێدە پە یدا نابن. لێ ئـ یدیۆلۆجیا ئاری ستۆفان، ھەر یا بەرێ دمی نە. ناڤە ندا بالکێ شیێ دی سا

خەباتکەرێ چنین و چاندنیێ هرێمیدە کو ژ لا یێ دەولەمەندێن باژاری هاتیە چەوساندن و هێڤیدارە خوە ژ دەین و نە وەکهەڤیا جڤاکی ڕزگار بکە. هرێمیدێ خەباتکار، ل سەر دە ڤێ ڕیا خوە، پێرگێ خوداڤەندێ دەولەمەندیێ پلۆتۆس دبە و ژ بەر کو ئەو کۆرە، رزق نە ب وەکهەڤی ل سەر خەلکی بەلاڤ دکە. هرێمید ڤی خوداڤەندی دبە پەرەستگەها نۆژدارێ خوداڤەند ئاسکلێپیا و لۆتۆس، ژ ور ساغ سەلیم دەرتێ. ژ وێ چاخێ رزق د ناڤ خەلکێ دە وەکو هەڤ تێتە بەهرکرن و کەس ژی ناخوازە دەولەمەندیێ بێی یێن دن وەرگرە. و ژ بۆ ئاریستوفانی جڤاکا ب رەوشەك وەکهەڤیێ ژ خەون و هیڤیێن وی بوون و ب ڤێ ژی ئەو دگهشت ئارمانجا خوە یا ژیانێ. و ل گۆرا ڤێ یەکێ کۆمیدیا "دەولەمەندی" گەرەك ب داوی بهاتا، لێ، نا، ئەڤ بوو بەردەوامیا کۆمیدیێ. دیار دبە کو هرێمید پێرگێ هەژاریێ ل سەر ڕیا خوە دبە کو ژ بۆ هەبوون و ماییا خوە، د جڤاکێ دە، گەلەك ئارگۆمەنت د دەستان دەهەنە. د نەڕینا ڤی هەژاری دەهە گەر دەولەمەندیا هەر کەسی مەرج بە، ئەڤجا دێ کەس نەبت کار و خەباتێ بکەت، ژ بەر کو وەکو داب تەنێ کۆلە و هەژار د خەبتن. و کو ئەو نەبن ئێدی وێ چاوا خەبات ببە؟ و ل گۆرا مەنتقێ هەژاری، کەنگی هەر کەس دەولەمەند ببە، وێ ژیانا جڤاکی ڕاوەستە. بەرسیڤ ل دەڤ هرێمیدی نینە کو بەرانبەری ئارگۆمەنتێن هەژاری ڕاوەستە و ب ڤێ ژی نیڤاش نادوومە و هەژاری ڕانا بە. ئەڤ ژی ددە خو یاکرن کو تیۆر یا وەکهەڤیێ، ل دەڤ ئاریستۆفانی ب خوە، بێ یی بنگەهە و نەجیێ باوەریێ یە. و تەسبیتا ڤێ یەکێ ئەم د چەند د یمەنان د ڤێ شانۆیێ دە دبینن. مرۆ ڤێ سیخور (موخبر) بێی مۆچە دمینە، ژ بەر پسپۆریا وی ژ کەسی ڕە نەما پێویستە. و زەلامێن گەنج دەست ژ ژنێن پیر بەردن. و حەتا خوداڤەند نەدشێن وەکو بەرێ بژین، ژ بەر کو کەس قوربانان ژ وان ڕە نەما تینن. هیرمیس و

زێفس ب خوە ژی ژ ئاسیمانان دادکەڤن ژ بۆ کو ل دەف هریمـید بخەبتن، ئانکو ژێرە دبن کۆلە..

بێ گومانە، د ڤێ کۆمـیدیێ دە، ئاریـستۆفان تیۆر یا تۆباوی دکە جـیێ پێ کەنینێ، کو د وێ قۆ ناغێ دە، خەلك ب شێوەیێ (ا ستهلاکی) نـ یزی خوە شیا ژ یانێ د بوون. و ل سەر ڤێ نەڕینا وی د ڤێ کۆمـ یدیێ دە، ئاریستۆفان وەکو مرۆڤێ تۆباوی هاتە نیاسین و دهاتە گۆتن کو ئێدی ئەو ژ وارێ سیاسی دەرباسی وارێ خەون و چیرۆکان دبە. و ل ڤێ جڤاکا کو کۆلە لێ هەبن، وێ چاوا بکاربە هەر کەس دەولەمەند ببە و وەکهەڤی بـگرە سەر جڤاکێ؟ لۆما ژی، ب هشکایی و تووژایی ئاریستۆفان دانە بەر ڕەخنەیان.

هە گەر، ئەم ل رەوش و رۆلا خوداڤە ندان، د ڤێ کۆمـیدیێ دە، د بەر چاڤان ڕە دەرباس بکن، ئەمێ ببینن کو تو (چو) جاری ئەو د بەر هەمێن ئەدەبی یێن قۆناغا ئەنتیك دە، وەها لاواز و بێ چارە، نەهاتـنە پێشکێش کرن. و ئاریـستۆفان ب ڤێ هەلوەستا خوە، ژ مە ڕە دیار دکە، خوداڤە ند هەنە و ب هێزن، ل ور دە ما میتۆلۆژی د ناڤ جـڤاکێ دە، خۆرت بە کو ب هەبوونا ژیانێ ڤە گرێدایی بە. و ل ور، ل جـیێ هەژاری و خەباتێ، جی ژ خوداڤە ندان ڕە نامیـنە. ئەڤ ژی هە گەر نە ڕەخنە کە سیا سی بەراندبەری رەوشێ بە، دێ ئەسەح ژ بۆ مەرجێن ژیانێ یێن وێ قۆناغێ هەلوەستەکە ل دژە و هەمبەرە.

کۆمـیدیا "دەولەمە ندی" بالکێشیەك خوە، د وارێ ژانر و شێوازێ دە ژی هەیە. هەما بێژە ژ پێشەکی دەست پێ بـکە کو ب بوو یەر و نا ڤەرۆکێ نەگر ێدایی یە، د ڤێ کۆمـیدیێ دە، چ جه ژ کۆرێ ڕە نیـنە. ب نەبوونا کۆرێ، بارا باس ژی ڕابوو یە و هەلوەستا ڤەکری یا نڤیـسەر ل سەر زمانێ کۆرێ کو ب تەما شەڤانان ڕە ئا خافتن چێ د بوو، نەما یە. لێ پر سۆن د بە خوەدی کەرکتەر (طباع) ئێدی هزر و هەلوەست د دیالۆگا وان دە خو یا د بن، ل ڤر هریمید و هەڤالێ خوە، خوەدی کەرەکتەرێن کۆمیدینە.

و ژ خوه، ئەڤ ڕەو شتێن دەستنیـ شانکری ژ کۆمـ یدیێن ئاریـ ستۆفانی، بوو نە بنـگەه ژ بۆ نوهبوو نا وان. و ب داویبوو نا بەر هەمێن ئاریـ ستۆفان (دەسپێکا سەدسالا 4 ئان) قۆناغەك ژ گەشایی و رەوشەنبیریێ ل یۆنانێ، ب داوی د بە. و ژ بەر کو، ژ بەر هەمێن نڤیـ سەرێن کۆمـ یدی، تەنێ یێن ئاریستۆفان گهـشتنە مە، ئەم نەدشێن حوکمێ خوە بدن، ئەو ب چ خوە، باشتر بوون یان ژی کێمتر بوون، لێ بەلێ، ئەو بەر هەمێن ژ مە ڕە ما نە، دبن دەستنیشان کو نڤیـ سەرێ وان د ئەفرا ندنا خوە دە، رە سەن بوو. ئەڤ رە سەنی، د سێ واران دە خو یا د بە: ز مان، با بەت و ئا ڤەکرن. ژ خوە، چ بەرهەمێ ئەدەبی کو هەیە، هە گەر ڤان خە سلەتان، د خوە دە، بەرجە ست نەکە، ئەوێ هۆنەریا خوە وندا (بەرزە) بکە، و ب نەبوونا هۆنەرێ، بەر هەم ب خوە و ندا د بە. و ژ بەر هۆ نەریا بەر هەمێن ئاریـ ستۆفان، هـ شت کو د هۆندرێ سەد سالان دە، هەبوونا خوە بپارێزن.

پەخشان

(سەدسالا (4-5)ئان ب.ز)

د ئەدەبا ئەنتیك دە، هەر سێ جۆرێن ئەدەبی: (لیریك، دراما و ئێپۆس) ب شێوەیێ شعری د هاتن نڤیساندن. د وێ قۆناغێ دە، تەنێ بەلگەنامە، قانوون و كارێن ڕێڤەبەریێ یێن پۆلسێ (باژاڕێ دەولەت)، دەرڤەیی شعرێ دهاتن نڤیساندن. ژ خوە، پەخشانا ئەنتیك ئەڤ بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ، رۆلا سەرەكە د ئەدەب دە، زمانێ شعری بوو. ئەڤێ رەوشێ حەتا سەدسالا پێنجان ب.ز دووم كر و ژێ پێڤە ب جێگرتنا نڤیسا ب شعرێ و یا پەخشانێ نێزی هەڤ دبن.

پەخشانا ڤێ قۆناغا دیرۆكی یا یۆنانیان، ژ وان زانیاریێن كو پێوەندیێن وان ل گەل هەڤ بوون، چێبوو. وەكو نەموونە: زانیار و هۆنەر (وەكو تیۆریا) دیرۆك و فەلسەفە. و ژ بەر كو ب زمانەكی پەتی و جوان دهاتن نڤیساندن، بەرهەمێن ڤان واران ژی د بن سیوانا ناڤێن بەرهەمێن ئەدەبی دەرباس دبوون. لێ بەلێ، ئەفرەنەرێن وان ناڤێن نڤیسەر یان شاعر ل وان نەدبوون، ئەو ب لۆگۆگراف د هاتن نماندن(لۆگۆس - بێژە، گرافۆ - دنڤیسینم) ئانكو بێژە نڤیس.

لێ گەرەك بێتە گۆتن كو د سەدسالا (4 ئان ب.ز) جارا پێشین، ب شێوەیێ پەخشان، ڕەنگەك ژ یێن ئێپۆسێ كو ژێڕە دهاتە گۆتن باسنیا، تێتە نڤیساندن. قەهرەمانێن ڤی ڕەنگێ ئەدەبی گیانەوەر (لاهۆر)، بالندە (تلۆر) و مار بوون. و دلێما (وڤیفە) سەرەكی یا باسنیا ئەو بوو كو كێماسی و خرابیێن جڤاكێ دەستنیشان بكە. و حەتا ڕەنگێن ئەدەبی یێن دن (دراما، كۆمیدیا، تراژیدیا، و رۆمان وی.م) ب پەخشان بێنە ئەفراندن قۆناغەكە دیرۆكی درێژ كشاند، لێ بەلێ، ل گەل وارێن دن كو ب پەخشان د هاتن

نڤیساندن، لێ ئەمێ تەنێ ل سەر سێ زانیاریان کو ب ڤی شێوەیێ ئەدەبی دهاتنە نڤیساندن. ئەڤ ژی: دیرۆك، فەلسەفە، و پەیڤەجوانی (گۆتاربێژی). و د هەر وارەکی دە ئەمێ بەری هەر تشتی، ل سەر دامەزرێنەرێن وان ڕاوەستن.

دیرۆك

دەسنڤیسێن (مخطوط) پێشین یێن دیرۆکێ، هێرۆدۆت دامەزرێنەرێ وا نە. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، یۆنانیان ناڤێ " بابێ دیرۆکێ" لێ کر بوو. ژ یان و بەر هەمێن دیرۆکنا سێ یۆ نانی هـ یرۆدۆت، ب ڤۆنا غا شەرێ، د ناڤە بەرا یۆنانی و فارسان دە، گرێدایی یە و ب تایبەت د سالێن سەرکەفتنا یۆنانیان دە. د ڤی شەری دە، هێرۆدۆت سەردەمیێ گەشبوونا رەوشەنبیریا ئەتینا د ڤۆناغا پێریکل دە یە. و پێ گرێدانا وی ب ئەتینایێ، هشت ئەو حەتا داوی نیشتیمان پەروەرێ وێ بمینە.

هـ یرۆدۆت سالا 484 ب.ز ل باژارێ گالی کارنا سێ ل ئا سیا بـ چووك ژ داییك بوویە، ئەو کوڕێ ڤۆنا غا سەرکەفتنا هزرا دیمقرا سیێ بوو و پڕێ جاران دها تە ئەتینایێ. لێ هـ یرۆدۆت د دە ما تەنگا سیا ئەتینایێ دە مر. (دەما شەڕێ پێلۆپۆنێسێ). ئەوی دووری وەلا تێ خوە ل با شۆرێ ئیتالدیایێ وەغەر کر (سالا 426 ب.ز). نڤیسینا کو ل سەر گۆڕا وی هاتـ یە نڤیـ ساندن، حەتا نۆ کا هاتـ یە پارا ستن: "ل ڤر کە لەخێ هـ یرۆدۆت کوڕێ لیـ سکۆڤ ڤەشارتیە. ئەو چێترین دیرۆکناسە کو ب زمانێ ئیپۆنێ نڤیسیبوو". ل گۆرا دیرۆکناسان، هێرۆدۆت هەردەم د گەڕیانێ دە بوو و گە لەکی ئەو د دەریا یا ناڤین دە گەڕیایە و پر ژی مژوولی مـ سرێ و دیرۆ کا وێ د بوو. و هەر وە ها ژی، دەمەکە نەکورت ل باشۆرێ ئیتالیا ژی مایە.

ل گۆرا زاد یاریێن دیرۆ کێ، بەر هەمێن هـ یرۆدۆت (پـ شتی مر نا وی) دابەشی سەر نەهـ پەرتووکان بوونە و هەر پەرتووکەك ناڤێ مۆزەکێ[1] لێ

(1) مۆزی، ل گۆرا ئەفسانەیێن یۆنانیان، کەچێن زێڤس و منێمۆ سینا بوون، ئەڤ مۆز خوداوەندێن گیانی ل دەف خەلکێ بوون و ب تایبەت خوەداوەندێن شعر، هۆنەر و

بوویه. ئەڤ پەرتووك نە تەنێ د وارێن پرسێن دیرۆکێ دە گرنگن، هەر وەها ژی د وارێ هۆنەریا ئەدەبی دە، ئەو ب نرخن و بالکێشن.

هێرۆدۆت، ئارمانجا خوە ژ بۆ نڤیسینا دیرکا خوە، ب ڤان گۆتنان ژ مە رە ددە خویاکرن: "ئەڤ لێکۆلینا کو ژ لایێ هێرۆدۆت گالیکارنا سێتس کو هاتیە دانان، ژ بۆ وێ یەکێ یە کو فناس (کرنێن خراب) و کارێ باش، ب چوونا دەمێ، ژ هشێ مە نەچن. کێ چ کریە، باش، خەراب، گەرەك نەیێ ژبیرکرن. و وەها ژی پێویستە مەرجێن کو ئاگرێ شەڕ ژ بۆ وان پێکەتیە (هلبوویە) نە یێن ژبیرکرن".

د ڤێ بەرهەما هێرۆدۆت دە، یا ب ناڤێ "دیرۆك"ە ژبلی پەیدابوونا زانیاریێ، وە سفدانا جوغرافی و گەلەك میتۆلۆژی ژی هەنە کو ژ دیرۆکناسێن بەری وی (سەدسالا 6 ئان ب.ز) هاتنە ستەندن. ژ خوە، ئەڤ چیرۆکێن گەلێری (فۆلکلۆری) کو د "دیرۆکا" وی دە پەیدابوونە، هشتیە ئەڤ بەرهەم شێوەیێ خوە یا هۆنەریا ئەدەبی بستینە.

د "دیرۆکا" هێرۆدۆت دە، ب فرەهی ل سەر جەنگێن، د ناڤە بەرا یۆنانی و فارسان دە، هاتیە ڕاوەستاندن. ژ جەنگەك ژ جەنگێن ڤی شەڕی، وێنەکێشیا حالەتێ خەلکێن ئەتینایێ یێ نەخوەش و هەژار تێتەکرن. چاوا ئەسخیل د تراژیدیا "فورس" دە وەها ژی هێرۆدۆت د "دیرۆکا" خوە دە، ئۆرد یا یۆناد یان ژ فارسان ب هێز تر شانی مە ددن. و سەدەما ڤێ

زانیارێ بوون. باوەریەك وەها ل دەف خەلکێن ئەنتیك هەبوو، کو مۆز ئلهامێ ددە شاعران. جارا پێشین (سەدسالا 7 ئان ب.ز) ناڤێن هەر نەه مۆزان، د تیۆگۆنیا هێسیۆد دە، هاتنە نڤیساندن. و هەر نا ڤەك ب وارەکێ ژ یێ هۆنەرێ هاتیە گرێدان. ئەو ژی ب ڤی ڕەنگی بوون: لێیڤتێرپا - خوەداوەندا لیریکا شعری، کلییا - یا دیرۆکێ، تالیا - یا کۆمیدیا، مێلپۆمێنا - یا تراژیدیا، تێرپسیخۆرا - یا گۆڤەندێ، ئێراتۆ - یا شعرا ئەڤینی، پۆلیگینیا - یا سرۆدێ، ئۆرانیا - یا ئاسترانۆمیێ، و کالیۆپا یا ئێپۆسێ بوون.

خۆرتـبوونێ ڤەد گەڕینن ئا مەدەكرنا لە شكەران و بلـندبوونا گـیان و وەلات حەزیا وان. و ڤی تشتی بەری هەر تشتی ڤەد گەرینن هەبوونا دیمقرا سی و وەک هەڤیێ ل وەلا تێ وان (ئەتینا). و مەرجێن لاوەز یا ئۆرد یا فار سان، و دسپێرن نەبوونا ئازادیا مرۆڤی و ستەمكاریا شاهێ وان. لێ بەلێ د ئەینی كات دە، ئەسخیل و هێرۆدۆت، د بەر هەمێن خوە دە، مێرخا سیا شەرڤانێن فار سان و ندا ناكن، و تێكـچوونا وان ب سیـستێما وەلا تێ وان ڤە گر ێددن. شاعر ئە سخیل و دیرۆكـناس هـێرۆدۆت، دیـسا وەكو هەڤ، د ڤی شەڕی دە، فارسان نەحەق دكن، ژ بەر كو ئەو غازیـنە و وان مایتێكر نا خا كا غەیری خوە كرنە. هەر وەها ژی، ئەو نەحەقیا شاه كـسێركس دەر حەقا گەلێ وی ژی دیار دكن. د ڤێ پرسێ دە، حەتا دیا وی (داریا) ژی، ئێریـشا كوڕێ خوە سەیلیان گونەهبار دكە.

ل دەف هێرۆدۆ تی، گە لەك فەكتور (حەقائق) بەراد بەری كە سان و حا لەتێ جەنگان، هە نە. ژب لی هەبوونا فەكتۆران (حەقائقان) ل بەر دەستان، ئەو دژواری و ئەنجامێ شەڕی، د دیرۆكا خوە دە، دیار دكە.

هەگەر، پەرتۆكا هێرۆدۆت یا پێشین ل سەر شەڕێ یۆنانـیان ب فار سان ڕە یە، لێ پرتوو كا دو یەم، وە سفدانا مـسرێ یە. ئەوی تـشتێ كو ب خوە دیـت یە یان ژی بهیـستیە نڤیـسیە. هـێرۆدۆت، د ڤێ وە سفدانا خوە دە، جوغراف یا مـ سرێ ژی دەستنیـ شان د كە و چاڤلێدانەك تایـ بەت ل سەر ڕووبارێ نیل هە یە. ئەو د وێنەكێـشیا خوە دە، چاوا گیا نەوەران ددە بەر خوە، وەها ژی شینكاییێن كو هەنە. هێرۆدۆت، د ڤێ پەرتووكێ دە ژی، نێزی چیرۆك و ئەف سانان د بە. و هەل بەت شینواریا مـ سرێ یا كەڤنارە د بە پەرچاك ژ ڤێ بەرهەمێ. لێ بەلێ، نە هەر تشتێ كو ل سەر ئەفـسانان ژ ێرە دهاتە گۆتن، ل دەف وی دبوو جیێ باوەریێ. وەكو نەموو نە: ئەوی باوەری نەدئانی كو ب زڤێریا (تۆڕەبوونا) خوداڤەندان ژ مەرۆڤی، ئەو مەسخ دبە و دكە ڤە شێوەیێ نـێری، ژ بەر ڤێ چەندێ دە ما ئەو ل سەر ڕوودا نەكێ

دبهیزه، ب ڤان گۆتنێن خوارێ هەلوەستا خوە بەرانبەری وێ دیار دکەو دنڤیسە: "د ڕاستیێ دە وەهایە، ئەز نزانم، تەنێ ئەو تشتێ من بهیستیە، ئەز داتینم". و د پەرتۆکا خوە یا (7) ئان، ڕا ڤەکرنا هەلوەستا خوە بەرانبەری بوویەرێن بهیستی، دوبارە دکە: "ئەز ئەرکێ خوە دبینم تشتێ ئەز دبهیزم، بگهینم وە، لێ نە مەرجە ئەز باوەریێ پێ بینم".

گەرەك بێتە گۆتن کو هیرۆدۆت ب هزر و نەڕینێن خوە لایەنگرێ دیمۆکراسێ بوو و دوژمنێ زۆرداریێ بوو. ئەم ڤێ بۆچوونێ ب هەسانی هەستاوان دنڤیسێن وی دە دکن. دە ئەم بخوینن، ئەو ل سەر پڕ سیارا هەگەر ل ئەتینایێ، ژ شوونا دیمۆکراسیێ دیکتاتۆری بێتە دانین، چ دبێژە: "دبە کو ئاسیمان بکەڤە بن ئەردێ و ئەرد بلند بلند ل سەر ئاسیمان بکەڤە، و جیوارێن خەلکێ ببن دەریا، ماسی ژی جهوارگەهێن خەلکێ ژ خوە ڕە بگرن، لێ هۆون سپارتانتی، هۆونێ نکار بن ل ئەتینایێ وەکهەڤیێ ڕاکن و دەولەتەك ستەمکار دەینن، ژ بەر کو ل دەڤ خەلکێ ژ ستەمکاران تو کەس بێ ڕوو مەت و خوینمژتر نینن". و نە ب دەرەوا سەرکەفتنا ئەتینا، د شەڕ دە، هیرۆدۆت ب هەبوونا دیمۆکراسیێ ڤە گرێددە.

پێویستە بێتە دەسنیشانکرن کو "دیرۆکا" هێرۆدۆت، چاوا نرخێ خوە د وارێ دیرۆکێ دە هەیە، وەها ژی بهایەك خوە یا هۆنەریا ئەدەبی ژی هەیە و ب ڤێ یەکێ ژی، ئەو وەکو ژێدەرەکە ژ بەر هەمێن فۆلکلۆری تێتە لێ نەرین. ب گۆتنەکە دن "دیرۆکا" هێرۆدۆت، ژێدەرەکە دەولەمەندە، ژ بۆ گەلەك زانیاریێن دن وەکو (جوغرافیا و ئێتنۆگرافیا) ژی.

فۆكيديد

(460-396 ب.ز)؛

ژ بەرهەمێن دیرۆکی یێن پشتی هێرۆدۆت کو گهشتنه مه، بەرهەمێن فۆكيديد بوون.

فۆكيديد، يەك ژ مەزنترین دیرۆكناسێن ئەنتيك بوو، د ناڤه بەرا وی و هێرۆدۆت دە، تەنێ بەرەبابەك (جيلەك) هەبوو، و تشتێ وی ل سەر شەڕێ پێلۆپۆنسێ نڤیسیه، ئەو د وارێ زانیار یا دیرۆکی دە، بێ هەمپا یه. ئەڤ تایبەتیا بەرهەمێ وی یێ پێشین بوو، و تایبەتیا دویەمین ئەو بوو کو پەخشان جارا پێشین ب زاراڤێ ئاتیکایی هاتبوو نڤیساندن. (هێرۆدۆت ب خوه دیرۆکا خوه ب زاراڤێ ئییۆنی نڤیسیبوو).

فۆكيديد ل دۆرا سالا 460 ب.ز ل ئەتینایێ ژ دایك بوو یه و ژ بنەمالەکە دەولەمەند بوو. و ب گشتی ل سەر تێتە گۆتن کو ئەو کوڕێ ڕەوشەنبیریا ئاتیکایێ یا قۆناغا پێریکل بوو. ئەو ژ سەفسەتاییێن پێشینه و ئەو بوو یێ کو گومان ئانی سەر ئايينيا میتۆلۆژی. و هەردەم ژی ب چاڤێن گومان و ڕەخنێ دێزی د یاردە و بوویەران د بوو. د بۆچوونێن وی یێن سیاسی دە ژی شیاربوون و زانین هەبوون.

تێما (بابەتێ) ناڤەندە، د نڤیسا فۆكيديد دە، ل سەر دیرۆك و سەربۆرا دەو لەتا ئەتینایێ یا دەریایی یه و بەر بەریا (شەڕێ) وێ ب دەو لەتێن پێلۆپۆسیێ ڕە نه. ئەڤی شەڕی وەها بالا فۆكيديد کشاند، حەتا هشت ئەو ب خوه ببه یەك ژ بەشدارێن وی. سالا 424 ئان ئەو دبە سەرکارێ دستۆلێ (کەشتی کەل) ئەتینایێ ل بەر ئاڤا فراکی. تێکچوونا وی، د ڤێ جەنگێ دە، هشت ئەو (20) سالان دووری وەلاتێ خوه ئەتینایێ بکەڤە و تەنێ پشتی ڕاوەستاندنا شەڕ، ئەو ڤەدگەڕە ئەتینا و ل ڤر ژی سالا (404) ئان دمره.

فۆكيد يد، بەر هەمێ خوە يێ ل سەر ديرۆ كێ ژ دەر ڤەيی ئەتينايێ نڤيسيبوو و نەگهشت وی بدە سەر هەڤ و ب داوی بينە. لێ دووڕە پ سپۆڕێن ديرۆ كێ نڤي سا وی دابە شی سەر (8) پەرتۆكان كرن. ب خوە، پەرتۆكا يەكەمين شێوەيێ پێشەكی يێ د ستينە (وە كو مەد خەل). ل ڤر فۆكيد يد، بەری هەر تشتی، ل مەرجێن كو هـ شتيە شەڕ چێ ب بە گەرم و كوڕ ب بە، د گەڕە. و دووڕە ئەو بالێ دك شينە سەر هێزبوو نا ئەتينايێ يا پ شتی ب داويبوو نا شەڕێ ب فار سان ڕە. بەری كو ئەو بگەهي تە قۆنا غا شەڕێ پێلۆپۆلسێ، ئەو گەڕيا نەكێ ل سەر ديرۆ كا يۆ نان چێ د كە، خۆرت بوون و گە شبوونا دەو لەتا يۆناذ يان خو يا د كە، دا كام باخی و خەرابيا شەڕێ ناڤخوەيی ژ گەلێ خوە ڕە د يار ب كە. لێ ڤ سەكرنا ل سەر ڤی شەڕی (پێلۆپۆلسێ) ژ پەرتۆكا دويەمين دەست پێ دبە. و ئەڤ ڤسەكرن ب شێوەيێ خرۆ نی (دەم د پەی دە می) د ستينە. (جەنگ ل پەی جەنگی و ل گۆڕا دەمی).

هێژايی ئامارژەپێكرنێ يە كو فۆكيد يد دخوە ست بوو يەرێن كو حەتا سالا (404) قەومي نە، بدە بەر خوە، لێ بەلێ نڤي سينا وی حەتا سالا (411) و پێڤە تێتە بڕين.

ب ڤی ڕەنگی، ديار دبت كو كەرەستا لێكۆلينێن فۆكيد يد يێن ديرۆ كی ل سەر قۆناغا وی ب خوە بوو، ئانكو با بەتێ وی، ديرۆ كا سەردەمی بوو. ژ خوە، فۆكيد يد، ژ ديرۆكنا سێن بەری خوە كو ل سەر بوو يەرێن كەڤن (رابردوو يی) نڤي ساندن، جودا د بە. و تاي بەتيا وی وە كو د يرۆكنڤيس يا هەری گرانبها هشكايی و ڕژديا وی بەرانبەری فەكتۆران (وەقائعان). ئەڤ ژی د دو واران دە خو يا بوو نە: حەتا داوی د ڤەت ل سەر ڤ سەكرنا ل سەر بوو يەران و نێزيكبوو نەك ڕەخ نەيی بەراذ بەری وان فەكتۆرێن ل بەر دەستان. ئەو ل سەر ڤێ هەلوە ستا خوە وە ها دنڤي سە: " ئەو ت شتێ كێ ل سەر دبه يزم، هەول ددم گو هداريا چەند كە سان ل سەر ئەينی بوو يەرێ

ب كم. دووڕە ئەز گۆتنێن وان ددم بەر هەڤ و ل گۆرا من ب خوە ژی، چ دیتـ یە بەراڤ بەری وان د کم، پـ شتی ئەز ب ئەنجام د کم وە کو فەکتۆرەك دیرۆکی دەرباسی دەسنڤیسا خوە دکم".

هەلبەت، گهشتنا ئەنجا مەکێ، نە وە ها هە سان بوو، ژ بەر کو ل سەر ئەینی ڕوودا نێ گۆتنێن دژ بەری هەڤ د هاتن گۆتن. فۆکید ید وە ها ژی ب ڕژدی نێزی نڤیسینا دیرۆ کا کەڤن ژی د بوو. د ڤی واری دە، ئەو نە وە کو هێرۆدۆت بوو، ئەوی هیچ دیرۆکنڤیسا خوە ب چیرۆك ئەفـ سان و نۆڤێلان، نەدخەملاند. ژ بەر کو د نەڕینا وی دە، نڤیسینا دیرۆ کێ، تەنێ فەکتۆران دخوازە نە کو ئاشۆپێ. تێتە گۆتن، ئەڤ نێزیکبوونا فۆکید ید ژ فەکتۆران و نە ل گۆرا خوەستەکێ نڤیسین، هشت کو دیرۆك گاڤەکێ بەر ب زانیاریێ ڤە باڤێژە و ب پێش دە بچە.

ژب لی ڤان رەو شتێن تای بەت، د وارێ نڤی سینا دیرۆ کێ دە، ل دەف فۆکید یدی، تایبەتیە کە دن هەبوو: ئەو ژی ئەنالیزەکرنا (تەحلیلکرنا) سیا سی ژ بوو یەرێن ل سەرهاتنە ڤـ سەکرن. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو هـ ێزا نەدیتی کو قەدەر د دە ستێ وێ دە بوو، ل دەف فۆکید یدی نی نە. ژ خوە، ئەو ئومێدا تەنێ ل سەر فەکتۆران دهێلە کو ئەو نە وەکو هێرۆدۆ تی بە. ژ بەر کو ئەڤێ داوی پڕێ جاران مە یدانا شەڕ ژ خوداڤە ند و قەهرەمانێن ئەفسانی ڕە، دکر جیێ جریدا وان.

و نـرخە کە دن یێ فۆکید ید وە کو د یرۆکنڤیس هەبوو، ئەو ژی هەلوەستا بێی هاویداری (لا گری)، ئانکو ب ئاواکی ئۆ بژەکتیف ڤـ سەکرنا ل سەر بوویەران. لێ بەلێ، نە هەردەم، فۆکیدید، د ڤێ پڕ سێ دە ئۆ بژەکتیف بوو. ب تایبەتی نێزیکبوونا وی ژ کلیۆن سەرۆکێ دیمۆکرا سێن رادیـکال، نە هەردەم د جیێن خوە دە بوون.

پشتی فۆکیدید، د هەیامێ ئەنتیك دە، دیرۆکنڤی سێن دن هاتن هۆلێ، لێ نە ب هزرا ڕەخنەیی و نە ژی ب کووربوونا ئەنالیزێن خوە یێن سیا سی،

نه ئا ستا فۆکید ید بوون. لێ ئەم د شێن ب ێژن کو ژ دیرۆکنڤیسێن وێ قۆناغێ کو دانه سەر شۆپا فۆکید یدی، کسێنۆ فۆ نت بوو، و ئەمێ ل سەر خەباتا وی ژی هنەکێ ڕاوەستن.

کسێنۆفۆنت

(354-430 ب.ز):

کسێنۆفۆنت (زینۆفۆن) دیرۆکنڤیسەکێ پڕ بەر هەم، لێ نه پڕ کور و پڕ ئالی کو ژب لی دیرۆکنڤی سینێ نێزیکی پڕ سێن ئابۆری، فەل سەفی و لەشکەری ژی دبوو. کسێنۆفۆنت کو ئەتینی بوو، لێ دژی دیمۆکرا سیا وێ بوو و هەوەدارێ (پ شتەڤانێ) سپارتا بوو. د خۆرتاند یا خوه دە، مژوولی فەلسەفا سۆکرات دبوو کو د وێ قۆناغێ دە، ل دەڤ گەنجێن ئاریستۆکراتی، مۆدە بوو. لێ دووڕە، ئەوی مژوولیا فەل سەڤێ ب یا لە شکەری گو هەڕت و نەما لێ ڤەگەڕیا.

کسێنۆفۆنت وەکو شەڕڤانەکی کرێگرتی (ماجور) سالا 401 بە شداری شالاوا (حەملا) کایرێ بچووک، دژی چار ئارتاکسێڤس بوو. کایرێ بچووک، ب هەر ئاوایی دخوه ست دە ستهلاتا فار سان، ب دە ستێ خوە، خی نه. لێ کەنگی، ئەو د ڤی شەڕی دە، ها تە کو شتن، تەرە فدارێن وی یێن فارس، ب چارێ خوه ڕە، ل هەڤ هاتن، ئەڤێ ژی ه شت کو ئۆرد یا یۆ نانی بکە ڤە تەنگاڤیێ و ژ ئەنجام (10) هەزار لە شکەر د دەو لەتا فار سان یا مەزن و فرەهـ ئیزۆلە (دوورکرن) ببن و ڕێیا ڤەگەڕێ ژ بۆ وەلاتی تێتە گرتن. تێ تە گۆتن کو ک سێنۆفۆنت، ب رۆل و کرنێن مەزن ڕابوو یە حەتا ڕێ ژ بۆ ڤەکشاندنا ڤان پەیەدارێن یۆنانی و گهشتنا وەلاتی، ڤەکریە. ئەوی، هەڤالێن خوه یێن شەڕڤان ژ هەرێما با بل، د چیاییێن کورد ستانێ و ئەرمینیا ڕە،

ئانینە حەتا گهشتە تەرابرۆنیٚ[٢]. ژ خوە، پشتی ڤیٚ شالاویٚ، کسیٚنۆفۆنت نیٚزی چاریٚ سپارتیٚ (سالا 394) دبە و ب سپارتان ڕە، بەشداری جەنگا کۆرۆنیٚ دژی فیڤانان دبە کو ئەو هەڤالبەندی ئەتیناییٚ بوون. ژ بەر ڤیٚ چەندیٚ، ل ئەتینایێ، بێی ئامادەبوونا وی وەکو خاییٚن حوکم ل سەر تیٚتە برین. لۆ ما ژی، ئەو ژ دەر ڤەیی وەلاتیٚ خوە دمینە و ل تیٚلیدیٚ نیٚزی ئۆلیچا جیٚ خوە دگرە و خەباتا چاندنیٚ دکە و د ڤالاهییٚ دە، مژوولی ئەدەب دبە.

سالا (370) ژ ئەنجام شەڕیٚ د ناڤەبەرا سپارتا و فیڤانان دە، خەباتا وی یا چاندنیٚ تەنگاڤ دبە و ژ نە چاری دچە کۆریف. د سالا (367) کەنگی سپارتا و ئەتینا د شەڕیٚ ب فیڤان ڕە دبن هەڤالبەند، کسیٚنۆفۆنت ژ سووجداریا خوە تیٚتە عەفووکرن، لیٚ تەڤی وەها ژی کسینۆفۆنت، هەر ڤەناگەڕە وەلاتیٚ خوە و ل کۆرنیفیٚ ژی (سالا 354) دمرە.

یەك ژ بەرهەمیٚن کسیٚنۆفۆت کو خوەدی نرخ بوو، "ئانابا سیس" بوو (ئەو شالاوا کو کایر پیٚ ڕابوو). ئەڤ بەرهەم ب شیٚوەییٚ بیر ئانینیٚ هاتیە نڤیساندن و ل سەر هەوا کایریٚ ب چووکە و ڤەکشاندنا (10) هەزار شەڕڤانان بوو. ب خوە، کەرەستا ڤیٚ بەرهەمیٚ دەولەمەندە و بالکیٚشە، ژ بەر کو نڤیسەر ب خوە بەشداری ڤان بوویەرانە. لیٚ بەلیٚ، ژ بەر کو ئەو رۆلا خوە زیٚدەیی سینۆر مەزن دکە، گومان تیٚتە سەر ئۆبژەکتیڤا ویٚ. لیٚ گەرەك بیٚتە دەستنیشان کرن کو ئەو ل سەر خوە، نە ب ناڤیٚ خوە دنڤیسە (ئەو د بن ناڤیٚ فیٚمیستۆگۆنە سیراکوز، دەرباس دبە).

د نڤیسینا دیرۆکا یۆنان دە، کسیٚنۆفۆنت، خەباتا فۆکیدید ددومینە. ئەم پیٚ دزانن کو دیرۆکا فۆکیدید حەتا سالا 411 دکشینە و ژ ڤر و پیٚڤە کسنۆفۆنت حەتا سالا 362 ب.ز. بەردەوام دکت. ل ڤر، ل گەل ڤەسەکرنا

(1) کسیٚنۆفۆنت یەکەمین دیرۆکنڤیس کو د سەدسالا (4) ئان ب.ز ناڤیٚ کوردان تینە سەر زمانی.

سوبژەکتیڤی ژی، ئێدی ئۆبژەکتیڤی ژی هە یە. کسێنۆفۆنت (ژبلی گەڕیانا ل ڕوودانان) هەردەم د پەرتووکێن خوە دە، ل ڕێڤەبەرێ نەموونایی د گەڕە و ل سەر ژیانا وان دنڤیسە و ئەو دبن پارچەیەك ژ دیرۆکا وی.

ل گۆرا ئاگەهدارییێن کو ل سەر کسێنۆفۆنت هەنە، ئەو د نەڕینێن خوە یێن سیاسی و جڤاکی دە، کەڤنە پەڕەست (کونسێرڤاتور) بوو و ژ بەر ڤێ چەندێ ئەو لایەنگرێ دەستهلاتا مەلەکی بوو.

هۆنەریا ریتۆریکا

(پەیڤە جوانی، گۆتاربێژی)

هین، د قۆنا غا پێشین، ژ پێشکەفتنا جڤاکێ دە، گۆتەبێژی ل یۆنانێ وەرارەك خوە هەبوو. و ب ڕوونشتنا سیستێما دیمۆکراسیێ ل ئەتینایێ، هین بێتر بوو ئالیکار کو ئەڤ ڕەنگێ پەخشانێ، ب پێش دە بچە. د وێ قۆناغێ دە، گۆتە بێژیێ، د چەند واران دە جیێ خوە گرتبوو، ئەڤ ژی ئەڤە بوون:

1- گۆتەبێژیا سیاسی: د ڤی واری دە، پێریکل گەلەکێ ناڤدار بوو.

2- گۆتەبێژیا، د دادگەهان دە.

3- گۆتەبێژیا ئێپیکدێتی، ئانکو ئاهەنگی و گورگی ڕێبەریا ڤی واری پەیڤە جوانیێ دکر.

ژ خوە، ئەتینا و سیتسیلیا، ژ دەڤەرێن کو ژ جییێن کو گۆتەبێژی، لێ گەلەکی گەش بووبوون.

د ڤێ قۆناغا دیرۆکی دە، ل یۆنانێ، زانیاریەك تایبەت، ل سەر هۆنەریا پەیڤە جوانیێ، ڕوونشتنەك خوە چێ دبە و ژێرە تێتە گۆتن: ریتۆریکا. کەسێن دامەزرێنەرێن ڤی ژانرێ پەخشانەیێ، سەفسەتایی بوون، کو تەنێ ئارمانجەك وان هەبوو: چاوا ب ڕێیا گۆتەبێژیێ باوەر یا کەسێ هەمبەری خوە، ب پەیڤا خوە بینە. مرۆڤێ گۆتەبێژ، گەلەکی هۆنەریا "ژێستێ" ب کاردئانی، ئانکو ب ئاخفتنێ ڕە، لڤین و ئیشارەتێن دەست، چاڤ و دێم ب ژێستێ ڕە دڤیابوو پالدەر و هەستا گەرم د گۆتەبێژیێ دە، پەیدابوونا. ئەڤ هەموو پێکڤە، دهشت کو ئاخافتن ژی بێتە خویاکرن.

گرنگیا ئاخافتنا ریتۆریکی، د وێ قۆناغێ دە، نە کو تەنێ کارتێکرنا خوە ل پێشکەفتنا پەخشانێ کر، هەر وەها ژی ئەو کەرەستێن کو ل پەی

گۆتەبێژان ما، ژ بۆ دیرۆك و نیاسینا جڤاکا ئەنتیك، بوونە ژێدەرێن گرنگ و بێ هەمپا.

ژ کەسێن خوەدی پەیڤێن جوان یێن هەرە ناڤدار: لیسی، ئیسۆکرات، و دێمۆ سفێن بوون، و ئەمێ ه نەکێ ل سەر ژ یان و خەباتا ڤان نا ڤدارێن ریتۆریکی ڕاوەستن.

لیسی

(459-380 ب.ز):

لیسی سالا 459، ل ئەتینایێ ژ دایك بوویە و نێزی سالا 380 مر یە. ئەو ژ بنەمالەکا پڕ حالخوەش بوو، ژ بەر خەباتا خوە یا سیا سی (ئە ندامێ پارتیا دیمۆکرات بوو)، د دە ما دە ستهلاتا "30 ستەمکاران" ب برا یێ خوە ڕە دبە فرار (مەحکووم). و د دەر حەڤا وان دە بڕیارا ب دار ڤەکرنێ تێ تە ستەندن. لیسی، ب ڕێیەکێ ژ ڕێیان، خوە خلاس د کە، لێ بەلێ برا یێ وی بێی مەحکەمە ب دار ڤە دبە و مالا وی تالان دبە.

ل گۆرا تێ تە گۆتن لی سی (400) گۆتەب ێژی نڤی سیبوون، لێ تەنێ (233) ژ وان ره سەنی بوون. و ژ وان هەموویان تەنێ (34) گۆتەب ێژ گهشتنە سەردەما مە.

ب ڤان نڤیسێن خوە، لی سی ل ئەتینایێ "لۆگۆرا فەکی" نا ڤدار، ئانکو نڤی سەرێ پەیڤا جوان بوو. وە کو داب لی سی ژ خەلکێ ڕە "مراف عە" دنڤیساند دا کو ئەو خوە ل بەر دادگەهێ بپارێزن. ب تەنێ جارەکێ، ئەوی ب خوە، پاراستن کریە، ئەو ژی هەمبەری کوشدارێ (قاتلێ) برا یێ وی بوو و ژێ پێڤە ئەوی نەدشیا ئەڤ خەبات ل بەر دادگەهێ بکە، ژ بەر کو ئەو نە هەموەلاتیێ ئەتینایێ بوو. و ئەو کەسێن کو ئەو ماف هەبوون پێویست بوو

کو ژ خەلکێن ئەتینایێ بن. و گۆتەبێژیا کو گەرەك ئارەستەی دادوەر ببە، پێویست بوو ئەڤ هەردو رەوشت تێدە هەبن:

1- ب زمانەکێ سڤك کو نێزی زمانێ ئاخافتنێ (دەڤۆکی) بوو.

2- پێویست بوو، سیستێما ئاخافتنێ ل دادگەهێ، ل بەر چاڤان بها تا دەرباسکرن.

مەرجێ پێشین ئاخافتنا ل گۆرا ئاستێ د پرسێن ژیانێ یێن کو رۆژانە چێ دبوونە، و مەرجێ دویەمین ل گۆرا سیستێما دادگەهێ ئاخافتن، وەها دبوو: ژ پێشەکێ دەستپێکرنە، دوورە قسەکرنا ل سەر بوویەرێ (بابەتێ) و ل پەی ڤێ یەکێ، دیارکرنا دەلیلێن، د دەستان دە و د داوی دە، دەستنیشانکرنا ئسباتاماڤێ خوە.

ئەڤ رووتینەك بوو و ل گۆرا رووتینێ نە هەردەم، ئاخافتن د بەجیێ گوهـ لێکرنێ، لێ لیسی ئەرێ ژ دەرڤەیی سیستێمێ دەرنەدکەت لێ شێوەیێ نڤیسینێ ب سڤکبوون و ئاخافتنا ل گۆرا ئاستێ دهشت، کو راستیەك تێدە هەبە و ببە جیێ گوهدارییێ. و باوەری ژی ببێی گوهـ لێکرنێ چێ نابت. ژ بەر ڤێ چەندێ، بەری نڤیسا پرسا کو کەس دهاتە ل دەڤ، ئەوی بەری هەر تشتی گوهداریا وی مرۆڤی دکر، ژ لایەکی وی ئاستا وی ناس دکر و ئاریشا کو گەرەك چارەسەر ببا، پێ ئاگەهدار دبوو پشتی ڤێ یەکێ وی پاراستنا وی مرۆڤی ل گۆرا زمانێ ئاخافتنا وی و ل سەر زمانێ وی (ب دێمێ یەکم) دنڤیساند. ئەڤ زمانێ سڤك و د ئەینی دەمێ دە، ئەدەبی د پاشەرۆژێ دە، کارتێکرنا خوە ل پێشکەفتنا ئەدەبا پەخشانێ کر. نە ب دەرەوا، نڤیسەرێن رۆمانی ئەڤ شێوازێ نڤیسینا لیسی، د بەر هەمێن خوە دە، د بەر چاڤان رە دەرباس دکرن. ژبلی لیسی، هندەك لۆگۆگرافێن دن هەبوون و ژ وان یێن کو کارتێکرنا خوە د پەخشانا ئەنتیك دە کربوون ئیسۆکرات بوو.

ئیسۆکرات

(33-436):

ئیسۆکرات نیڤێ داوی ژ سەدسالا پێنجان (نێزی 436-338) ژ دایك بوویە، و وەکو مامۆستێ ریتۆریکێ و دامەزەرێ ئاخافتنا ئاهەنگان ناڤدارە، لێ بەلێ دەستپێکا خەباتا خوە یا ریتۆریکێ، ئەوی ژ دانینا گۆتەبێژیا پاراستنێ د دادگەهێ دە، دەست پێ کربوو. د ئاخافتنا "دژی سەفسەتیان" ئیسۆکرات بەرنامەیا خەباتا خوە دکە بنگەهـ. ئەو دیار دکە کو فەلسەفا دورستی نابە ب سەفسەتایی یە کو ئارمانجا ئاخافتنێ، ئاخافتن ب خوە یە، تێکەل ب بە. د نەڕینا ئیسۆکرات دە، گۆتەبێژەر (گۆتاربێژ) گەرەك بەهرەمیەك وی هەبە و خوەدی زانینەك کولتۆری بە. و ب ڤێ ڤە گرێدایی بە، پێویستە بەردەوامی ل سەر ئاخافتنا خوە بخەبتە. ئیسۆکرات تەمەنەکی درێژ کر و یەك ژ نڤیسەرێن ناڤدار یێ دەما خوە بوو. ژ بەرهەمێن کو ژێ مانە (21) گۆتەبێژە و (9) نامەنە.

پشتی کو ئەتینا سالا (404) د شەڕ دە تێکچوو، ئیسۆکرات ب بەردەوامی کەمباخیا یۆنانێ دەستنیشان دکر و چارەسەریا ئاریشێن وێ د ڕیبەریا سپارتا و ئەتینا پێکڤە ژ ێڕە گرنگە. یان ژی سەرکاریا کەسەکی (فیلیپ وەکو نەموونە) کو بەرژەوەندیا گەل دپاراست و ئەتینا مەزن دکر. ئیسۆکرات گرنگیەك مەزن ددا هۆنەریا دەربڕینا هزرێ، ئەو ژی ب کارئانینا بێژەیێن د جیێن خوە دە، بێی گۆتنێن زێدە. و د نەڕینا وی دە، هیچ نابە بێی ئامەدەکاری، ژ وارەکی دەرباسبوونا وارەکی دن. ئەڤ شێوازێ ئیسۆکرات د نڤیسینێ دە، د "ریتۆریکا" ئاریستۆ و د ئاخفتنێن دێمۆسفێن دە تێتە دیتن. دووڕە شۆپا شێوازێ ئیسۆکرات، د ئەدەبا رۆمانی دە ژی ل دەف (شیشێرۆن) دیار دبە.

دێمۆسفێن
(384-322 ب.ز):

ژ ئەنجامێ هەرڤاندنا هەڤالبەندیا ئەتینا یا دەریا یا دو یەمین، یۆنان دەربا سی کریزە کا (قەیرا نەکا) سیا سی و ئابۆری بوو، و مەتر سیا پەر چەبوونێ کە تە پێ شیا وێ. ژ لا یەکێ دەو لەتا فرس هەول دا کو سەرخوەبوونا یۆنان وندا بکە و نەکێمی ڤێ خوەستەکێ ل دەڤ فلیپ سێ دویەمین یێ مەکیدۆنی هەبوو کو د وێ دەمێ دە، مەکیدۆنیا دەولەتە کە ب هێز بوو. د ناڤ یۆناد یان دە، لا یەدارێن (لا یەنگرێن) فلیپێ دو یەمین هەبوونە، کو پێکڤە هەمبەری فارسان ڕاوەستن. لێ هێزێن یۆنانی یێن دن هەبوون کو هەمبەری ڤێ نەڕینێ بوونە. ژ خوە دیمۆسفێن رێبەریا ڤێ هێزا کو هەمبەری پێ گرێدانا یۆنان ب مەکیدۆنیا ڕە، ڕادبوو.

دیمۆسفێن کو ژیانا خوە ژ (384) حەتا (322) کر (حەتا دەستپێکا قۆناغا ئێلینی). باڤێ وی حال خوەش بوو، تێتە گۆتن کو دو جیگەهێن میهەنی (پیشەیی) ل دەڤ هەبوون، یەك ژ بۆ ئامادەکرنا مۆبیلیا بوو، و یا دن ژ بۆ ئامادەکرنا چەك بوو. ب مرنا باڤێ وی، یێن سەرکار ئەڤ مال خستن بن دەستێن خوە. ژ خوە، دیمۆسفێن وەکو گۆتەبێژ هاتە ناسکرن دەما د دادگەهێ دە، ماڤێ خوە پاراست و مالێ خوە ژ ڤان سەرکاران ستەند. پشتی ڤێ یەکێ، حەتا قۆناغەکێ دانانا گۆتەبێژیا پاراستنێ، د دادگەهێ دە، ژێڕە دبە کار. لێ دووڕە، ئێدی وەکو ریتۆرکێ سیاسی ناڤ ددە، ب تایبەتی ئەو ئاخافتنێ هەمبەر فلیپێ دو یەمین و ب ڤێ یەکێ ئەو دبە لیدەرێ پارتیا هەمبەری ماکیدۆنیان. و د ئاخفتنێن خوە دە، هەردەم بەرژەوەندیا وەلات و سەرخوەبوونا یۆنان دپاراست. و بانگی گەل دکر کو هەمبەری ستەمکاریا فلیپ ڕابن.

د جەنگا هیرۆ نیٚ دە کو یۆ نان شکە ست و سەرخوەبوونا ویٚ ب داوی هات، دیٚمۆسفیٚن ئاخافتنا خوە ل سەر کەلەخیٚن کو ژ بۆ ئازاد یا وەلات دان، کر. ژ بۆ ئاستا وی یا بلند د گۆتاربیٚژییٚ دە، تیٚتە پیٚشنیارکرن کو خەلاتا زیٚرینیٚ پیٚڤە بە. لیٚ ئیٚسخین کو بەر بەریٚ وی ییٚ سیا سی بوو، هەمبەری پیٚشنیاریٚ ڕادوەستە. دیٚمۆسفیٚن ب ئاخافتنەکیٚ خوە دپاریٚزە و د ڤر دە ژی، ب سەر دکەڤە. لیٚ بەلیٚ، ئۆتۆریتیتا وی دهەز هەزە (د هژییٚت) دە ما نکارە د یار بکە ئەو پەڕیٚن کو ژ بۆ لازمیا دەولەتیٚ سەرف کر یە، ب چ ئاوایی هاتنە خەرجکرن. ئەو نە چار د بە م شەخت ب بە، لیٚ پ شتی مر نا ئەلەکسەندەریٚ ماکیدۆنی دزیڤڕە ئەتینا، دا کو سەرکاریا تەڤگەرا هەمبەری مکیدۆنیان بکە. شوونگریٚن ئەلەکسەندەر تەڤگەرا وی د پەلخینن و هەول ددن سەرکاریٚ ویٚ د بن دەستیٚن خوە خینن. دیٚمۆ سفیٚن ژ نە چاری ژەهریٚ ڤەدخوە و خوە دکوژە.

گەرەك بیٚتە گۆتن کو دیٚمۆسفیٚن یەك ژ وان ناڤداریٚن ریتۆریکا یۆ نانی یا ئەنتیك بوو. ئەوی د پیٚشیا کەسیٚن بەری خوە وەکو لیسی و ئیسۆکرات خست، و ل گۆرا ڕەخنەگریٚن ویٚ قۆناغیٚ دیٚمۆسفیٚن کورتایەتی و گەڕیانا ل پا لدەریٚ ژ فۆکید ید گرت بوو، هزرا ڕا ڤەکرنیٚ ژ لی سی ستەند بوو و ژ ئیسۆکرات پیٚگریٚدانا بەشان ب هەڤڕە. ب هەڤگونجانا ڤان رەوشتان هەمیان پیٚکڤە، شیٚوازیٚ تایبەت ییٚ دیٚمۆسفیٚن ب خوە چیٚ بوو و یا گرنگ ل گۆرا ناڤەرۆکیٚ شیٚوازیٚ کو ژیٚڕە دهاتە گونجاندن.

پەخشانا فەلسەفی

ل یۆ نانێ پێ شکەفتن و ڕوونـ شتنا فەلـ سەڤێ، د سەد سالا (6) ئان ب.ز دەست پێ کریە. د وێ دەمێ دە، ژ هەرێمێن یۆنانی یێن د وارێ ئابۆری دە پێشکەفتی بوون، جەزیرێن دەریایا ئیجا و بەراڤێن ئاسیا بچووك بوونە کو زاراڤێ ئییۆنی یێ وان بوو. ئەڤ وارێن (جیگەهێن) جوغرافی شیان ل پێشیا دانشوارێن ئییۆنی ڤەکرن، دا کو دانیاسینا وان ب زانیاریا ڕۆژهلات ڕە، چێ ب بە. ئەڤ ژی، ژ بۆ دەولەمە ندی و پێشڤە چوونا زاـ یاری و ڕەو شەنبیریا یۆ نانی د بە ئالیـ کار. و زانیار یا کو هەموو وار ێن زا نینێ ژ بۆ نیا سینا جیهانێ، ددا بەر خوە، یۆنانیان ب فەلسەڤێ، ب ناڤ دکرن. بێژەیا فەلسەڤێ ب زمانێ یۆنانی واتەیا "هەزکرنا ژ بۆ حکمەتێ، عاقلمەندیێ" دستینە.

گەرەك، بێ تە گۆتن کو فەلـ سەفا ماتر یالیزمێ (ماددی) ب ئاواکی عەفوی، ل دەف دانـ شوارێن ئیـ یۆنی، ل دبـ ستانا میـ لەتی (ژ ناڤێ باژارەکی هاتـ یە) ج یێ خوە گرتـ بوو. ئەو ل سەر هیـ مەنێ (بنـ گەهێ) فەلـ سەفا ئیدیالیزما ئۆبژەکتیڤی (میناکیا بابەتی، المثالية الموضوعية) چێ دـبوو. پرس و ئاریشێن پێشین کو فەلسەفا یۆنانی دانیبوونە بەر خوە، بەری هەر تـشتی پرـ سا ژ یێدەر و جەو هەرێ جیـ هانێ بوو. ژ خوە، ل دەف فەیلە سووفێن دبستانا میلەتی کەرەست و کرنە، بنگەهێ بنگەهان بوون. ئاڤ، ئاگر، و جەو (ڤالاهی) ل دەف وان بێ داویبوو نەك بوو و ژ جیـ هانێ ڕە، دکر نە ژ یێدەر و بنگەه.

ل پەی ڤێ دبـستانێ، ب قۆنا غەکێ، ل ئیتالـ یا دبـ ستانا فیـ ساغۆر ها تە دامەزرا ندن کو ئەڤ پرس ب هەڤکاریا سیا سەت و ئایینی ها تە گر یێدان. فیساغۆری، د هزرێن خوە دە، نێزی بۆچوونێن ئۆرفیکیان بوو، کو د گۆتن: دەما گیان ژ گەودەکی (لاشەکی) دچە، ئەو کراسێ لاشەکێ دن ل خوە دکە.

د داویا سەدسالا 4 ئان ب.ز، ئێدی ئەفلاتوون ڕێ ل بەر ڤان بۆ چوونان دگریت و د سەدسالا (3)ئان دە، فەلسەفا وی ڤەدژەنە و فەلسەفا نوھ تینە ھۆلێ (مەیدانێ). ژ بۆ ڤێ فەلسەفا نوھ، بزاڤ و لڤینا (مو حەرك) بنگەھێن ژ بۆ سروشتێ دبە "نوس" (عاقل). د سەدسالا (4)ئان ماتریالیزم (کو ڕێیا دێمۆکرێت بوو) و ئیدیالیزم (کو ڕێیا ئەفلاتوون بوو) گەھشتن پلا خوە یا ھەری بلند.

مخابن، بەرھەمێن فەیلەسووفێن فەلسەفا ماتریالیزمێ یێن وێ قۆناغێ نەگەھشتنە مە، لێ تەنێ ھندەك پارچە ژ ڤان بەرھەمان مانە و تێتە گۆتن کو ئەفلاتوون ب خوە، بەر ھەمێن دێمۆکرێت د کڕین و د سۆتاندن، دا کو شۆپ ژ وان ڕە نەمینە. و د سەدسالێن ناڤین دە، د ێرێ ژی رۆلەك مەزن د ونداboونا بەرھەمێن فەلسەفا ماتریالیزمی دە، لیست (گێڕا).

ژ بەر کو ئەوێ تەنێ بەر ھەمێن فەلسەفی یێن ل گۆرا ئیدیۆلۆژیا ئایینبینیێ دە دپاراستن و یێن ژ دەر ڤەیی خە لەکا بۆ چوونێن وێ، بێ مفایەتی دمان و دووڕە تەلەف دبوون.

دێمۆکرێت

(370-460):

ماتریالیزما خوە، ژ لێڤکیپ ستەند بوو و ھین بێتر ئەڤ فەلسەفە ب پێشڤە بر. ئەوی دگۆت جیھان ژ تشتێن ھەری بچووك کو نایێ دابەشکرن (پەرچەکرن) چێ بوویە. ئەڤ تشتێ ھەری بچووك ژی ئاتۆمە (زەررەیە) کو ھەردەم د لڤینێ دیە و د ڤالاھیێ دە دگەڕە. ل گۆرا ڤێ تیۆریێ (نەزەریێ) ھەر گەودەك ژیانا خوە دکە، حەتا کو دابەشی سەر ئاتۆم نەبت و ژ خوە ئەڤ یەك، ب گیانەدەر ژێ چێ دبە کو ئەو ژ ێدەرا لڤینا لا شە. فەلسەفا ماتریالیزمێ، گیانێ مرۆڤی ب ڤیانا خوداوەندان گرێ نەددان. ل گۆرا وی

خوداوەند ژ ئاشۆپا مرۆڤیە و هەبوونا وان (خوداوەندان) هیچ کارتێکرنێ ل لڤین و بزاڤا ژیانێ ناکت.

د پڕ سێن سیا سی دە ژی، دێموکر یێت، بەرەڤاژیا ئەفلاتوون و ئیدیالیستێن دن بوو، ئەو ب هەر ئاوایی ل گەل سیستێما دیمۆکرا سیێ بوو. درووشما وی د ڤێ پرسێ دە ئەڤە بوو: هەژاری و دیمۆکرا سی ژ حالخوەشی و کۆلایەتیێ باشترە. ئانکو بەلا ئەز ئازاد بم و هەژار بم، لێ نە دەولەمەند بم و کۆلە بم.

هەمبەری ڤێ هیندەکرنا (تەعالیما) ماتر یالیزمێ، ئیدیالیزم بوو، کو ئەفلاتوون هیمدار و وەحیداری وێ بوو. ئەفلاتوون، نە تەنێ ب پارێن خوە، بەرهەمێن ڤێ فەلسەڤێ دکرین و دشەوتاندن، هەر وەها ژی ب زانیاریا خوە، هەمبەری وێ ڕادوەستیا. ل ڤر، ئەمێ هنەکێ ب فرەهی ل سەر ئەفلاتوون، بۆچوون و هزرێن وی یێن فەلسەفی ڕاوەستن.

ئەفلاتوون

(427-347 ب.ز):

نڤیسەر و فەیلەسووفێ یۆنانی یێ مەزن ئەفلاتوون سالا 427 ل ئەتینایێ ژ دایك بوویە. ئەو ژ بنەمالەلا ئاریستۆکراتی بوو، کو ژ لایێ باڤێ رەها وی دگهی چارێ ئەنتیك یێ داوی (کۆدر)، و ژ لایێ داییکێ ڤە کۆکا وی ڤەدگەڕە سەرداریێ ناڤدار یێ سەد سالا (4) ئان ب.ز سۆلۆن. هەما بێژە ئەفلاتوون ژ سنێلاییا خوە پڕ مەوهیبە خوە دا خویاکرن و مرۆڤێ یۆنانی یێ کلاسیکی کو جوانیا گیان و لاش تێدە دهاتە گەودەکرن، د ئەفلاتوونی دە ژی ئەڤ رەوشت هەبوون. ژبلی زانینا خوە یا پڕ ئالی، ئەو ب دیمەنێ خوە ژی، بەدەو (جوان) بوو، ژ خوە ناڤێ ئەفلاتوونی (ناڤێ وی یێ رەسەن ئاریستۆکل بوو) ژ بەر بەژنا وی و دێمێ وی یێ ل هەڤهاتی، لە قەبا ئەفلاتوون ستاند. و وەکو هاتە گۆتن د خۆرتانیا خوە دە، ژ بلی فەلسەڤێ،

ئەفلاتوون مژوولی ئەدەبا شانوویێ و شعرێ د بوو، وە ها ژی مۆز یك، شێوەکاری و ئاتلیتیێ (لەش جوانیێ) دبوو، لێ بەلێ کەنگی سوکرات ناس کر، دەست ژ مژوولیا خوە یا پڕ ئالی بەردا.

سوکراتێ کو هەردەم جل و بەرگێن بە سیت لێ بوون، و خواس د کۆلانێن ئەتینایێ دە د گەڕیا دۆ ست و گو هداران ددان تەنگالا وی و پ ێڕە دمە شیان. و کەنگی ئەفلاتوون سالا 407 پێڕ کی سوکرات هات، هەموو لایێن زانینێن دن ڤەمرین و تەنێ فەلسەفە ژێڕە بالکێش ما.

سالا 399 سوکرات، ژ بۆ ڕەخنە یا ئاییندیا کو هەبوو، وەکو مرۆ ڤەکێ خەراب کو کارتێکر نا نەباش ل گەنجان د کە، ب دار ڤە بوو. مر نا وی با ندۆرەك (کارتێکر نەکا) مەزن ل ئەفلاتوونێ گەنج کر. نە ب دەرەوا سوکرات وەکو پرسۆنێ یەکەمین د هەموو بەر هەمێن ئەفلاتوونی دە جیێ خوە دگرە. تەنێ رۆلا سوکرات، د بەر هەمێ وی یێ داوی دە " قانوون" کو ئەفلاتوون بەری مرنا خوە نڤیسیبوو، نینە.

پشتی کوشتنا سوکرات، ئەفلاتوون هەول ددە تیۆر یا خوە یا ل سەر دەو لەتا نەموونایی، د ژ یانێ دە ب جی بکە. ژ بۆ ڤێ ئار مانجێ ئەو د هۆ ندرێ گە لەك سالان دە، چەند جاران د چە سیت سیلییا دەڤ ستەمکار دیۆنیسێ مەزن و کوڕێ وی دیۆنیسێ بچووك. ئەڤ هەولدانێن ئەفلاتوونی ژ بۆ گو هەڕتنێن جڤاکی و سیا سی، بێ ئەنجام دمینن و هندك مابوو ب دەستێ ستەمکار بێتە کوشتن، ژ بەر کو تیۆریا وی ل سەر ئاڤەکرنا دەو لەتا نەموونایی، ما ل سەر کاغەزێ.

ئەفلاتوون، ب هاتنا خوە، ڤێ جارێ ئاکادیمیا خوە ل ئەتینایێ ڤەدکە و هەموو ژیا نا خوە یا مایی ژ بۆ فێرکر نا فەلسەفێ تەرخان د کە. و ئەڤ دبستانا کو ئاڤەکربوو، حەتا داویا قۆناغا ئەنتیك هەبوونا خوە ددۆمینە.

لێ ئەفلاتوون وەکو فەیلەسووف، ل سەر زەمینا ئەورووپی، یەکەمین دامەزرێ نەرێ فەلسەفا ئ یدیالیزما ئۆ بژەکتیڤی بوو. ل گۆرا تیۆر یا

ئەفلاتوون یا فەلسەفی، جیهانا هزرێ یا بەردەوامی و بێی گو هەڕتن هە یە. ژ خوە، ئەڤ جیها نا هزری هەموو هـ نەرا (هـ یّزا) خوە ل سەر جیها نا مەتریالیزمی ڤالا دکە. جیهانا مەتریالیزمی نەدشێت تەمامبوویی بە، هەما ژ بەر وێ یەکێ کو هزر ژ بۆ وێ نەمایی یە. ل گۆرا ڤێ تیۆر یا کو جیها نا هزری نەموونا یەکترە ژ جیهانا کەرەستی، ئەفلاتوون دگهێ وێ باوەرێ کو جیها نا ب هە ستێ تێ تە نیا سین، ڕەنگڤەدا نەك لاواز ژ ئدیالا بلـ ندە کو ئەبـ سەلۆتە (موتلە قە) و ژ ێڕە تێـ تە گۆتن: خـ ێر و بـ ێر و ئاڤا کەرێ ئاڤا یا جیهانێ یە.

ل دەف ئەفلاتوونی، نیاسینا جیهانێ پێشی دهزرێ دە چێ دبە کو هەر تشت ژ هەڤ جودا تێنە دانان. و دەما مرۆڤ دشێت تێ بگهێ (ب عەقلێ خوە دیتن ئان د هشێ خوە دە چێ کرن) و ڤی تشتێ جوان و جودا ببیـ نە، ئەوێ گەلەك تشتێن دن یێن جوان بنیاسە. کەنگی یەك دەرباسی لا شێ کەرە ستی یا جوان ببە، وێ هزرا وێ یا جوان ژی ناس بکە، ئانکو گـ یانێ کەرە ستێ. ژ نیا سینا تـ شتەکی بۆ تـ شتەکی دن چێ د بە، ب گۆتنە کە دن، یەك ژ کەرەستەك جوان دەرباسی جیهانا چەند کەرەستێن نەکێمی یێ بەری خوە بەدەو، دهێلە ژ پلەکێ ژ جوانیێ دەرباسی یەکە دن بـ بە. ئانکو ژ تایـ بەتییێ دەربا سبوونا گـ شتییێ یە و ئەڤ ژی گهـ شتنا پلا هەری بلـ ندە. و تەنێ فەیلەسووف (حەز کەرێ عاقلمە ندیێ) گەرۆکێ ڕا ستگریا بلـ ند و هۆزان، د گیانێ خوە دە، دشێت هەستا جوانیا بلند د ژیانا یەك ئالی دە ببینە و بەرێ خوە بدە وێ.

د گەڕیانا ژ بۆ جوانییێ، بنگەهێ ژ بۆ هیندەکرنا یا ل سەر دەربڕینێ و شێوەیێ تەمامبوویی یا ل سەر هەیینێ ئەڤ تیۆریا فەلسەفا ئەفلاتوونی یە. ئەڤ تیۆریا ئەفلاتوونی د سەردەما مە دە ب ئێستێتیکێ (زانیار یا جوانییێ) تێتە نیاسین. د ڤێ تیۆریا جوانییێ یا ئەفلاتوونی دە شۆپا ئیدیالیزمێ تێتە دیتن.

هەگەر جیهانا مەتریالیزمێ (مادی) ل گۆرا ئەفلاتوون ڕەنگڤەدانە ژ جیهانا هزرێ ڕە یە، ئەڤجا هۆنەرمەند و هۆزان د بەرهەمێن خوە دە هەول ددن لا سەیەکرنا تـ شتێن هاوێردۆرا خوە بـکن و ژ نوه ڤە بێتر ژ یانێ بنرخینن، ئەڤ ژی تێ وێ واتایێ کو هۆستەیاتیا وان دەرەوە، ژ بەر کو ئەو ب کۆپیکرنا سیتاڤا ڕاستیا ئیدیالا بلند ڕادبن. هۆنەرەك وەها نە د شێت د جڤا کا نەموونایی دە هەبت، ژ بەر ڤێ چەندێ حەتا هۆمێرێ مەزن، ژ باژارێ کو ڕێبەریا وێ فەیلەسووف دکن، گەرەك بێتە قەورا ندن (ئاڤێتن). ب ڤی ڕەنگی هۆنەرمەند و هۆزان ل دەف ئەفلاتوونی نەخوەدی شیانێن کو لاسەیەکرنێ وەکو تێتە خوەستن بکن.

لێ بەلێ، ئەفلاتوون دبێژە تەنێ د حالەتەکێ دە، هۆزان د شێت جوانـیا نەموونایی بئافریـنە، ئەو ژی دە ما عەقلێ خوە وندا بـکە و شێت بـبت، ئەڤجا ل بەر وی جیها نەك ژ نـ شکا ڤە ڤەد بە کو ل سەر لا سەیەکرن و پێ ڤەرێن هۆ نەرییێ ژ بیر د کە و ب سایا شرۆ شا (وەحـ یا) مۆزان د بن ئافرێنەر (مبدع). ئەفلاتوون ڤێ پرۆسێسا شرۆش داخـستنا مۆزان، ل سەر هۆزاناڤان، د دیالۆگا خوە دە یا ب ناڤێ "ئیۆن" شانی مە ددە.

گەرەکە بێتە دەسنیشان کرن کو نەڕیـنەك دن ژی هەمـبەری ئەدەب و هۆنەرێ ل دەف ئەفلاتوونی هەبوو: ل گۆرا ڤێ نەڕینێ، هە گەر کارتێکر نا ئەدەب ل سەر هەلچوونا خەلکێ هەیە، ئەڤ ژی دهێلە بە شێ عاقلمە ندییێ د گیانێ وان دە لاواز و کێم ببن. ئانکو کارتێکرنە کە خەرا بە و دهێـلە مرۆڤ دووری تشتێ کو خوەدێ ژ ێڕە نڤیـسیە (کر یە ڤـسمەت) بکە ڤە. لێ بەلێ، ئەفلاتوون نە هەموو ڕەنـگێن ئەدەبی ب ز یان دد یت. ئەوی سرۆدێن خوەدایی و پە سندانا قەهرەمانان، ژ بۆ جڤا کا نەموونایی ب با شی دەستنیشان دکرن. لێ ب گشتی ئەفلاتوون، د ئەدەب و هۆنەرێ دە، مەترسی ل سەر جـ ڤاکێ دد یت. نەڕیـنەك وە ها، بەراـبەری ئەدەب و هۆ نەرێ، بەرەڤاژیا هزرا ڕوونشتی یا ل سەر ئەدەب کو ل دەف یۆنانـیان پە یدا بـبوو.

سەیرە، ل گەل ڤێ نەڕینا نەگەتیڤ بەرانبەری رۆلا ئەدەب د وارێ زانین و پەروەردێ دە، ئەفلاتوون، ب خوە نڤیسەرەکی وەسفداینی یێ باش بوو.

ژ بەرهەمێن ئەفلاتوونی یێن گهشتنە مە (42) بەرهەمن (د بەژ وان هندەك نە یێ وی بن) ب گشتی، ئەفلاتوون بەرهەمێن خوە ب شێوەیێ دیالۆگێ دنڤیساندن. ئەڤ ڕەنگێ نڤیسینی یا وارێ فەلسەڤێ بوو، پێشکەفتنا خوە ژ سەدسالا (4-5)ئان وەرگرتبوو. تەنێ، بەرهەمەك ئەفلاتوونی نە ب شێوەیێ دیالۆگێ بوو، ئەو ژی د "ئاپۆلۆگیا سۆکرات" (گۆتنا پارستنێ ل بەر دادگەهێ).

ب خوە، ئەفلاتوون هۆستایێ وێنەکێشیا مرۆڤان بوو. وەکو داب، د ڤان دیالۆگان دە، دو نەڕینێن دژبەر جیێن خوە دگرتن و پێکڤە وەسفداییینا پارترێتێن کەسێن کو گوفتوگۆ ب هەڤ ڕە دکرن، دهاتە دانان. پرێ جاران، رۆلا سەروەری، د ڤان دیالۆگان دە، ددا سوکراتی. ب ڤێ یەکێ، ئەفلاتوون رێ ژ خوە ڕە ددیت کو بۆچوون و هزرێن خوە ل سەر زمانێ مامۆستایێ خوە پێشکێش بکە. ئەڤ ژی، ژ بەر دو سەدەمان بوون:

1- سۆکرات د ناڤ جڤاکێ دە گەلەکی ناڤدار بوو.

2- سۆکرات وەکو مامۆستایێ وی، ڤەژینا وی، ژ بۆ ئەفلاتوون ئەرکەك ژ ئەرکێن خوە ددیت.

لێ گەرەك بێتە گۆتن کو پارترێتێ سۆکرات، د ڤان دیالۆگان دە، نە سۆکرات ب خوە یە، لێ وەکو کەسانیەکە دیرۆکی، ئەڤ رەوشتێن کو ژێڕە دبوون دەستنیشان خوە لێ دخوارن (ژێڕە گونجاو بوون).

د دیالۆگێن ئەفلاتوونی دە، کەسێن دن هەنە یێن سەردەما وی ب خوە بوون، ئەو ژی، شاعر، فەیلەسووف و گەنجێن کو ل هاوێردۆرا سۆکراتی ڕە دکەتن دیالۆگێ، د ناڤ وان دە، "فیساغۆر، کریتی، پارمێنید، فێرۆن، لیسی.. و .ی.م". لێ بەلێ، هندەك دیالۆگ ناڤێن خوە ل گۆرا بابەتێ دستەندن. چێترین د یالۆگێن ئەفلاتوونی، د وارێ هۆ نەریا خوە دە ئەڤە بوون:

" جەژن" ل سەر ئەڤینێ یە، "فیدۆن" ل سەر گیانە، "تیمێ" ل سەر ئاڤەکرنا جیهانێ یە، و د "دەولەت و یاسان" دە ئەفلاتوون تاڤلۆ یا ب چ ئاوایی گەرەك جیهان بێتە ئاڤەکر، بۆچوونا خوە داتینە.

د پەرتۆکا "دەولەت"ێ دە، ئەفلاتوون دبێژە کو کۆمارا ئاریستۆکراتی پێویستە ئێلیتا (نوخبە) رێڤەبەریا وێ بکن، ژ بەر کو ئەڤ چین (کۆما جڤاکی) چێترین هەموەلاتینە و زانینا کو تێتە خوەستن، ل دەف وان هەیە (ل دەف ئاریستۆکراتێن فەیلەسووف). ل گۆرا ڤێ رێ بەریێ گەرەك ل کۆمارێ سیستێمەك بێتە دانین. ل سەر بنگەهێ ڤێ یەکێ پێدڤیە کەسێن (باش) ب کەسێن (باش) رە ژ نێ ب بینن، و کەسێن (خەراب) ب کەسێن (خەراب) رە. ل گۆرا تیۆریا ئەفلاتوونی کەسێن (باش) گەرەك بنەمالێ دانەینە، کەنگی زارۆك ژ وان رە چێبوون، هین ئەو ب چووکن دڤێت حکوومەت دەستێ خوە دەینە سەر وان و ب خوە ب پەروەردەکرنا وان رابە. پشتی ستەندنا زارۆکان ژ باڤ و دایکێن وان، گەرەك پێوەندی د ناڤبەرا وان دە نەمینە، ژ بۆ کو د پاشەرۆژێ دە هەڤ ناس نەکن.

د کۆمارا ئەفلاتوونی دە، هەگەر فەیلسووفێن ئاریستۆکرات پلا یەکێنە، پلا دویێ (چینا دویێ) لەشکەر و بەرەڤانێن دەولەتێنە. ئەو ژی وەکو پلا یەکەمین، ژ بۆ وان ژی نابت بنەمال هەبت. پلا سێیەمین (چینا نزم) کو ژ حەرەفی (پیشەیی) و جۆتیاران پێك تێت، تەنێ ژ بۆ سوخرا (خدمەتا) ڤێ دەولەتا نەموونایی یا ئەفلاتوونی یە.

لێ د پەرتووکا خوە دە، یا ب ناڤێ "یاسێ" ئێدی ئەفلاتوون ب ئاواکی دن سیستێما دەولەتا خوە پێ شنیار دکە. ل ڤر، ئەو دا خواز دکە کو هەمولاتییێن دەولەتا ئیدیال (نەموونایی)، د ڤێ نە ل گۆرا فەرمانا ئەریستۆکراتێن فەیلەسووف، جیێ خوە د جڤاکێ دە بگرن. ژ بەر کو ژ وی نەنیا سەکیژان فەیلەسووف زانا یە و کیژان نەزانە. ژ بەر ڤێ چەندێ،

هەموەلاتی پێویستە ل گۆرا یاسێ خەباتا خوە ژ بۆ دەولەتێ و ژیا نا خوە بکە.

ژ پەرتووکێن ئەفلاتوونی یێن ب ه ێز، پەرتووکا وی یا ب ناڤێ "ئاپۆلۆکیا سۆکرات" ئانکو پارستن و بەرەڤانیا سۆکراتی ل بەر دادگەهێ یە. ئەرێ، سۆکرات ب برِیارا دادگەهێ وەکو تاوانبار هاتە خویاکرن و ل سەر ڤێ بنگەهێ پێویست بوو بێتە ب دارڤەکرن، لێ بەلێ تو گونەهێ وی نەبوون، ئەڤجا بۆ چ ئەڤ برِیار؟

وەکو خویایە سۆکرات، د جڤاکا خوە دە دەنگێ راستیێ و زانینێ بوو، راستی و زانین ژی نە هەردەم ژ بەرژەوەندیا دەستهلاتێیە، ژ بەر ڤێ چەندێ ئەڤ دەنگێن ژ بۆ راستیێ تێتە برِین. د دەما سۆکراتی دە، کۆمەك ژ ئاریستۆکراتان هەبوو کو دەستهلات ژ بۆ دەولەمەندیا خوە ب کار دئانین. دەنگێ سۆکرات، ئەو تەنگاڤ دکرن، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو ل گونەهەکێ گەرِیان دا بێخنە ستویێ سۆکراتی. ئەو هزرا سۆکرات یا تایبەت بەرانبەری ئایینی ژێرە کرن گونەهـ و ب ئاتاپیزمێ (گاوربوونێ، ئیلحادێ) ئەو تاوانبار کر کو ئەو خوداوەندان بێ رِوومەت دکە و گەنجان ژی بێ ئەخلاق دکە.

ئەرێ، بۆچوونێن سۆکراتی یێن تایبەت بەرانبەری ئایینێ هەبوون، لێ ب رِێزداری ئەو نێزی رِوونشتنێن ئاینی دبوو. ئەوی دگۆت: خوە، ناس بکە و بزانبە رِاستی هەردەم د گیانێ مرۆڤی دایە، ژ بۆ دیارکرنا وێ (راستیێ) ئالیکاری ژ ێرە دڤ ێت. لێ د وێ قۆناغێ دە، ئەو راستیا هەمبەری خوداڤەندان و دەستهلاتێ، دڤیا بوو، بهاتا نەمراندن، نە کو ئالیکاری ژ ێرە چێ ببا. ژ بەر ڤێ چەندێ، دادگەهـ ل دار دکەڤە و سۆکرات بەرەڤانیا خوە تێدە د کەت. ژ خوە ئەڤ بەرەڤانیا سۆکرات د بە با بەت ژ بۆ بەر هەمێ ئەفلاتوونی یێ هەری سەرکەفتی. ئەرێ د "ئاپۆلۆگیا سۆکرات" دە دیالۆگ نینە، لێ بەرەڤانیا سوکراتی ژ بۆ رِاستیا خوە، شێوەیێ خوە یێ دراماتیك دستینە.

د "ئاپالۆگیا سۆكرات" ده كو ئەفلاتوون نڤیسیبوو، سۆكرات ب ناڤێ خوه دئاخڤه: ئەرێ ئەو بارێ كو من هلدایه سەر ملێ خوه، دشێت من ب بەر مرنێ.." و ژ بەر كو سۆكرات ژ مرنێ نه دترسیا، ئەو مینا ئاخیل قەهرەمانێ تروادێ، خوه ژ بەر مرنێ نەدا ئالی. ژ بەر ڤێ چەندێ، دەما حوكمێ ب دار ڤەكرنێ لێ تێته برین ئەو دبێژه: " هۆون ل دنیا یا خوه دمینن و ئەز ژێ دچم، لێ نەدیاره رەوشا كێ ژ مە باشتره".

د ئاخفتنا خوه یا داوی ده، بۆ چی رەحمێ ژ داد گەهێ ناخوازه؟ و بۆچی زارۆك و هەڤالێن خوه ب خوه ره نەئانین؟ بەری هەر تشتی ژ بۆ كو دلێ وان نەئێشه و لێبۆرینێ ژ داد گەهـ و خوەدی بڕیارێ نەخوازن. ژ بەر كو رەحم خوەستن پۆشمانییه و وی نەدخوەست نەخوه و نه ژی زارۆك و هەڤالێن خوه بێ ڕوومەت بكه. ئایا ما ژ بێ ڕوومەتیێ تشتەك ب ئێشتر هەیه؟ ئەوی دپرسی ما كەس هەیه كو حەتا حەتا ل سەر ئەردی بژی؟ د ڤێ پرسێ ده وی دخوەست ژ مه ڕه بێژه بەلا ژیان كن (كورت) به، لێ ب ڕوومەت به!

د وێ قۆناغێ ده، ماڤێ گونەهبار هەبوو، ب خوه ژی حوكمێ خوه ل سەر خوه ببڕه. سۆكرات خوه گونەهكار نەدیت و گۆت: "ژ شوونا هۆون من خەلات بكن، هۆون من جەزا دكن" هەگەر سۆكرات ب ڕەنگەكی دن بگۆتا، ئەوی بهاتا عەفووكرن، لێ پشتی نەقەبوولكرنا گونەهێ خوه، جارەكە دن بڕیار كەته دەنگدانێ و ئەنجاما وێ ژی ئەو بوو كو دڤیا بوو سۆكرات هەڕه مرنێ.

ئەدەبناس دبێژن: وێنەكێشیا سۆكراتی، د بەر هەمێن ئەفلاتوونی ده ژ تاڤلۆیێن هەری هۆنەری و سەركەفتینه.

ئاریستۆ (ئاریستۆتل)

(384-322 ب.ز):

چاوا ئەفلاتوون شاگردێ سۆکراتی بوو، وەها ژی ئاریستۆ شاگردێ ئەفلاتوونی بوو. ئاریستۆ وەکو مامۆستاییێ خوە فەیلەسووف و زانیارەکی گەلەکی نا ڤدار بوو. ئەڤ فەیلەسووفێ مەزن یێ یۆنانی، ل ستاگیرێ، ل جەزیرا ماکیدۆنی خالکیدیکێ، سالا 384 ژ دایک بوویە. باڤێ وی دەختۆرێ کۆشکا چارێ ماکیدۆنی، فیلیپ بوو. جارا پێشین ئاریستۆ د (17) سالیا خوەدە، د چە ئەتینایێ، و وەکو مەتەك (نە هەموەلاتی) لێ دبیئنە. کە سێ نە هەموەلاتی ل ئەتینایێ، ماڤێ خوە یێ دەنگدانێ د هلبژارتنێ دە نەبوو، وەها ژی وی ماف نەبوو رێبەریێ بکە.

دیارە ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەوی جییێ خوە (وەکو ئەندام) د پارتیێن ئاریستۆکراتیان دە و نە ژی د پارتێن دیمۆکراتان دە، نەگرت. نە دوورە کو ژ بەر نەرینێن خوە یێن جودا، ئەڤ گاڤ نەئاڤێت، لێ د دبستانا ئەفلاتوون دە (20) سالان جییێ خوە گرت. لێ، پشتی مرنا مامۆستاییێ خوە، (ئەفلاتوون)، ل ترۆئادێ ب جیدبە و پشتی دەمەکێ د چە جەزیرا لێسبۆسێ.

سالا 342 ب.ز ل سەر داخوازا چارێ ماکیدۆنی فلیپ، ئاریستۆ د چە دەف وی و دبە پەروەردەکەر و مامۆستاییێ کورێ وی ئەلەکسەندەر. لێ سالا 335 ئاریستۆ ڤەدگەرە ئەتینا و دبستانا خوە یا فەلسەفی، ل زەڤیا (پاناڤا) پەرەستا ئەپالۆن لیکێ کو نێزی ئەتینایێ یە، ڤەدکە. ژ خوە ناڤێ دبستانا وی (لیکێ) ژ بەر ناڤێ جییێ کو لێ هاتیە ئاڤاکرن.

ئاریستۆ ژ ڤێ دبستانێ، رۆژێ دو جاران سمینارێن خوە دخوینە و سپێدێ ئەوی ل سەر پرسێن فەلسەفی ژ بۆ کەسێن تایبەت دخوەند و ئێڤاری ل سە پرسێن ئەخلاق، منطق (لۆژیك) و ریتۆریك ژ بۆ کەسێن جۆرە بە جۆر، سمینارا خوە دگۆت. ژ خوە، پارچە نڤیسێن ڤان سمیناران کو د سەد سالا یەکێ ب.ز بەلاڤ ببوون مانە و دژواری د تێگەهشتنا وان دە هەیە. ئەڤ ژی، ژ بەر کو ژ دەستنڤیسێن قوتابیێن وی هاتنە وەرگرتن.

لێ پشتی مرنا ئەلەکسەندەرێ ماکیدۆنی، مایینا ئاریستۆ ل ئەتینایێ نە بێ مەترسی بوو، لۆما ژی دەست ژ ئەتینایێ بەردده و دچە جەزیرا ئێڤبێیا و ل وڕ حەتا ڕۆژێن خوە یێن داوی دمینە.

ل گۆرا زانیارێن کو مژوولی دیرۆکا ئەدەبا ئەنتیك دبن، دبێژن کو نێزی هەزار لێکۆلین و دەستنڤیسێن سمیناران یێن ئاریستۆ هەبوون، ژ وان (50) بەرهەم ب تەمامی گەهشتنە قۆناغا مە و (100) ژی نە ب تەمامی (بەشێن ژ وان). و هەما بێژە نڤیسێن ئاریستۆ یێن پێشین کو ب شێوەیێ د یالۆگێ نڤیسیبوون نەهاتنە پاراستن. لێ ژ وان پەرچەیێن کو هاتنە پاراستن، دیار دبە کو ئاریستۆ، د وێ قۆناغێ دە، پتر مژوولی ئەدەب دبوو. لێ دووڕە وارێن خەباتا وی فرەهـ دبن، ژ فەلسەفێ بگرە حەتا بگهی (فیزیکا) و (مێتافیزیکا). و ژبلی ڤان واران، ئەو خوە مژوولی زانیاریا سروشتی ژی دکە وەکو: "دیرۆکا گیانەوەران"، ل سەر " چێبوونا گیانەوەران"، ل سەر "بایێ"، و ل سەر "ئاسیمان". هەر وەها ژی، ئەو د وارێ (ئێتیك، پۆلتیك، پۆییێتیك) گۆتنا خوە دبێژە. ب گۆتنە کەدن ئاریستۆ مرۆڤەکێ (مەوسووعی) بوو.

سالا 1881 ز، ل مسرێ دەستنڤیسێن وی یێن د وارێ (سیاسەت)، و "پۆییێتیك" (هۆنەرا شعرێ) تێنە دیتن. د بەر هەمێ وی یێ ب ناڤێ "سیاسەت"ێ ئەم دشێن نەڕینێن وی یێن سیاسی بزانبن و خوەش ژ وانە خویا دبە کو ئەو تیۆریتیکێ (**مونظري**) سیستێما خوە دبینن کۆلان بوو. ل گۆرا هزرا ئاریستۆ، هندەك کەس تێنە سەر ڕوویێ ئەردێ کو ڕێبەرییێ بکن و هندەك دن ژی تێن کو سوخرەییێ ژ بۆ یێن دن بکن. ئاریستۆ، د جەلەبێ پێشین دە ئێلینیا (یۆنانیان) دبینە و د جەلەبێن دن دە، بەرابەر دبینە، (ئانکو نەیۆنانی).

لێ بەلێ، د پرسێن فەلسەفی دە، ئاریستۆ، د ناڤەبەرا مەتریالیزمێ و ئیدیالیزمێ دە دچوو و دهات (ئانکو د ناڤەبەرا دێمۆکرێت و ئەفلاتوونی

دە). ئەو گەهـ، ب ڤڕ دە دچوو و گەهـ ب وڕ دە. و د پرسێن ل سەر هۆنەرێ و ئەدەبێ ژی، نەڕینێن ئاریستۆ ژ یێن مامۆستایێ وی جودا بوون. ئەرێ، ئاریستۆ مامۆستایێ خوە ب ناڤ ناکە، لێ ئەو بۆچوونێن کو د ڤان واران دە دەستنیشان دکە، ئەو هەمبەری وان، خوەش دیارن کو نەڕینێن ئەفلاتوونی ب خوەنە. ئەڤ هەلوەستا نە ل گەل نەڕینێن ئەفلاتوونی، باش د "هۆنەرێ شعرێ" دە و د "ریتۆریکا" دە تێنە دیتن.

ل گەل کو ئاریستۆ شاگردێ ئەفلاتوونی بوو و هەلبەت، کارتێکرنا وی ل سەر هەبوو، لێ دووڕە، د گەلەك تشتان دە، فەلسەفا مامۆستایێ خوە پەسەند ناکە. وەکو نەموونە، ئەوی هەبوونا دو جیهانان (جیهانا هزرێ و جیهانا تشتان) قەبوول نەدکر. د نەڕینا ئاریستۆ دە، چ تشتێ کو هەیە، نە تەنێ بنگەهێ مەتریالیزمێ، د خوە دە، د پارێزە، هەر وەها ژی بنگەهێ هزرێ. ئەو دبێژە جیهانا مەتریالیزمێ ریالە (واقعە)، لێ بەلێ ب ڤیانا خوەدایی گرێدایی یە. و چ د سروشتێ دە، دقەومە ژ ئەنجاما سەبەب و موسەببە. هەموو تشت، د سروشتێ دە، مەرجێن خوە یێن ئەبسەلۆت (موطلق) هەنە، ئەڤ ژی دزیڤرە پێشیا پێشین کو بێ داوی یە.

ژ بەرهەمێن ئارستۆ یێن کو ل سەر ئەدەبە، "پۆییتیکا" یە (هۆنەرێ شعرێ)یە. ئەو پرنسیپێن فەلسەفی یێن ئاریستۆ د خوەستەکێن وی دە یێن ژ هۆنەرێ و هۆستێن وێ، دیار دبن. و د وارێ تیۆریا هۆنەرێ دە، ئاریستۆ گەلەك تشتێن ب نرخ دانایە. ئەوی هزرێن یێن بەری خوە، ل بەر چاڤان دەرباس دکە و ل سەر وان نەڕینێن گشتی، نەڕینا خوە یا تایبەت ژی دبێژە. لێ مخابن، ژ "هۆنەرا شعری" تەنێ بەشێ پێشین گهشتیە ڤۆناغا مە کو تێدە ل سەر پرنسیپێن گشتی یێن تراژیدیا، ڕادوەستە. بەشێ دویەمین کو نەهاتیە پاراستن ل سەر تیۆریا کۆمیدیایێ بوو.

ئاریستۆ، د ڤی بەرهەمێ خوە دە، پرسا جەوهەرێ جوانیێ (بەدەوییێ) داتینە و بەرامبەری فەیلەسووفێن بەری خوە (سۆکرات و ئەفلاتوون) کو

وان جوانی ب خێرێ تێکەل دکرن، هزرا خوە یا تایبەت دبێژە. ئەو تێگەهێ جوانیا هۆنەری، د جوانیا شێوەیێ تشتان دە و د هۆونا ندنا وان دە، دبینە. ئاریستۆ ل سەر جەو هەرێ هۆ نەرێ ژی، نە ل گەل مامۆستایێ خوە یە. هەگەر نەڕینا ئەفلاتوونی ئەو بوو کو هۆنەر کۆپیکرنا جیهانێ (مادە یا جیهانا هزرێ بە ژی) ب شێوەیێ نە دورست (موشەووەه) و زانین د ئەدەب دە نینە (ژ بەر کو ئەو تەنێ ب رۆلا لاسەیەکرنێ ڕادبە)، لێ ئاریستۆ دد یت کو هۆنەر، ئەرێ لاسەیەکرنا سروشت و هەیینێیە، لێ ب ئاواکی ژ نوە ڤە ئەفراندن وێ ڕەنگڤەدان دکە. ئەوی د گۆت: هۆنەر ژ بۆ نیا سینا ژیانێ ژ خەلکێ ڕە د بە ئالیکار. ب ڤێ یەکێ ئاریستۆ ژ بلی کەیفخوە شیا کو ژ هۆنەرێ تێتە وەرگرتن، زانین ژی تێنە ستەندن. ب گۆتنەکە دن، ئاریستۆ لاسەیەکرنا هۆنەرێ، ژ سروشت و هەیینێ، ب ئاواکی دن لێ تەماشە دکر ب یا وی پێدڤیەك ب گشتیەتی و ئاشۆپیێ د ڤێ لاسەیەکرنێ دە هەبت. ل سەر ڤی بنگەهی ژی، ئاریستۆ ئەرکێ شاعری دیار دکە، ل گۆرا وی ئەرکێ شاعر ئەوە پڕ ل سەر بوویەرێن کو قەومینە بئاخڤە، گەرەك ئەو ل سەر تشتێ کو دبە، ببە (دێ قەومیت و چێ ببیت) بنڤیسینە، ئانکو ل سەر شیانێن (موحتەمەل) یان ژی گەرەکیان. ئەو د ڤی واری دە بەراوردیەکێ د ناڤەبەرا شاعر و دیرۆکناسی دکە و دبێژە: "دیرۆکنڤیس ل سەر تشتێ کو د ڕاستیێ دە بوویە، دئاخڤە، لێ شاعر ل سەر تشتێ کو دبە، ببە دئاخافت. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەدەب ژ دیرۆکێ فەلسەفەترە و ڕژدیترە. دبە ئەدەب بێتر ل سەر گشتی دئاخاڤە، دیرۆك ژی ل سەر تایبەتیا تەکانە".

ژ هەموو ڕەنگێن (ژانر) هۆنەرێ، ئاریستۆ جیێ پێشین ددە ئەدەب و ژ ڕەنگێن ئەدەب ژی پێشینیێ و جیێ بلند ئەو بۆ تراژیدیا ڤەدقەتینە. ئەو دبێژە: ئەو تشتێ د ئێپۆسێ (ئەدەبا داستانی) دە هەیە، د تراژیدیا دە ژی هەیە (مەبەست پێ بوویەرە). هەر وەها ژی، د تراژیدیا دە، ئەلەمەنتێن (عەناصرێن) لیریکایێ (ئەدەبا هۆزانی) ژی پەیدا دبن، ئەو ژی هەلچوونە.

لێ بەلێ تایبەتیا تراژیدیا ئەوە کو ل سەر دەپا شانۆیێ تێتە پێشکێش کرن، ئەو ژی نە د لیریکاییێ دە هەیە و نە ژی د ئێپۆسێ دە. ئاریستۆ ڤی ڕەنگی ئەدەبا شانۆیی (تراژیدیا) ددە نیاسین: "تراژیدیا لاساییکرنەکە ژ کرنەکە (چالاکیەکە) گرنگ ڕەیە کو خوەدی گەودەکە سینۆرکریە. ل گۆرا نەڕینا ئاریستۆ، تراژیدیا ب ئالیکاریا ئاخافتنا خەملاندی ل گۆرا رەوشێ و ب ڕێیا کرنا (نە ب ئاواکی چیرۆبێژی) ب ئێش و ترسێ، پاقژییێ ب گیان ڕە چێ دکە، شێوەیێ خوە یێ تەمامبوویی دستینە. ژبلی ڤان خسلەتان، ئاریستۆ دبێژە کو د تراژیدیایێ دە، دەربڕینا هزرەکە کوور پەیدا دبە. ژ بەر کو لاساییکرنەکە گرنگ و تەمامبوویی، بێی دەربڕینا هزرەکە کوور وێ نەبت. د ڤێ "لاساییکرنەکە گرنگ و تەمامبوویی" دە، رۆلا سەرەکە فابۆلا[1] و کەرەکتەر[2] د تراژیدیایێ دە دلیزن.

ئاریستۆ دبێژە کو فابۆلا تراژیدیا د ڤێ تەمامبوویی و نە پەرچەکری بە، گەودێ وێ ژی، ل گۆرا ڕوودانێن وێ بە. و چێترین تراژیدیا ئەوەیە یا ژ چارچۆڤا هزرا خوە دەرنەکەڤە.

و هەلبەت، فابۆلا، د تراژیدیایێ دە، د ڤێ هۆناندن (گرێگ) و نیاسین تێدە هەبت. مەبەست ژ هۆناندنا ب گرێگ، ئەوەیە دەما (کەنگی) گوهەڕتنا د بوویەرێ دە، بەر ب بەرەڤاژییێ ڤە دچە. ئانکو گوهەڕتن ژ بەختیارییێ، بەر ب نەخوەشییێ ڤە دچە. و د کۆمیدیا دە، دیسا بەرەڤاژی، لێ ژ شوونا

---

(1) فابۆلا: بێژەیەکە لاتینیيە و واتەیا گرێك و بنگەهێ د ناڤەرۆکێ دە، د بەرهەمێ ئەدەبی دە دستینە.

(2) کەرەکتەر: وشەیەکا یۆنانیە و ڤێ واتەیێ دستینە: ئەو ڕەوشتێن جە و هەری و ل هەڤهاتی د کەرەستێ دە یە. کەرەکتەرێ مرۆڤی ژی ئەو ڕەوشت و ل هەڤهاتنێن دەروونی کو ژ ئەنجاما سەرەبۆڕ (تەجارب) و پەروەردەکرنێ و ژ ڤیان و عاقلێ وی پەیدابوویە. ئەڤ هەموو پێکڤە دبە سەدەما هەبوونا رەفتاری و ئەخلاقێ تایبەت. ب کورتایی کەرەکتەر سیمایێ مرۆڤی یێ هوندر (ژ ناڤدا) و ژ دەرڤەیە.

خوه شیا بەر ب نەخوە شیێ ڤە کو د تراژیدیا دە یە، د کۆمیدیا دە، ژ نەخوەشیێ بەر ب خوە شیێ ڤە. لێ ئەڤ گوهەڕتن پێویستە ژ یانێ بە، د قالبێ خوە دە بە و ژ وێ بوویەرا کو بەرهەم ژێ هاتیە ئاڤاکرن، ب ئاواکی لۆژیك (مەنگقی) ژی دەرکەتبە. ب گۆتنەکە دن، گەرەك بوویەر نە ل گۆرا خوە ستەکا نڤیسەر (شاعر) هەر نە سەری، لێ ل گۆرا کرن و رەفتار یا پر سۆنان (کە سان) بە. د ڤی واری دە، ئاریستۆ نر خەك گرانبها دا بوو تراژیدیا سوفۆکل یا ب ناڤێ: "چار ئۆدیپ".

ئاریستۆ دبێژە کو د وارێ نیاسینا نهێنیا د فابۆلێ دە (خالا دژ بەری، د بوویەرێ دە) پێویستە ئەو نە ژ دەرڤەیی بوویەرێ بە. ئانکو ژ هۆندرێ وێ دەر تێ و د پرۆسێسا ل هەڤخ ستنا (ا صطدام) قەهرەمانان، ب هەڤ ڕە ڤێ ئەنجامێ بدە. ب ڤێ یەکێ، ئاریستۆ پڕسا ئێکەتیا بوو یەران د تراژیدیایێ دە، وەکو مەرج داتینە. ئێکەتیا جی، ئاریستۆ د بەر چاڤان ڕە دەرباس نا کە و ژ بۆ یەکیتیا دەمێ وەکو گەرەکی د ئەدەبا شانۆیی دە، گوه لێ نەکر یە. ئەڤ ژی تێ وێ وا تایێ کو " یەکیتیا سێ ئێکەتیان" کو ل دەف ڕێ بازا کلاسیزمێ مەرج بوو، نە ژ تیۆریا ئەدەبا ئەنتیك هاتیە ستەندن.

ژبلی یەکیتیا بوو یەران کو د تراژیدیا دە مەرج بوو، مەرجە کە دن هەبوو، ئەو ژی پە یدابوونا کەرەکتەران. ل گۆرا ئاریستۆ، پر سۆن (قەهرەمان) دا کو ببن خوەدی کەرەکتەر، چاوا باشیا خوە هە بە، وە ها ژی خەرابی. ئەرێ، گەرەك قەهرەمان باش و پۆزەتیڤ بە، لێ د هەمان کات دە، ژیانی بە، وەکو مریشکێ چاوا هێکان د کە، وە ها ژی زەلقان. و بەری هەر تشتی، دڤێ کرن و چالاکیێن قەهرەمانی، وژدانی بن و نە ژ دەرڤەیی ڤیان و خوەستەکێ وی بن. ب تایبەت، مرۆڤێ وەها، ل دەف تەماشەڤانان، ب نرخ دبە و ئەو خوە تێدە دبینن. لۆما ژی، ب ئێشا وی، دئێشە و ل سەر قەدەرا وی ب ترسە. ئەڤ رەوشا وەها دهێلە گیان پاقژ ببە. و ب پاقژکرنا گیانی، مرۆڤ پەروەردە د بە. ژ خوە، ئاریستۆ پەروەردەکرن و دانا نا زا نینێ ژ

ئەركێن ئەدەب ددیت. و مرۆڤێ باش، پەروەردەكری و زانایە. و مەبەست ژ مرۆڤێ باش نە كو ئەو ژ بنەمالكە باشە، ژ بەر كو د هەر چینێ دە، چاوا مرۆڤێ باش هەیە، وەها ژی یێ خراب. د ڤی واری دە، ئەم دشێن بێژن، ئەو نەڕینا تێتە گۆتن كو قەهرەمانێ تراژیدیێ، گەرەك خوەدی مەقامەكی بلند بە، نە ڕاستە و نە ل گۆرا نەڕینا ئاریستۆیە.

د "هۆنەرا شعری" دە یا ئاریستۆ، ل سەر كۆرێ ژی نەڕینەك جودا ژ یێن زانیارێن بەری خوە هەنە. ئەو دبێژە كو كۆر گەرەك پارچەیەك ژ بوویەرێ بە، ئانكو وەكو پرسۆنەكێ، جیێ خوە تێدە بگرە.

ئاریستۆ د "هۆنەرێ شعرێ" دە، جییەكێ تایبەت، د تراژیدیێ دە، ددە پرسا شێوەیێ زمانی. ئەو دەستنیشان دكە كو زمانێ بەرهەمێن تراژیدی پێویستە ب میتافەری (كنایەت) خەملاندی بە. ئانكو ب زمانەكی ئەدەبی نڤیساندن، لێ بەلێ شاعر (نڤیسەر)، ژبلی زمانێ هۆنەری، گەرەك ئاخفتنا ڕۆژا نە، ل گۆرا رەو شێ، ب كار بینە. مەبەست ب ئاخفتنا ڕۆژا نە، نە نڤیسینا ب شێوازێ نزم، لێ ژ بۆ تێگهشتنێ گەرەك زەلالی تێدە هەبت.

د نەڕینا ئاریستۆ دە، بەرهەمێن درامی پێویستە ب ریتما یامبا(تر) بێتە ئاڤەكرن، ژ بەر كو ئەو نێزی زمانێ دەڤۆكییە (ئاخافتنێ یە). لێ بەلێ زمانێ كو لیریكایێ پێ بێ نڤیساندن، گەرەك ب هەست بە و ب ستیلێ بلند بە. ئەڤ پرینسیپێن تیۆری كو ژ بۆ تراژیدیێ تەرخان كربوون، ژ بۆ ئەدەبێ ئێپۆسی ژی، ئەڤ یەك كربوو. ل گەل جودابوونا ڤان هەردو جۆرێن ئەدەبی ژ هەڤ، لێ ئەوی ددیت كو د ئێپۆسێ دە ژی چاوا هۆناندنا ب گرێك و هزرێن ڤەشارتی، مینا كو د تراژیدیێ دە هەنە، وەها ژی قەهرەمانێن خوەدی كەرەكتەر كو ئەدەب بێی ڤان رەوشتان، وێ خاڤ و سادە بە.

---

(1) ئەڤ ڕەنگەك ژ شعرا یۆنانی بوو كو د پەرەستا دێمێترا ب شێوەیێ هەنەك و پێكەنینا دهاتە گۆتن. دووڕە كێشانەكە ژ خوە تایبەت ستەند و ب ناڤەرۆكەك ترانەپێكرن بوو. لۆما ژی ب زمانێ خوە سڤك بوو.

ئاریستۆ، وەکو هەموو یۆنانیێن وێ قۆناغێ، تراژیدیا ل سەر هەموو جۆرێن ئەدەبی یێن دن دگرت، ژ بەر کو کرن و چالاکی ل بەر چاڤان چێ دبوون و کارتێکرنا وێ ژی دیرەکت (مباشر) بوو.

هەگەر ئەم باش ل پرینسیپێن تیۆری یێن کو ئاریستۆ ژ بۆ ئەدەب دا نابوون، گەلەك ژ وان حەتا ڕۆژا ئیرۆ ج یێن خوە گرتنە و ب تایبەت مەرجێ هەبوونا دینامیك و درا ماتیکێ د ژا نرێن شانۆیی دە. نەڕینێن ئاریستۆ، ل سەر رۆلا دراما د پەروەردەکرنا جەماوەر دە ژی، پڕ گرانبها یە. پەروەردەکرنا مرۆڤی، د بن کارتێکرنا جوانیێ، بێ گومان رۆلەك مەزن، د ئاڤەکرنا دەولەتێ دە، گێڕا. و ئەم ڤێ یەکێ د "پۆلیتیکا" وی دە دبینن.

هزرێن ئاریستۆ ل سەر زمانێ بەرهەمێن ئەدەبی ژی، گەلەك ژ وان د جییێن خوە دە نە، ب تایبەت، دەما ئاخاڤتن تێتە سەر شێوازێ زەلال. ئەڤێ ژی ئەم د "ریتۆریکا" وی دە دبینن. (ب تایبەت د پەرتووکا سێەمین دە یا ژ "ریتۆریکا سێ").

وەکو ناسە، "ریتۆریکا" ئاریستۆ، ژ سێ پەرتووکایە و ب ئاواکی گشتی، ل سەر هۆنەرا پەیڤ جوانیێ (گۆتار بێژیێ)یە. ریتۆریکا، د جەوهەرێ خوە دە، نەموونا ئێستاتیکا (جوانیا) ئاریستۆکراتی یا بلندە. ئەڤ د یاردا زانیاری، ب هەر ئاوایی ب "سیلۆگیستکا"، ئانکو ب سیستێما دەلیل (إثبات) کو ب تێگهشتنا فرەه، گرێدایی یە. ئەڤ دەلیل نە مەرجە کو ب بەلگەنامە و فەکتۆران (وەقائعان) بن، لێ بەلێ، مەرجە کو ئەڤ دەستنیشانێن و فەکتۆران، مینا کو د ڕاستیێ دە چێبوونە، و چ بەرهەمێ ئەدەبی کو ئەڤ دیاردەیا (وەکو ڕاستیێ) تێدە نەبت، وێ هۆنەرەکی نە رەسەن بە.

دانیاسینا ئاریستۆ ژ ریتۆریکا ڕە بالکێشە، ریتۆریکا ئەو هۆنەریا باوەر ئانینێیە کو بێ دەلیل ل دەڤ مرۆڤی پەیدا دکە. ب ڤێ یەکێ، ئاریستۆ ریتۆریکا وەکو هۆستایەتیا باوەر ئانینێ خویا دکە. لێ ئاریستۆ ژ بۆ ڤێ یەکێ مەرجەکێ داتینە، ئەو ژی هۆستایەتیا ل سەر بنگەهێ دیالیکتیکێ،

ئانكو ب ڕێیا لۆژیك (**منطق**) و یاسایا (احتمالاتان) یانی ئەو تشتێ کو دهێلە باوەری پێ بێت. هەبوونا وی نە مەرجە، لێ ئحتمالا هەبوونا وی یان ژ ئحتمالا کو ئەوێ ببە، گەرەك هەبە. ب ڤێ یەکێ ئاریستۆ دخوازە ژ مە ڕە بێژە کو ریتۆریکا ڕەنگەك ژ هۆنەرێ یە.

ل گۆرا ئاریستۆ، پڕسا سەرەکە د ریتۆریکا دە پەیدابوونا جوانییێیە. لێ مەرج نینە ئەو تشت ئان کەس کو ئاخاڤتن تێتە سەر وان ب خوە جوان بن. ژ خوە مەنتقێ باوەرئانینێ ئەوە کو ئەو دیاردا (کەس یان تشت) کو جوانی د وان دە نینە، بکە بەڕەڤان ژ (پێ چەوانە)، ئانکو بکە جوان هەلوەست. و نەڕینا ئاریستۆ د پڕسا جوانی یێ دە، ب ڤێ مەقوولێ بوو: ئەو تشتێ کو مرۆڤ نە ژ بۆ بەرژەوەندی و کەسانیا خوە دکە، ئانکو خێرێ ژ بۆ خەلکێ دکە، جوانی ب خوەیە. ب ڤی ئاوایی ئەم دشێن بێژن کو ل گۆرا ئاریستۆ هەموو چالاکیێن خێرێ جوانینە.

د پڕسا شێوازێ (ستیل) دە، وە کو کەرەستا جواندیا ریتۆریکی و هۆنەرێ، ل دەڤ ئاریستۆ نەڕینێن خوەییێن تایبەت هەبوون، ئەو ب ئاواکی زەلال و هشیار نێزی پڕسا شێوازێ بوو. هەگەر ب زمانێ ئیرۆ بێتە گۆتن، ئەمێ بێژن: ستیل ل دەڤ ئاریستۆ ئەو بونیەتا (بناغێ) زمانێ کو ئەم پێ دئاخڤن ئان ژی پێ دنڤیسینن. و نە ب دەرەوا پەیڤا "لێکسیس" کو ئەم ژێرە دبێژن: ستیل، د زمانێ یۆنانی دە، وا تەیا ئاخافتنێ و بونیەتا وێ دستینە. ئاریستۆ ژ نڤیسەرێن ریتۆریکایێ، دخوەست کو ب شێوازەکی زەلال بنڤیسینن. ئەڤجا ئەوی نەدزانی کو ئەڤ خوەستەك ژ بۆ ئەدەبا کلاسیکی، دێ ببە مەرجەك. و نها ژی زەلالی (و ضوح) د کولتۆرا هەموو ملەتان دە، مەرجە.

لێ زەلالی د ستیل دە، ل دەڤ ئاریستۆ، گەرەك نە رەق و زوها بت. ئەو ب فرەهی ل سەر ڤی واری ژی دنڤیسە و دبێژە پێدڤییە نڤیسەر خوە

دووری شێوازێ وه ها ب كه و ب ئاواكی سڤك و تێگه شتی بنڤیسه. و د ئاخاڤتنێ ده، گەرەك گۆتنێن نه د جیێ خوه دا نەبن.

ستیلێ باش، ل دەڤ ئاریستۆ، د شێت ب نڤیسینەك كورت به یان ژی در ێژ بت، لێ بەلێ د ڤێ د چار چۆڤا خوه ده به. ئانكو ل گۆرا ته مەن (عومر)، رەگەز و نەتەوا كەسێ كو دئاخڤه.

لێ بەلێ، ئاریستۆ ب ئاواكی خەمساری نێزی لیریكاییێ وه كو جۆرەكی ئەدەبی دبوو. ئەوی ئەڤ وارێ ئەدەب باش دزانی، لێ دلێ وی ب درامەتیزما ئێپۆسی و درامێ مشت (تژی) بوو، لۆما ژی، جی ژ لێریكاییێ ڕه نەما بوو.

دەما یەك ل سەر ڤەكۆلینێن ئاریستۆ یێن تیۆری ڕادوه ستە، دبینه كو ئەو د هەلسەنگاندنا خوه ده، دووری هزرێن خوه یێن فەلسەفی بوو، لێ تەڤی وه ها ژی چاوا فره هی وه ها ژی كووراتی د ڕەخنه و تیۆر یا وی ده هەبوونه.

ئاریستۆ، وەكو زانیارەكی ئۆبژەكتیڤی (موضوعی) یێ ڨۆناغا كلاسیك یا دەرەنگی بوو. ژ خوه، ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەوی هەرفاندنا پۆلسێ كلاسیك ب چاڤێن خوه دیت و هندك (كێم) مابوو، ئەو ببه لا یەدارێ هزرێن نوه، ئانكو بۆچوونێن جڤاكا ئێلینی. لێ بەلێ، پێوەندیێن وی یێن بەردەوامی ب كلاسیكا پێشین و گەشتی ڕه، ڕێ ل پێشیێ د گره، ئەو ببه فەیله سووف و زانیارێ ڨۆناغا ئێلینزمێ. ئەڤ یەك بوو سەدەما كو ئەو بكه ڤه ناكۆكیان ب خوه ڕه. ژ خوه په سندایینا وی ژ دیمۆكرا سیا كلا سیكی ڕه، ه شت ئەو برەڤه. ئەوی ئەڤ گاڤ ئاڤێت دا كو وەكو سۆكرات لێ نەیێ. و ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، هزرڤانێ ئەنتیك یێ مەزن، نەچار بوو خوه ل جەزیرا ئیڤبه ڤەشێره و دەمەكه درێژ تێڕه نەچوو ئەو ل وڕ ژی مر.

ئێدی ڨۆناغا ئێلینیزمێ دەست پێ كر.

ئەدەبا قۆناغا ئێلینیزمێ

دانیاسینەك گشتی:

شەڕێ پێلۆپۆنسێ (شەڕێ د ناڤەبەرا ئەتینا و سپارتا) کو نێزی (27) سالا کشاند، ب شکەستنا ئەتینا، ب داوی هات. سالا (414 ب.ز) شەڕڤانێن سپارتا ئاریستۆکراتی دەربا سی ئەتینایێ بوون. سەرکارێ لە شکەری یێ سپارتا لیساندەر فەرمان دا کو دیوارێن باژێڕ کو سیمبولا هێز و جە بەرووتا سەرخوەبوونا ئەتینایێ بوون، بێنە هەڕفاندن. پشتی ب داویبوونا شەڕ، پێڕە پێڕە رێڤەبەریا ئۆلیگارخی[1] هاتە دانان. لێ بەلێ، پشتی ب سالەکێ (سالا 403) جارەکێ دن ل ئەتینایێ سیستێما دیمۆکراس ڤەگەڕیا. لێ ڤی شەڕی کریزیسك (قەیرانەك) مەزن د هۆندرێ جڤاکا ئەتینایێ دە بەرز (خویا) کر. ب خۆرتبوون و دەولەمەندبوونا پارچەیەك ژ جڤاکێ، هشت کو سیستێما دیمۆکراسی لاواز ببە، ژ بەر کو ئومێدا وێ زەنگینێن ناڤەنجی و یێن بچووك بوون. کریزیسا جڤاکی دەرباسی پۆلسێن یۆنانی یێن دن بوو، کو هشت بەربەری و شەڕێ ناڤخوەیی و د هۆندرێ هەر پۆلسێکێ ب خوە ژی هەڤڕکیا سیاسی و چینی خۆرتر بوو. ئەڤێ ژی، رێ ل بەر ماکیدۆنیان هەسان کر کو یۆنان بخن بن دەستێن خوە (پشتی شکەستنا یۆنان سالا

(1) ئۆلیگارخییا: دەستهلاتا کۆمە دەولەمەند و دەستهلاتدار ب دەربڕینا ئاریستۆ، ئانکو ئاریستۆقراتی.

338 ب.ز د جەنگا هێرۆ نێ دە) یۆ نان دەربا سی ڤۆنا غەك دن، د دیرۆ كا خوە دە، دبە.

ئەلەكسەندەر ماكیدۆنی، سەركەفتنێن باڤێ خوە فلیپ بەردەوام كرن و ئیمپراتۆر یەكا مەزن ئا ڤەكر. ژ ڤێ ئیمپرا تۆریێ بە شەك گرنگ ژ ئا سیا، مسر، و بە شەك ژ ئۆرو پا بوو. ب داگیركر نا وەلا تێن ڕۆژ هلات، ڕێ ل بەر هەژمارەك مەزن، ژ دانشوارێن یۆنانی ڤەكر كو ج ییێن خوە ل وان وەلا تان ب گرن. ئەلەك سەندەر ب خوە و شوونگرێن وی گە لەك باژارێن نوھ ل وڕ ئا ڤەكرن كو بوو نە ج یوار ژ بۆ كول تۆرا یۆ نانی. و د ئەینی كات دە، ب ڤەگەڕا یۆنانیان ژ وان وەلاتان، داب و نەڕیتێن گەلێن دن ب خوە ڕە ئانین. ب ڤی ڕەن گی، پرۆسێ سا ئاسیمیلیاتـ سیۆنێ (حەلا ندن) دە ست پێ كر. و ب فرەهكرنا پێوەندیان، د ناڤەبەرا ئێلێن (عەشیرێن) یۆنانی یێن جۆر بەجۆر، هشت كو زمانەكی هەڤپەهر (كو ب یۆ نانی د گۆتن كۆینێ) پە یدا بە. ئەڤ زمان، ژ بۆ دەستهلاتێ بوو فەرمی و ژ نڤیسەران را بوو ز مانێ نڤیـ سینێ. و ل گەل كو گەل ب گشتی دەڤۆكیا خوە ب كار دئانین، لێ هێدی هێدی زمانێ ئەدەبی یێ یۆ نانی تێ تە ڕوون شتن. لا یەدارێ كول تۆرا ئێلیـ نی (یۆ نانی) ئەلەك سەندەر ماك یدۆنی، ب ئار مانج و مەبە ست (ئەڤ كول تۆر) ل وەلا تێن رۆژهلات كو كەتبوون بن دەستێ وی، بەلاڤ كر. ژ بەر ڤێ چەندێ، ڤۆنا غا بەلاڤكرنا كولتۆرا ئێلینی، ب ڤۆناغا ئێلینیزمێ، ئانكو ئێلینیكرنا ڕۆژ هلات. وە كو داب سالا (31) ب.ز ب مەرجی، د بە دەستنیـ شانا ب داویبوو نا ڤێ ڤۆناغێ. (د ڤێ سالێ دە، سەركارێ لە شكەری یێ رۆماذ یان ئۆكتیڤـ یان زۆرا چارا م سرێ كلیۆ بەترا بر و ویلا یەتا ئێلیـ نی یا داوی كە تە بن دە ستێ رۆمانیان).

تێرمنێ (ئصطلاحێ) ئێلینیزم ژ بۆ ناڤلێكرنا ڤۆناغێ نە د جییێ خوە دە یە، ژ بەر كو نە تەنێ كول تۆرا یۆناذ یان ل ڕۆژ هلات بەلاڤ د بوو، لێ

رەوشەنبیریا ڕۆژهلات ژی ل یۆنان بەلاڤ دبوو، ئەڤێ ژی نەد شیا کارتێکر نا خوە ل ئیدیۆلۆژیا یۆنانی و پێشکەفتنا وێ یا پاشەڕۆژێ، نەکت.

پشتی مر نا ئەلەکسەندەرێ مە کەدۆنی سالا (323 ب.ز) ئیمپراتۆر یا وی دابەشی ل سەر دەو لەتێن بچووك د بە، هەر شوونگرەك ژ یێن وی کو ڕێبەریا ڤان دەولەتان دکرن، بوو نە حوکمدارێن سەربەخوە: پیۆلێمی بوو دەسەلاتدارێ مسرێ، سێلیڤك بوو یێ سۆریایێ، و ئانتی پاتر بوو سەرداری مەکیدۆنیا و یۆنانێ. ب ڤی ڕەنگی مەملەکەتێن ئێلینی هاتن ئاڤاکرن.

شوونگرێن ئەلەکسەندەر، پشتگیریا هۆ نەرێ، ژ ئەرکێن خوە د یتن و دەست ب ئاڤاکرنێ کرن. ئێدی نە وەکو هەیامێ یۆنانیان بەرێ پەرە ستگەه هاتن ئاڤاکرن، لێ کۆچك، بازار، ئاڤاهیێن ئەنجوومەنان، ئاڤاهیێن شانۆیێ و مە ندەرێن (قە سرێن) تای بەت، کۆلانێن نوه و بە ندەر تێ نە ئا ڤاکرن. لێ بەلێ، ناڤەندا هۆنەری تێتە گوهاڕتن، ئێدی نەما ئەتینا و نە ژی ئارگۆس و کری نف می نا بەرێ دە ینن ج یێ رەو شەنبیریێ، ئەڤجا رۆدوس، دێ لۆس و ئەلەکسەندەریە دبن ناڤەندێن چاند، ئەدەب و زانیاریێ.

د هەیامێ ئەدەبا کلا سیکی دە، گەل (وە کو هەموەلاتی) پار چەك ژ دەو لەتێ بوو و ب ئاواکی دیرێ کت (سەراذ سەر) ڕێڤە بەریا دەز گەهێن دەولەتێ دکر و ب ڤی ڕەنگی، د وێ قۆناغێ دە، ل ئەتینا دیمۆکرا سی گەش د بە. لێ د قۆنا غا ئێلینیز مێ دە، گەل ژ کار و خەباتا دەو لەتێ، ب دوور دکەڤە، ژ بەر کو دەسەلاتدار ڕێ نادن کو ئەو ڕێبەریێ بکن. ئەڤ ژی، دهێلە کو گو هاڕتنێن جەو هەری، د وارێ ئ یدۆلۆژی دە چێ ببن و ب تای بەت، د وارێ ئەدەب دە. گە شبوونا فەرد یەتێ (تا کاتیێ) هە ستا هەڤوەلاتیێ لاواز د کە، با بەت و ئاری شایەتی ژی، د ئەدەب دە، تێ نە گو هاڕتن و گو هاڕتن د هەلویستا هەوموەلاتیان بەرانبەری جڤاکێ چێ د بە، ئانکو ژ چارە سەرکرنا ئاریشێن جڤاکی ب دوور دکەڤن و ساربوونەك بەرانبەری رەوشا گشتی پێڕە چێ دبە. ئ‌ێدی مرۆڤ خوە تەنێ دبی نە و نەما ج یێ خوە، د ڤێ جیها نا

فرەھ و مەزن دە دبینە. ئەو بێ حال و حەواله. ئەو با بەتێن سیا سی کو د ئەدەب دە، ھەبوون نو کە د بن با بەتێن پە سندایینێ ژ بۆ دە سەلاتدار و کەسێن ل دوورا وان و جارا پێشین کەسۆکەك ب ژیانا خوە یا تایبەت، ب ژن و زارۆکێن خوە ڤە، چ ب خوەشحالی و چ ب ئێش، کول و دەرد جیێ خوە، د ئەدەب دە دگرە.

ژیانا ڕۆژا نە کو د بە ئاریشا ئاریشان ژ بۆ کۆمیدیا نوھ کو ئارمانجا سەرەکی ژ بۆ وێ ڕەنگ ڤەدانا بووییێ بوو، ھ شت کو د ڤێ قۆ ناغێ دە کومیدیە کە نوھ، د دیرۆ کا ئەدەب دە، چێ ب بە و د پا شەڕۆژێ دە ب کۆمیدیا ئاتیکی یا نوھ ھاتە ناڤکرن. نموو نە و نا ڤدارێ ڤی ڕەنگێ نوھ، ژ کۆمیدیا میناندر ئەتینی بوو. ڕەنگەکی دن، د ئەدەبا ئێلینی دە، پ پێش دە چوو و جیێ خوە گرت، ڕۆما نا یۆ نانی - رۆ مانی بوو د قۆنا غا ئێلینی-رۆ مانی دە، ھا تە مە یدانێ. پا لدەرێن کو بەر ھەم، د ڤێ قۆ ناغێ دە، پێ دھاتن نڤیساندن، حەزکرن و ژن ئانین، بنەمال و پەروەردەکرن، ھیندەکاری و پسپۆری و وەھا ژی رەفتاریا مرۆڤ یا جڤاکی بوون، ب تایبەتی ئەڤ با بەت یێن کۆمیدیا نوھ بوون.

د قۆناغا ئێلینیزمێ دە، چاوا گوھاڕتن د ئەدەب دە چێ دبە، وەھا ژی د فەلسەفێ و زانیاریێ دە. ئەرێ ئەکادیمیا ئەفلاتوون و لیلێکی یا ئەرستۆ ھین مابوون ژی، لێ د داو یا سەد سالا چاران و دە سپێکا سێیان دە ھ ندەك سیستەمێن فەلسەفی یێن نوھ دھێ نە ھۆلێ (مە یدانێ) دو سیستەم ژ وان فەلسەفان، ل رۆما ب پێش دە دچن و بەلاڤ د بن. یەك ژ ڤان فەلسەفان یا ئێپیکۆر بوو کو بەردەوامی ژ فەلسەفا دیمۆکر یێت و یا دن ژی یا زێنوون بوو، کو ب فەلسەفا ستویکێ دھاتە ناسین.

وە کو داب، ئەدەبناس قۆنا غا ئێلینیز مێ دابە شی ل سەر دو قۆنا غان دکن، ل گەل کو ئەو د سێ قۆناغان ڕە دەرباس دبە: دەسپێکا ئێلینیزمێ کو ب دە ما ئەلەک سەندەر مەک یدۆنی دھێ تە گر یدان، ئانکو نی ڤێ داو ین ژ

سەدسالا چاران ب.ز. و قۆناغا دویەمین دەست پێ دبە، کەنگی یۆنان دکەڤە بن دەستێ رۆما، ئانکۆ نیڤێ سەدسالا دویێ ب.ز. لێ هندەك دبێژن کو ئەڤ قۆناغ حەتا دەسپێکا ئیمپراتۆریا رۆما دکشینە ئەڤ ژی سەدسالا یەکێ ب.ز. یە و قۆنا غا سێیەمین ژ سەد سالا پێ شین ژ زا یینێ حەتا هەرڤا ندنا ئیمپراتۆریا رۆمانی، ئانکو سەدسالا پێنجان یا زایینی و د بن ناڤێ قۆنا غا ئێلینی - رۆمانی دەرباس دبە.

لێ بەلێ، ژ بەر کو سەد سالا یەکێ حەتا پێنجان یا زایینی ل سەر بنگەهێ ئێلینیزما سەدسالا چارێ حەتا یەکێ ب.ز ب پێش دە چوویە، وێ دورستتر بە و ژ شوونا سێ قۆناغان، ئاخافتن بێتە سەر دو قۆناغان: قۆنا غا ئێکێ ئەو قۆنا غا ئێلینیز ما پێشینە (4 حەتا 1 ب.ز) و قۆنا غا دو یەمین قۆناغا دەرەنگی یا ئێلینیزمییە (1 حەتا 4 ز).

ل گەل کو بنگەهێ ئەدەبا هەردو قۆناغان، ئەدەبا ئێلینیزمێیە ژی، لێ جودا بوونێن بنگەهین د وان دە پە یدا بوویە. ئێلینیز ما پێ شین، جارا یەکەم د ئەدەب دە، رۆلا سەرەکی د بە یا ئیندیڤیدڤال (فەرد - تاك) کو د مەرجێن ئاپۆلۆتیزمی (بێ سیاسەت) ب کەرەکترێ رەوشەنبیری و میتۆلۆژی تێ تە پێ شکێش کرن. ئێلینیز ما دەرەنگین، ژ بەر خۆرتبوو نا مەقامێ ئابسۆلۆتیزمێ (حکم **مطلق**)، ل گۆرا پێدڤیێ، کەس (قەهرەمانێ تاکانە)، ژ حا لەتێ خوە ب خوەیی یێ دەرخستت و پەیوە ندیێن وی ب حوکمداریا گشتی ڤە چێکر و ب ڤی رەنگی شێوەیێ میتۆلۆژی یا کەڤنارە ڤەژاند.

ئێلینیزما دەرەنگی، ئەدەب هەموو و حەتا ژیانا جڤاکی و سیا سی ژی، بەر ب سارکرالیزاتیسیێ ڤە بر (بەر ب ئاییەنا میتۆلۆژی ڤە بر، ژ شوونا رۆناکبیریێ ڤە). ئەم ڤێ ئاراستێ، چاوا د ئەدەب دە، وەها ژی، د فەلسەڤێ دە و حەتا د سەفسەتاتیێ دە ژی، دبینن. فەلسەفا نوە، د بن ناڤێ ئەفلاتوونیا نوە دە دەرباس دبە، و سەفسەتایی ژی د بن ناڤێ یا نوە تێتە نیاسین. ب

گشتی، ئەڤ هەموو هەولدانەك بوو ژ ڤەژینا جیهانا ئەنتیك یا كەڤنارە، تەڤی كو ب سەدسالان مرن ب سەر دە هاتبوو.

ل ڤر، ئەمێ ل سەر فەلسەفە و ئەدەبا هەردو ڤۆنا غان ڕاوەستن و ئەمێ ژ ئێپیكۆر و فەلسەفا وی دەست پێ بكن.

ئێپیكۆر

(341- 270 ب.ز):

ئێپیكۆر كو سیستێما فەلسەفا ماتریالیزمێ (مادییەتێ) ل سەر بنگەهێ ئاتۆم (كرێ سك، ذرة) یا دیمۆكر یێت دا نی بوو، وە كو ڕێیە كە ژ خەباتا تێكۆشینێ هەمبەری ترسا ژ مرنێ و پاشماییێنا ئایینی، دادمەزرینە. ڤی فەیلەسووفی ئارمانجەكە هۆمانی (مرۆڤایەتی) دانی بۆ پێشیا خوە، ئەو ژی ئەو بوو كو خەلكی ژ تشتێن كو دبن ئاستەنگ ل پێشیا بەختیاریا وان، ڕزگار بكە. ئێپیكۆر ئەڤ یەك، د ئازادیا هۆندرێ مرۆڤی و بێ بێهنتەنگیا گیانی و بێهنفرەهیێ دە، دبینە. ئەو عاقلمەندێ كو هەول بدە، ڤی حالەتێ گیانی بپارێزە، پێویستە ئەو دەست ژ بیرەوەریا حوفكێ (كوم) بەردە و ژ خوە حەزكرنێ و بەزا پەی دەولەمەندی یێ، بدە ئالیەكی. د حالەتێ پێدڤیێ دە، دبە ئەو بەشداری كارێ دەولەتێ ببە، لێ یا باش ئەوە ژیانا خوە، د ناڤ دۆستێن خوە دە و كەسێن نێزیكی خوە دەرباس بكە.

ئەڤ هەستێ وەها، ل دەڤ مرۆڤی چێ دبە، ژ بەر وی فاكتۆری كو د یرۆك دێدی نە هەڤوەلاتیێ پۆلسێ (بازارێ دەولەتێ) یێ ئازاد و دیمۆكراتی دنڤیسینە (كو د ڤۆناغا كلاسیكێ دە هەبوو)، لێ نوكە ئەو ب دەستێن سەردارێن دەولەتێ چێ دبن و تشتەك د دەستێ مرۆڤی دە نامینە، ژبلی ئەو خوە بێخەكراسێ رەوشێ (خوە بگونجینت) و خزمەتێ ژ دەسەلاتێ ڕە بكە.

ئێپیکۆر ژ مەرۆڤی دخوەست کو ئەو ئاغایێ خوەستەکێن هۆندرێ خوە بە، ڕی ل پێشیا غەریزێ بگرە و بەر ب گیانێ بلند ڤە بچە.

فەلسەفا دویەمین کو د ڤێ قۆناغێ دە جیێ خوە گرتبوو، ژ یێرە دها تە گۆتن (پیو سترا ستوی) کو ناڤێ بە ندەرەکا یۆ نانی یە و دبە سانەکە فەلسەفی‌یە. ئەڤ فەلسەفە ل دەما فەلسەفا ئێپکۆر چێبوویە و ئەو ژی دۆزا خوە ڕز گارکرنێ ژ ئێفێکتان (مفاجئات) بکە، و خێر خوازیێ گەرەك ژ کەسێن هاوردۆرێ ڕە بێتەکرن، ب هزرا کو جیهان هەمووو وەلا تێ وی یە. فەلسەفا ستۆیکا ژ یا ئێپیکۆریان، ب باوەریا پێشبینیێ و فالان جودا دبوو. ئەو پانتێیست بوون (کەسێن کو سروشت پەرێست بوون)، ژ بەر ڤێ چەندێ ژی دۆزا ژیانەکە وەك یا سروشتی دکرن. بنگەهێ هەبوونا مرۆڤ ستۆیکان د ئەرکێن ئەخلاقی دە دد یتن. یەك ژ تایبەتیێن گرنگێن ڤێ فەلسەڤێ ئەو بوو کو خەلك، کی دبن بلا ببن، پێویستە جودا بوون نەکە ڤە ناڤ وان. د هزرا ڤێ فەلسەڤێ دە، حەتا کۆ لە (عە بد) ژی کو ئەو ژی ئەندامێن جڤاکا دەولەتا جیهانینە و وەکە هەمووو هەمووەلاتیان بن و تەنێ ژ بۆ یاسایا گشتی خزمەتکار بن. ئەڤ فێرکرنێن ستۆیکان، ل سەر بنگەهێ برایەتیا مرۆڤی بوو کو دوورە بوو پرنسیپەك ژ پرینسیپێن ئیدۆلۆژیا خاچەپەرەستان.

دامەزرێنەرێ فەلسەفا ستۆیکا زیمۆن (335-263 ب.ز) ئەوی وەکو داب، ب شاگردێن خوە ڕە "پێسترا ستوی" گوفتگۆیێن خوە یێن فەلسەفی دکر، ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ئەڤ ناڤ ل دبستانا وی یا فەلسەفی بوو. لێ گەرەك ئەم بێژن کو زیمۆن د فێرکرنا خوە دە، دژی ڕووندشتنێن جڤاکی یێن وێ قۆناغێ بوو. ب تایبەت، ئەو (دژی) کۆلایەتیێ، مولکیەتا تایبەت، ژن ئانین، ئایینا تەقلیدی و دۆزا وەکهەڤیا هەمووو خەلکان دکر، چ ژن چ مێر و چ ب نەسەب و چ بێ نەسەب. ئەوی دۆزا ڤەگەڕا ژیانا سروشتی دکر. و یەك ژ نوینەرێن ڤێ دبستانێ فەیلەسووڤێ ناڤدار دیۆگێن سینۆبسکی بوو

(320-410 ب.ز)، ئەوی خوە، وە کو هەموەلاتییێ جیهانێ د کر (کو سمۆپۆلۆتی) دیۆگین ب خوە تشتەك نەنڤیسی بوو، فەلسەفا وی ب شێوەیێ ڕا بوون و ڕوونشتنا وی د ژ یانێ دە دها تە گەوودەکرن (بەرجەستکرن): خوار نا وی بێ سەروبەر بوو و کنجێن (جلکێن) وی کرا سەك بوو و بەندەرێ دپیفۆسێ دە دنڤست (وەك تەنیرێ یە) و جییێ کو هەسانی بۆ لاش و جان دئانی، خوە دووری وێ دکر. دیۆگین تەمەنەکی درێژ کر ئەوی چاوا ژیانا خوە ل کۆلانا دۆماند وەها ژی ل کۆلانەکێ ژ کۆلانان مر. پشتی مرنا وی، گۆتن ل سەر ناڤێ وی دهاتن گۆتن. دیارە ژ بەر پەیڤێن وی یێن ژەهردار دژی جڤاکێ و شێوەیێ ژیانا وی یا بێ سەروبەر، هشت کو ناڤێ "کینیك" لێ ببە ئەڤ ژی بێژەیەکە یۆنانییە کو واتایا سەی دستینە و ئەڤ ڕێبازا فەلسەفی ب خوە ب ڤی ناڤی ژی دهاتە ناسین. و ناڤێ وی ژی ب سۆکراتێ شێت بەلاڤ ببوو.

ئەڤ سیستەمێن فەلسەفی یێن قۆناغا ئێلینیزمێ، میناکیەکە وان وەك هەڤ بوون: ئەو ژی نەبوونا نیشتمان پەروەری، دووربوونا ژ بەختیارییێ و ڕزگارکرنا ژ ئەرکێن بەر دەولەتێ.

کۆمیدیا ئاتیکی یا نوهـ

"ئاریستەڤان حەتا میناندەر"

ژ دەستنیـ شانێن کۆمـ یدیا ئاتیـ کا یا کەڤناره، هەبوونا پەیوه ندی و پێگر یدانا ب داب و نەریتان ڕه و کەنگی ئەڤ پەیوه ندی لاواز بوون و پێگریدان سست بوون، ئەوێ ژی ناڤەرۆك و شێوەیا خوه گوهارت.

کۆمـ یدیا سەد سالا سێیان ب.ز کو گه لەکی ژ کۆ کا داب و نەریتان ڤه قەتیا، شێوەیەکه کۆمـ یدی یا دن ستاند کو ب هەر ئاوایی نه وه کو کۆمیدیا سەدسالا پێنجان ب.ز بوو. کۆمـیدیا نوه، ئێدی نێزیـکی با بەتێن سیاسی نەدبوو، ژ بەر کو ژ بۆ تەماشەڤانان، ئێدی ئەو بالکێش نەبوو.

نەرینەك وەها هەیه کو ڕاکرنا با بەتێن سیا سی و دەستنیـ شانێن داب و نەریتان ژ کۆمیدیا نوه، (هێلا کو) ئەو د سەد سالا چاران ب.ز کو ل سەر شۆپا کەڤن دانیبوو، ب کۆمیدیه که "ناڤ بەری" بهێـ ته ناڤکرن. ل گەل کو بەرهەمێن ڤێ قۆناغێ نەگەهشتنه سەردەما مه ژی، لێ ئەو پار چەیێن کو ژێ مانه، دهێله کو د ناڤەبەرا "کەڤن" و "نوه" ده بهێته تەرخانکرن. ئەڤ ناڤ بەری یا کۆمـ یدیا ڤێ قۆ ناغێ، چاوا ب نا ڤەرۆکا خوه یا وه ها ژی ب شێوەیێ خوه ڤه، نوه و کەڤن د ێده هه یه. د کۆمـ یدیا "ناڤ بەری" ده سوژێتێ بووییێ ژ تایبەتیا کۆمیدیا نوهه و سوژێتێن ئاهەنگیا میتۆلۆژی ژ کۆمیدیا کەڤنن. لێ بەلێ ئەو تـیژاتیا ڕەخـنەیی کو د کۆمـیدیا کەڤناره ده هەبوو، د ڤێ ده هـ ندەکی سڤك بوو یه. ل گۆرا ڤێ گوهارتـ نا نا ڤەرۆکێ، کۆمـ یدیا ساتۆری (قەرف و ترِا نه) د به کۆمـ یدیا هۆ مۆری (حه نەك و پێکەنینان).

کۆمیدیا ئاتیکا یا نوھ، بێھنا ڕژد یەتیێ ژێ تێت و جار نا سڕەکە بایێ خەمگینییێ ژی ب خوە ڕە تیـ نە، ئـ ێدی لا قردی (لا سایی) و یارییێن کاریکاتۆری کو ژ رەوشتێن کۆمیدیا بوون، د یا نوھ دە نامینن. ژ بەر ڤێ چەندێ ھەما بـێژە کو کومیزم ژ کۆمـیدیا ئێلینیز مێ ڕابوو یە و شێوەیێ درا ما بووییی (ژیا نا ڕۆژا نە) د ستینە. کۆمـیدیا نوھ، نادە سەر شۆپا ئاریستۆڤان کو ڕەخنەییێن ھشك د کۆمیدیا خوە دە ب کار دئانین، ژ بەر کو ژ بۆ تەما شەڤانێن ڤۆنا غا ئێلیـ نی ئەڤ ڕەنـ گێ کۆمـ یدی ئـ ێدی ژ ێڕە نەبالکێ شە. ب گۆتنە کە دن، نڤیـ سەرێن کۆمـ یدیا نوھ ڕ ییێن کۆمـ ێدی یێن ئاریستۆ ڤان کو لیـ ستك ب گۆتـ نان چێ د بوو و شێوەیێ تڕا نێ د ستەند، ژ خوە ڕە ب کار نەئانین. گەرەك بێـ تە گۆتن کو رۆلا کۆرێ ژی، د کۆمـ یدیا نوھ دە ھا تە گو ھەڕتن، ئەو تەنێ د ناڤ بەرەکێ دە یارییێن خوە د کرن و ستڕان ژی ل بەرا دگۆتن.

دەست ژێ بەردانا ژ کۆمیزمێ، کۆمیدیا نوھ، بەر ب کرنێن درا ماتیکی ڤە بر و د ڤێ قۆ ناغێ دە، ئـ ێدی ژیا نا ر یال (واقعی) و ژیا نا ب خوە ب تێگەھەکێ تەنگ دھێتە نیاسین. ئەو ژی د ڤان واران دە دیار دبوو: دژبەری یا بـ نەمالی یا ژ مـ غامراتێن (سەرگوزە شتێن) ئەڤینی. و جیھا نا ھۆ نەریا قەھرەمانا ژی پڕ تەنگ کربوو. پڕسێ کولـ تۆرێ و رەو شا جـ ڤاکێ ژ ێڕە نە بالکێش بوون، ژێ غەریبن. ھەموو ھزرا قەھرەمانی ل سەر تشتەکییە، ئەو چاوا خوە دەولەمەند بکە و چاوا ببە ئەڤیندار و ژنەکێ ژ خوە ڕە بینە.

د کۆمـ یدیا نوھ دە، پڕ سێن (ئاریـ شێن) ئەخلاقی ژی تێ نە پێ شکێش کرن کو پێویستەکە د خێرخوازیێ دە و دووربوونا ژ فنا سێن خراب ھە یە. سوژێتێ کۆمـ یدیا نوھ یەك جۆری بوون، ڕزگارکر نا کە چێ ژ بن دە ستێ قەواد، زارۆکێ بێژی خوەدی لێ دەرکەتن، دەست ئاڤێتنا ژ نێ و حەزکرن و یێن مایی.. ئەڤ بابەت ژ کۆمیدیەکێ دەرباسی کۆمیدیەکە دن دبوو و تەنێ ب دیتالێ (ھۆیرھۆیرکێن) خوە ژ ھەڤ جودا بوون. سەرگوزە شتەیا ئەڤینی

یەك ژ ڕەوشتێن دیار یێن كۆمیدیا نوە بوو. ئەڤ بابەت د كۆمیدیا كەڤن دە هیچ نەبوو و د كۆمیدیا ناڤ بەرێ دە ژی، د یارە ڕۆلە كە بەر ب چاڤان نەدلیست، لێ بەلێ یەك ژ كۆمیدا سەد سالا سێیان ب.ز بێی ڤێ دیاردە یا ئەڤینی دەرباس نەبوویە كو نەهاتیە پێشكێش كرن.

ل گۆرا ڤان سوژێتێن یەك شێوە قەهرەمانێن یەك نموونە یان ژی (ماسكێن نموونایی) كو خۆرتێ بێ هێز بێی هاریكاریا كو لێ خوەیێ شارزا نەدشیا ژیانا خوە بكە، د بە پر سۆنێ سەرەكی د كۆمیدیا نوە دە. باڤێ هشك، كە چا فەنەك و یارۆكی، یان ژی كە چا نەفس بچووك كو كەتیە تەنگاڤیێ پرسۆنێن كۆمیدیا نوە ب كورتی ئەڤەنە: خۆرتێ چەلەنگ، لێ لاواز، مرۆڤێ كۆلە، لێ یێ شارەزا، باڤێ هشك (ڕەق)، لێ جار نا دل تەنك (نازك) كەچا سڤك كو ب عاقلێ خۆرتان دلیزە یان ژی كەچا ب هشمەت كو دكەڤە تەنگاڤیێ، لێ داویا ما داوی بەختەوەر دبە.

وەكو مە دە سپێكێ دەستنیشان كر بوو، نڤیسەرێ كۆمیدیا نوە یێ هەری ب ناڤ و دەنگ مێناندەر بوو و نو كە ئەمێ هندەك ل سەر ژیان و بەرهەمێن وی ڕاوەستن.

مێناندەر

(342-292 ب.ز):

گەرەك بێتە گۆتن كو چێترین نڤیسەرێ كۆمیدیا نوە، ژ وان سوژێتێن تەنك و ب ماسكێن تەڤلیدی، د شیان پڕسێن ئەخلاقی و جڤاكی، د بەرهەمێن خوە دە دەینە. و یەك ژ وان نڤیسەرێن كۆمیدیا ئاتیكا یا نوە كو هەری ب ناڤ و دەنگ بوو مێناندەر بوو. ژ وان نڤیسەرێن كۆمیدی یێن وێ قۆناغێ تەنێ بەرهەمێن وی گەهشتنە سەردەما مە، لێ مخابن ژ سەد كۆمیدیان بێتر كو وی نڤیسیبوون، تەنێ یەك ژ وان گەهشتیە مە و هندەك پار چە ژ كۆمیدیێن دن. ئەو كۆمیدیا كو دە ڤێ وی ب تەمامی هاتیە

پارا ستن ناڤێ وێ "خه یدۆك"ه (تۆڕه بوون) و یێن نه تەمام بوویی ژی "دادگەها تریتیێ" بالکێشیا خوه هەیه. د ڤان نڤیسان ده خوەش خویا د به کو ل بەر مه نڤیسەرەکێ کۆمەیدی یێ هۆمۆنیه. ل ڤر، ئەمێ نا ڤەرۆکا کۆمیدیا وی "خەیدۆك" کو هاتیه پاراستن پێشکێشی وه بکن.

کۆمیدیا خەیدۆك:

سالا 317 ب.ز سەرداریێ ئەتینایێ د به ده میترێ فالێر سکی کو فەیلەسووف و سیاسەتمەدار بوو. ئەوی پشت بەستن ل سەر دلەندان دکر، ژ بۆ کو هەموو هەموەلاتیێن ئازاد ل دۆرا خوه بجڤینه. ژ خوه کۆمەیدیا "خه یدۆك" ب پ شتگریا وی سالا 316 ل سەر ده پا شانۆیێ تێ ته پێشکێشکرن. ژ بۆ مێناندەر، ئەڤ یه کەمین کۆمەیدیا وی بوو کو به شداری بەریکانێ د جەژنا لێنایا ده بەشدار دبه و خەلاتا یه کەمین وەرد گره. ئەڤ شانۆیا کۆمەیدی بالکێشیەك خوه هه یه، ژ بەر کو هۆنا ندن و دار شتنێن ناڤەرۆکی یێن بەری خوه، مێناندەر ب کار نەئانیه. ده ئەم ل نا ڤەرۆکا ڤێ کۆمیدیایێ بنەڕن:

گەنجێ ب ناڤێ سۆستراات کو ژ بنەماله که زەنگینه، ده ما ل چۆلا نه دووری ئەتینایێ، نێچیرێ د که، پێر گی که چەکه سپەهی د به و دل دکه ڤه وێ. وه کو هەموو گەنجان کو ژ بەر ئەتینیا خوه یا پێشین شەرم د که، سۆستراات ژی شەرمۆکی ژ کۆلێ خوه ڕه دبێژه دا پێوه ندیێ ل گەل باڤێ کەچکێ دەینه. لێ ئەو نەدشێت ڤێ یەکێ بکه، ژ بەر کو باڤێ وێ کو ناڤێ وی گنێمۆنه بێ جرە و خوەدی رەفتاریەکه پڕ خەرا به. ئەو کینێ ب هەر که سی ڕه دکشینه. ژ بەر ڤێ ئەخلاقیا وی یا نەباش، هه ڤژینا وی، وی دهێله و دچه دەف کوڕی خوه (گۆرگی) یێ ژ هه ڤژینێ خوه یێ بەرێ. ژ خوه، گۆرگی سۆستراتی ل ناڤ ئەردێ زڕباڤێ خوه دبینه و هزرا کو ئەو ل دۆر خوشکا وی دگەڕه، دکت. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو پێ ڤه دچه و ژ چەند گۆتنێن پێشین، ئەو تێ دگهێ کو ب نیەتەك پاقژ ل ڤرایه و دخوازه خوشکا

وی ژ خوه ڕە بخوازە. لێ کەنگی سوسترات ناس دکە کو گنێمۆن مرۆڤەکێ چاوایە و ئەوێ د ڕێ یا ژنئانینا وی دە ب بە ئا ستەنگ، ئەو جل و بەرێ هەژارەکی ل خوە دکە و دچە ناڤ پارچە ئەردێ وی و دکۆلە. ب ڤێ یەکێ، ئەو دخوازە، خوە ژ گنێمۆن ڕە ب هەزکرێ کاری دیار بکە و ب ڤێ فەنێ ژی پێوەندیێ ل گەل دەینە. لێ ژ کێم بەختیاریا سوستراتی، وێ ڕۆژێ باڤێ کە چکێ داناکە ڤە ناڤ ئەردێ خوە، لێ بەلێ هین رەوش وەها یە، باڤێ کەچکێ تێتە سەر بیرێ ژ بۆ کو دەلوا خوە کو ڤەتیا بوو و کەتبوو ئاڤێ، دەرخینە. ئەو ب وەریس دادکەڤە و لێ وەریس دقەتە و ئەو دکەڤە د بیرێ، ل ڤر، گۆرگی ب زڕباڤێ خوە ڤە تێت و پێڕە سوسترات و گنێمۆن ژ بیرێ دەرتینن. ب ڤێ یەکێ، دلێ وی تەنك دبە و ل ژیانێ ب چاڤەکێ دن تەماشە دکە. ئەو نە تەنێ کەچا خوە ددە سوستراتێ، هەر وەها ژی دلێ وی ل گۆرگی ڤەدبە کو وی وەکو کوڕی خوە پەسەند بکە. ژ خوە سوسترات ژی، هەزکرا خوە ژ خوەرە تینە و د ئەینی دەمێ دە، باڤێ خوە یێ حالخوەش قانع دکە کو کەچا خوە بدە گۆرگیێ هەژار. و وەکو هەموو کۆمیدیان، "خەیدۆك" ژی ب بەختیاریا ڤەرهەرەمانان دچە سەری.

گەرەك ئەم بێژن کو "خەیدۆك" ژ بۆ ژانرێ کۆمیدیا نوە، د هندەك واران دە، نە سرو شتیە. د ڤێ کۆمیدیێ دە، کرنێن ڤە شارتی نینن و کو کەچا بێ شەرم و بێ ئەخلاق خویا دبە، لێ دووڕە پاڤژیا وێ دیار دبە، یان ژی کوڕی بیژی و ئاڤێتی دیار دبە کو باڤێ خوە یێ رەسەن هەیە.

ئەڤ کۆمیدیا ب هزرا خوە ژی نوەە، ئەو ب ئاواکی ڤەکری پرۆپاگەندێ ژ دانا نا پێوەندیێن مرۆڤا یەتی، د ناڤە بەرا کۆمێن جڤاکی یێن هەژار و دەولەمەند دکت. ئانکو نە وەکهەڤی د ناڤەبەرا چینان دە هەیە، لێ گەرەك ژ بۆ دانانا بنەمالێ، نەمەرجە کو دەولەمەند ژ دەولەمەندان بینە و هەژار ژ هەژاران. و ژبلی ڤێ یەکێ ژی، ئەو د رەفتاریا گنێمۆن یا خراب دە، دیار

د که کو مرۆڤ گەرەك نە ل گۆرا " مەزاجێ" خوە ب خەلکێ ڕە بدە و بستینە، لێ وەکو د جڤاکێ دە، تێتە خوەستن، پێوەندیێن خوە دەینە.

دادگەها ترێتێ:

بوویەرێن کۆمیدیا "دادگەها ترێتێ" ب ڤی ڕەنگیە: خۆرتێ حالخوەش یێ ئەتینایێ "هاریسی" د دەما ئاهەنگەکێ دە کو سەرخوش بوو دەست درێژیا کەچا ب ناڤێ "پامفیلا" یێ دکە. دەمەکە کورت د چە ئەو ب ڤێ کە چێ ڕە دزەو جە بیی کو هەڤدو ببینن، ژ بەر کو د وێ ڤۆناغێ دە ل ئەتینا، ل گۆرا ل هەڤهاتنا باڤێ بووکێ و باڤێ زاڤایی ئەڤ ژن ئانین چێ دبوو، بیی کو ئەو هەڤ ناس بکەن. ژ بەر کو دەما دەست درێژیا وی ژ ێڕە ئەو د حالەتەکێ سەرخوەشیێ دە بوو و کەچ د حالەتەکێ ترسێ دە بوو، وان هەڤ ناس نەدکر. پشتی ژن ئانینێ هاریسی ژ ئەتینایێ دوور دکەڤە ب ڤێ دوورکەتنا وی هەڤژینا وی پامفیلا پشتی پێنج هەیڤان کوڕەك ئانی و ب ئالیکار یا جیێر یا خوە، لاوك داڤێژە. ل گەل زارۆکی هندەك تشت و گوستیرکا باڤێ کو ل گەل پامفیلێ، ژ شەڤا دەست درێژیێ لێ هاتبوو کرن. ل سەر چێبوونا زارۆکی و ئاڤێتنا وی ئۆنیسیم کۆلەیێ هاریسی، ب ڤەگەڕا خوەدیێ خوە، ئەو ئاگەهدار کر. ب زانینا کو هەڤژینا وی بەری شوو بکە، دووجانی بوو، پر هاریسی زڤیر (تۆڕە) دکە. ژ بەر کو ئەوی نەدزانی کوڕ یێ ویە و د ڤێ ڤۆناغێ دە، هەزکر نەك ژ دل ژ هەڤژینا وی ڕە چێ دبە. ل گۆرا یاسایا وێ چاخێ، مێر ماف هەبوو ژنێ بەردە و مالێ ژێ گرتی ژ خوە ڕە هەلگریت. هاریسی ئەڤ ماف ب کار نەئانی، تەنێ خوە ژ پامفیلێ دوورخست، و ب هەڤالێ خوە ڕە دەست ب ڤەخوارن و گەڕیانا ب موسیارا ئارڤێ یا نە ئازاد گابرۆتۆنۆ دکە. ئەڤێ یەکێ ژی دلێ وی رەحەت نەکر.

ژ خوە، ل ڤرێ بەشێ یەکێ ژ شانۆییێ دچە سەری. وەکو داب ل سەر دەپا شانۆییێ یا کۆمیدیا نوهـ، دیکۆرێ بەرێ دو کۆ شکان، تێتە دا نان. و "د دادگەها تریێتێ" دە ژی ئەڤ دیمەنێ خانییێ هاریسی و خانییێ دۆستێ وی هێرێستراتە، کو هاریسی تێدە دەما سەرخوەشیا خوە دەرباس دکە. ب خوە، ل بەر ڤێ کۆ شکێ، ل کۆلانێ، کر نا بە شێ دو یەمین دەر باس د بە. و ژ ئاخفتنا ئۆنیسیمێ کۆلە ب تەباخ رە، تەمەشەڤان دزانە کو هاریسی دەست ژ ژ نا خوە یا گەنج بەردا یە و ل مالا هەڤالێ خوە، ب مو سیارا ئارڤێ گابرۆتۆنۆن دەما خوە دەرباس دکە. ل ڤرێ، بە شەك ژ کۆمیدییێ وندا یە کو گەرەك ب رێ یا خوداڤە ندا نهێن یا پامفیلێ بها تا خو یاکرن. ل ڤرێ باڤێ پامفیلێ دیار دبە و ژ رەفتاریا زاڤایێ خوە نەراز یە، ئەو د چە دەف کەچا خوە دا بزانبە سەدەم چیە. باڤێ پامفیلێ سیمۆکین تشتەکی ژ کەچا خوە ناس نا کە و دە ما د خوازە بچە، دو کۆ لە وی داوەت د کن دا د ناڤ وان دە دادڤانییێ بکە. داڤ کۆلەك ژ وان کۆلا یە، بەری هەیڤەکێ زارۆکەکی ئاڤێتی دبینە و وی ددە کۆلێ ب ناڤێ سیریسك. ژ بەر کو داڤ ب رازیبوون خوە زارۆك ژ بۆ خوەدیکرنێ دا بوو سیریسك، ئەوی دۆزا تشتێن کو داییکا زارۆك پێرە هشتبوو، دکە. و ب گو هداریا چیرۆکا هەردو کۆلان، سمیۆکین برپیار ددە کوتشت لاوك ژ کەسێ کو وی خوەدی دکە، بمینە. و دە ما تشتێن زارۆك ددن سیریسك، چاڤێن کۆ لەیێ دن ئۆنیسیم ل گو ستیرکێ دکە ڤە و ناس دکە کو ئەو یا هاریسیە کو د شەڤا جەژنێ دە، د ناڤ کەچان دە وندا کربوو و تێ دگهێ کو کورێ یێ هاریسیە. لێ ئەوێ چاوا ب کاربە ل سەر کورێ ژ هاریسی رە ب بێژە و ئەوێ چاوا ڤێ نوو چەیێ پە سەند بکە، ئەڤ ژی پرسەکە. ژ بەر نە برپیار ستەندنێ، ئەو ژ گابرۆتۆنۆن رە دبێژە و خوش تێ بیرا وێ کو د وێ شەڤێ دە کەچا حالخوەش پامفیلا ژی ل ورێ بوو ل ڤرێ هزرەك زیرەکی تێتە سەرێ وی. و ئەو هزرا خوە ب ڤێ یەکێ د بە سەری: گوستیرکێ شانی هاریس ددە و خوە وەکو داییکا کورێ وی دیار دکە. و ئەو

د وێ نەڕینێ دە بوو، هەگەر هاریسی پەسەند بکە کو کوڕ یێ و ییە، ئەڤجا ئەوێ هەول بدە، وێ ئازاد بکە. پشتی ڤێ یەکێ، ئەوێ ل داییکا کوڕی یا رەسەن بگەڕە. لێ بەلێ، کەنگی هاریسی مکورتێ کو کوڕێ ژ گابرتۆنۆن یێ و ییە، خەزووریێ وی دخوازە کەچا خوە ژ مالا وی ببە.

ژ هەڤ دەرخستنا ڤێ دژبەریێ و تەڤلهەڤیێ، د بەشێ چاران دە، ژ ڤێ شانۆیێ، دیار دبت. ئەو ژی ب ڤی ڕەنگیە. گابرۆتۆنۆن و پامفیلا پێرگی هەڤ تێن و ئەو وێ ناس دکە کو داییکا کوڕك ئەوە. و بێی کو ئازاد یا خوە ب دەست خە، ژ پامفیلا ڕە دبێژە کو باڤێ کوڕێ وێ، مێرێ وێ ب خوە یە. ژ خوە، دەما هاریسی ژ یارکا خوە دزانە کو ئەو باڤێ کوڕە، گەلەکی خوە بەرانبەری هەڤژینا خوە گونەهکار دبینە. و کەنگی دزانە کو داییکا رەسەن هەڤژینا وییە، ئێدی گومان نایێ سەر کو وێ کۆمیدیا "دادگەها تریێتێ" ب بەختیاریا هەردو قەهرەمانان ب داوی ببە. لێ بەلێ، مێناندەر ب پالدەرەك رژدی گۆتنێ ل سەر زمانێ ئۆنیسیمێ کۆلەکۆمیدیا خوە تەمام دکە: "بەختیاری و نە بەختیاری ژ مرۆڤی ڕە، نە ژ خوداڤەندان تێن، ژ بەر کو دەم ب وان ڕە نینە گوهلێدانی ل هەر کەسی بکن، ژ بەر ڤێ چەندێ هەر کەس گەرەك بەرپرسێ ئەخلاق و رەفتاریا خوە بت.. ".

ژ نا ڤەرۆکا هەردو کۆمیدیێن مێنا ندەر، دیار دبت کو قۆناغە کە دیرۆکی یا نوە هاتیە ڕەنگڤەدان. باش دیار دبە کو خەلکێن ڤێ قۆناغێ نە ژ دوور و نە ژی، ژ نێزیك مژوولی سیاسەتێ نابن، و تەنێ ژیا نا ڕۆژا نە کو تەنێ د چار چوڤا ژیا نا تایبەت دە ژ وان ڕە دمینە، بالکێشە و گرنگە. ژ خوە، ئەڤ دەسنیشانێن رەوشتێن جڤاکا ئێلینیزمێنە.

ئەو ڕاستیا قۆناغا دیرۆکی کو د کۆمیدیێن مێناندەر تێنە دیتن، ل گۆرا وێ ژی قەهرەمانێن نەموونایی جیێن خوە گرتنە. ژ بەر ڤێ چەندێ ئەو ژیانینن، لێ بەلێ دووری ئیدیالێن بلندن. ل گەل ڤێ ڕەنگڤەدانا ل گۆرا دەمێ، لێ بەرهەمێن مێناندەر وەکو یێن یۆڤرەپید، ژ لایێ تەمەشەڤانێن

قۆنا غا وان، نەهاتن حەزکرن، ژ بەر کو کۆمەیدییێن مێنا ندەر بەرانبەری نڤیسەرێن دن، پڕ ڕژدی هاتن خویاکرن. لێ بەلێ، ژ لا یێ نفشێن (جیلێن) ل پەی وی هاتی، مێنا ندەر بێتر ها تە پە سەندکرن. و د قۆنا غا سەد سالا سێیێ یا بەری زا یینێ، د دە ما پلۆتارخ دە، ئەو بوو ژ شاعرێن یێ هەری حەزکری.

شعرێن (ئەدەبا) ئەلەكسەندەری

ترمنێ "ئەلەكسەندەری" ژ بۆ ب كار ئانینێ د ئەدەب دە، خوازەیی (مەجازی) و مەرجی‌یە. هین، د نیڤێ سەدسالا نۆزدان دە، ئەڤ ترمن پڕ ب فرەهی ب كار دهات د قۆناغا ئێلێنیێ دە ژی، هەموو ئەدەب ب ڤی ناڤی دهاتە گرێدان. حەتا وەها بوو كو ترمنێ ئەدەبا ئەلەكسەندەریێ و ئەدەبا ئێلینی ژ هەڤ ڕە بوونە هەڤ واتا (مرادف)، لێ تەڤلی وەها ژی، پێویستە بێتە گۆتن كو ئەڤ ناڤ وەكو دەستنیشانا یەك ژ ڕێبازێن شعری د ئەدەبا ئێلینی دە بمینە. ژ بەر كو ئەو نڤیسەر، چ دوور و چ نێزیك، كارتێكرنا كولتۆرا ئەلەكسەندەریێ ل سەر وان هەبوو و پێك ڤەگرێدایی بوو. گەشبوونا شعرا ئەلەكسەندەری ژ سەد سالا سێیان ب.ز دەست پێكریە و مەزنترین نوونەرێن وێ كو ل هەموو جیهانا ئێلینی بەلاڤ ببوون، وەكە كۆمەك ژ بنەمالەكێ بن و پێوەندییێن وان باش ل گەل هەڤ هەبوون.

هێژایی گۆتنێیە كو شعرا ئەلەكسەندەری پڕ ئالۆز بوو و ژ گەلەك ئاراستەیان هاتبوو هۆناندن. ب گشتی، ئەڤ شعر یا كولتۆرا بلندێن جڤاكا یۆنانی بوو كو د رەوشا حوكمداریا ئێلینی دە گەشتبوو سەر هەڤ. لێ ناڤەندا كەڤن یا كولتۆرێ ئەتینا بەشداری ڤێ بزاڤا ئەدەبی نەدبوو. شاعرێن ئەلەكسەندەریێ، چ یێن نوە و چ شاعرێن خوەدی زانینا كەڤن، مژوولیا وان ب ئەدەب ڕە، ب خەباتا د مۆزەخانا ئەلەكسەندەری دە، تێكەل بوو. ئەوان، زانینا خوە ل سەر نڤیسەرێن كەڤنارە یێن نەناس و ژبیرکری،

بەر خەلکی دا تانین. وە کو داب بەر هەمێن وان بوو خەلە کەك تەنگ ژ خوێندەڤانێن هیندەکری بوون.

ل ڤرِ، پێویستە بێتە دەستنیشانکرن کو پرسێن جڤاکی، چاوا د ئەدەبا ئێلیـنی دە نەبوون، وە ها ژی، د ئەدەبا ئەلەکسەندەری دە ژی، ئەڤ یەك پەیدا نابن. با بەتێن سیاسی، د چار چۆڤا پەسندایینا چار و حاشیا وی دە د مان. ئەو دووری ئارێ شێن جڤاکی بوون و حەتا دووری پرِسێن کو د چار چۆڤا بـنەمالیێ دە بوون کو ل دەڤ مێنا ندەر پە یدا د بوون، ژ وان رِە غەریب بوو. و پراڤ یا شاعرێن ئەلەکسەندەری، بەراڤ بەری دبـستانێن فەلسەفی یێن ئەتینا، ب خەمساری نێزیك دبوون. لێ بەلێ، وێ نە دجـیێ خوە دە بە، هە گەر تەنێ د ڤێ قولا چکێ ل ئەدەبا ئەلەکسەندەریێ بێتە نـێرِین. ژ بەر کو ئەڤ ئەدەب با بەتێن خوە یێن تایـبەت هەبوون، ژبـلی تایـبەتیێن کو ژ ئێلینیز مێ ستاند بوون. ئەدەبا ئەلەکسەندەری گرنـگی پێدا نەکا وان ب هە ستا نهێـنی یا کە سان هەبوو و ب هە ست ژی نـێزی تێگەهـشتن و نا سکرنا سرو شتێ د بوو. ب هۆ ستایەتی ژی، دیـ تالان (هۆیر هۆیرك) بۆ وێنەکێ شیا تاڤلۆیێن جڤاکی و سرو شتی، شاعرێن وێ قۆ ناغێ، د ئەدەبا خوە دە مو سەخەر د کرن. و ژ بۆ کۆمـ یدیا ئەلەکسەندەریێ، چاوا ژ چینا نزم بوون، وە ها ژی قەهرەمانێن میتۆ لۆژی بوون. ئەڤ دبـستانا نوە، ب هە ستا نـێزی کە سێن کو ب مەقامێن خوە بچووك بوون، دبە.

د وارێ شعرێ دە ژی، ئەدەبا ئەلەکسەندەری ژ یا یۆنانیا کەڤنارە جودا دبە، هەگەر شعرا بەرێ، ب مۆسیقا و گۆڤەند بوو، لێ یا ئەلە سکەندەریێ، تەنێ هۆنەریا بێژەیی ژێرِە پیڤەر بوو. ئەو سروود و شعرێن ئا هەنگێ ل گەل مۆسیقایێ بهێنە گۆتن ئانکو بێی ئاوازا مۆسیقێ بوون. هۆنەرمە ندێن بێژەیێ یێن بەرێ، هۆستایەتیا مۆسیقی و خیۆگرافی (لیستکا ب گۆڤەند) ژ وان رِە پێویـ ست بوو. کێ مێ جاران، ئەڤ شاعر مژوولی وارە کێ تەنێ ژ

هۆ نەرێ د بوون. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی ئەدەبا ئەلەک سەندەری، د وارێ شعرێ دە، نە ل سەر بنگەهێ ئەدەبا ئاتیکی، ب پێشڤە چوو، ئەوێ رێ یا خوە یا تایبەت ب خوە دیت. شاعرێن "زانیار"، د وارێ شێوەیا ئەدەبی یا بچووک دە پێشکەتنەك ب وان رە چێ ببوو.

لێ بەلێ، گەرەك بێ تە گۆتن کو رەنگێ ئەدەبی (ژانر) یێ هەری حەزکری د ڤێ قۆناغێ دە، ئێلێگیا[1] چیرۆکبێژی و ئێپیگراما[2] ئێپیلی بوو (ئێپۆسا بچووك) بوو، میم (سکێچەکە شانۆیی شێوەیێ دیالۆگێ) و سروود.

ل گەل کو ئەدەبا ئەلەکسەندەری، ب بابەت و رەنگێن خوە جۆر بەجۆر بوو ژی، لێ گەلەك رەوشتێن وەکهەڤ ژی تێدە پەیدا د بوون. ب گشتی ئەڤ ئەدەب، ل سەر چینا بلند، د جڤاکێ دە بوو کو ئاریشێن جڤاکی تێدە وندا بوون. لێ ئاگە هداریێن نڤیسەرێن (شاعرێن) قۆناغێ ل سەر ئەدەب و ئەدەبا کلاسیکا یۆنانی باش هەبوون و د بەر هەمێن وان دە، زانیاری دیار دبە. ب گۆتنەکە دن، ئەم دشێن بێژن کو ل دەف ڤان نڤیسەران بسپۆریا د وارێ ئەدەبا ئەنتیك دە، خویا یە. ژ بەر ڤێ چەندێ، ئەو گەلەك جاران

---

(1) ئێلیگیا: ژ بێژەیا یۆنانی (elegeia) کو ژ (elegos) سترانا گازندکرنێ، رەنگەکە ئەدەبی یە، د مۆسیقا و ئەدەب دە یە د شعر دە ئەو هەلبەستەکە ناڤ بەر ب ناڤەرۆکەکە غەمگینی و هەستەکە بلند پڕی جاران، ل سەر زمانێ دێمێ یە کەم تێتە گۆتن. ئەو د سەد سالا حەفتان ب.ز د یۆنانێ دە پەیدا بوو، ئەڤ شێوەیێ شعری د زمانێ لاتینی دە ژی جیێ خوە گرت. و حەتا قووناغا ڤەژینێ و پشتی وێ بەردەوام بوو سەدسالا (17-18) ز.

(2) ئێپیگراما: ژ بێژەیا یۆنانی (epigrama) هاتیە. ب واتا یا خوە یا تیپەوی (حەرفی) ل سەر تشتەکێ نڤیس د شعرێ دە ئەو شێوەیەکە کورت دستینە کو هێدی هێدی ئەو تشتێ کو ل سەر تشتان بۆ خوداوەندان دهاتە نڤیساندن و د پاشەرۆژێ دە ل سەر کوچێن (کێلیێن) گۆڕان دهاتە نڤیساندن.

ئاخفتنێ دئینن ل سەر نڤیسەرێن ڤۆناغێن بەرێ کو ژ جڤاکێ ڕە نەناس بوون، و یەك ژ نڤیسەرێن ڤۆناغا ئەلەکسەندەریێ یێ هەری ب ناڤ و دەنگ کالیماخ بوو. ژ بەر ڤێ چەندێ ژی، ژ نڤیسەرێن ڤێ ڤۆناغێ ئەمێ ل سەر بەرهەم و خەباتا ڤی شاعری ڕاوەستن.

کالیماخ

(240-310):

کالیماخ ل باژاریێ کیرێنە کو ل باکووریێ ئەفریقیاییێیە، ژ دایك بوو یە. ڤۆنا غا پێ شین ژ ژیا نا خوە، ل ڤی باژاری دەر باس کر یە. ل ڤێ ژی هی ندەکرنا خوە ژ ئەدەب وەرگرت یە و دووڕە ل ئەتینایێ بەردەوامی پێ دایە. و کەنگی کالیماخ جیێ خوە، ل ئەسکەندەریێ دگرە، ئێدی بەر هەمێن وی ئاستێن بلند دستینن. ل ئەلەکسەندەریێ، کالیماخ پێ شین جیێ خوە ل پەرتووکخانێ د گرە و د عەینی دەم دە، ل مۆزە خانێ وا نێن ئەدەبی ددە، دە ما کو کالی ماخ ها تە ئەلەک سەندەریێ، ڕێڤە بەریا م سریێ د دە ستێ پۆتۆلێمیان دە بوو. ئەوان ب هەر ئاوایی گرنگی ب ئەدەب و هۆ نەرێ ددا. ژ خوە کالی ماخ دووڕە دبی تە شاعرێ کۆ چکا وان. ل بەر ڤێ کۆ چکێ ژی، دبستانا شعرێن ئەلەکسەندەریێ کو کالیماخ بوو سەرکێشێ وێ، ئاڤا بوو.

فەرە بێ تە گۆتن کو کالی ماخ دامەزرێ نەرێ ئارا ستا نوە د ئەدەبا ئەلەکسەندەریێ دە بوو. ئەوی ب خوە، نێزی (800) بەر هەمان نڤی سیبوو (ئەڤ بەرهەم د وارێ ئەدەب و زانیاریێ دە بوون). ل گۆرا ئاگە هداریێن کو هەنە، ئەڤ بەر هەم حەتا هەیامێ بیزانت یان ناس بوون، لێ بەلێ، دووڕە پڕانیا وان وندا دبن، و ب تەنێ هندەك سروود و ئێپیگرام مان و گەه شتنە ڤۆنا غا مە. هەر وە ها ژی، ه ندەك پار چە ژ بەر هەمێن کالی ماخی کو ل سەدسالا نۆزدان هاتن دیتن، حەتا ڕۆژا ئیرۆ هاتنە پاراستن.

کالیماخ وەکو ڕێبەرێ ئەدەبا نوی، سێ مەرج ژ شاعران ڕە دانیبوون:

1- دەست ژ سوژێتێن کو بوونە کەلیشە (ڕووتین) بەردان وەکو با بەتێن میتۆلۆژی کو نەما ل گۆرا دەمی بوون).
2- ب کارئانینا شێوەیا بچووك د ئەدەب دە.
3- ڕاوەستاندن ل سەر دیتالان (هۆور و تشتێن بچووك ل بەر چاڤان ڕە بێنە دەرباسکرن).

ب ڤێ یەکێ دیار دبیت کو ڕەوشا سەردەمی (گیانێ دەمی) خوەش تێ دگەهشت. ئەو جڤاکا دووری سیاسەتێ و قەهرەمانیا دیرۆکی، ئێدی ژ ێڕە نەگرنگ بوو. ژ بۆ وێ (بۆ جڤاکێ) ئێدی ئۆدیب و ئەلێکترا نە بالکێش بوون. لێ ئەڤ نایێ وێ واتایێ، ب تەمامی ب خوە ژ سوژێتێن میتۆلۆژی دوور بکەڤن. بەرەڤاژی، ئەوی شاعرێن دەمێ دخوەست کو ئەو بکەڤن گەڕیانێ و سوژێتێن کو بەری وان ب کار نەهاتینە، بکن بنگەهـ ژ بەرهەمێن خوە ڕە.

ژ بەرهەمێن کالیماخ یێن هەری باش: "سەدەم" بوو. ئەڤ کۆمەك ژ ئێلیگییێن ئێتۆلۆگی بوون (واتە: ئێلیگییێن سەدەمی)، (Aiti = merc) کو سەدەما داب و نەڕیتێن جۆربەجۆر وەکو جەژن، ئاڤاکرنا باژاران و مەزاران، ناڤێ خوداڤەند و جیێگەهێ جوگرافی ئەڤ هەموو کالیماخ سەدەما پەیدابوونا وان و ژ کۆهاتنا وان شرۆڤە دکە. ئەڤ ئێلیگی ل دەف پۆلسێن پەی ڤۆناغا کالیماخی بوو نەجیێ بەگەم (پەسەند) کرن و سەرەنج ڕاکێشانێ. ب خوە، ئێلیگیا "سەدەم" ب شێوەیێ ڤسەکرنێیە و دابەشی چار پەرتووکان بوویە. د جەوهەرێ خوە دە، هەر ئێلیگیەك ژ یێن کالیماخ، چیرۆکەکە سەربەخوەیە. ئەو کەرەستا کو دئێلیگییێن خوە دە ب کار ئانیە، ژ هەرێمێن یۆنانی یێن جۆربەجۆر هاتنە وەرگرتن. ژ وان چار پەرتووکان، تەنێ چەند پارچە هاتنە پاراستن.

یەك ژ کۆما وان ئێلیگیا کو ب شێوەیێ ڤسەکرنێیە، ل سەر ئاکۆنتی و کیدیپایێیە. د چیرۆکێن فولکلۆری یێن ئەنتیك دە، ئەڤ ئێلیگی پڕ کێم

ناس بوو. ئەو سوژێتێ کو ئەڤ ئێلیگیا چیرۆکبێژی ژێ هاتیە ئاڤاکرن ب ڤی ڕەنگی بوو:

ئاکۆنتییێ کە شخە، ب دیتنا کیدیپا سپەهی (جوان) د جەژنێ دە، ژ نەڕینا پێشین دە، دل دکەڤیتە وێ. ئاکۆتنی و کیدیپا ژ دو عەشیرێن ژ هەڤ جودا بوون. ژ بۆ کو ب کار بە سینوورێ داب و نەڕیتان دەر باس بکە و حەزکرا خوە، ژ خوە ڕە بینە ئاکۆنتی بەرێ خوە ددە تە فە نەکێ (فێلباز یەکێ): ئەو ل سەر سێڤێ ڤێ سویندخوارنێ دنڤیسە: " ئەز ب ئارتیمیدا سویند د خوم کو ئەزێ ب ئاکۆتنی شوو بکم" و سێڤ ب شێوەیەکێ وەها هاڤێت کو کیدیپا د شیا ڕا کە و بخوینە. (د وێ قۆناغێ دە خواندن ب دەنگێ بلند بوو) و کیدیپا ب دەنگێ بلند خواند و ئەڤ ژی ژ ێڕە بوو سۆزداییینا کە سێ کو د ئانی سەر زمانی پێ دها تە گرێدان. د ڤێ ناڤبەرێ دە، ئاکۆنتی نەبەدی (بەرزە) دبیت و خوازگینییێن کیدیپا دهێن.

باڤ ڕەزامەندیا خوە دیار دکەت کو کەچا خوە بدەت، لێ بەلێ د ڕۆژا داوەتێ دە، کیدیپا نەخوەش کەت کو نەدشیا شوو بکەت. و هەردەم وەها دبوو چ جارا کو دەستێ وێ ژ باڤێ دها تە خواستن ئەو نەخوەش دکەفت. باڤ دخوازە کەچا خوە ژ ڤێ ڕەوشێ ڕزگار بکە، بەرێ خوە ددە ئۆراکلێ دێلفی (یێ کو قەدەرا مرۆ ڤی دخوینیت) ژ باڤێ ڕە تێ تە گۆتن کو ئارتێمیدیا پێڤە ددەت، ژ بەر کو کەچ سۆزا خوە دشکینە. ئەڤجا کیدیپا ددن ئاکۆنتی. ئەڤ سوژیت د هەیامێ ئەنتیکا دەرەدگی دە، ناس بوو. لێ ل گۆرا پارچەییێن کو د سەدسالا نۆزدان دە هاتنە دیتن کالیماخ ب ئاواکی دن، ڕێ ژ چارەسەرکرنێ ڕە دبینە.

ل ڤر گەرەك بێتە دەستنیشانکرن کو د ئێلیگیێن قسەکرنێ دە، هەردەم پرسۆنێ شاعر هەیە (ژ خوە ئەڤ یەك ژ جودابوونا ڤی ڕەدگێ ئەدەبی یە). شاعر ب خوە، ل ڕێ دیتنێ دگەڕە، گەه دچە ل دەف مۆز کو نهیدیا ناس بکە و گەه ژی د جەژنا دە، ئەو هەول ددە ب ڕێ یا کە سێن بیانی کو

بەشداری جەژنێ نە ژ ئا خافتنێن وان، ل سەر وەلاتێ وان، ئەو بگەهینە ئارما نجەکێ و ل سەر سەدەما هەڤگر ێدانا بوو یەرێ، ئاگە هداریێ بدە. کالیماخ، د بەر هەمێن خوە دە، خوە دو بارە نا کە، لێ هەردەم با بەتێ ب سەدەمی ڤە گرێ ددە و ژ بەر ڤێ چەندێ ناڤێ ئێلیگیا وی "سەدەم" بوو.

ئەم نوه بوونێ، د ئێلیگیێن دن دە، یێن کالیماخی دبینن، یەك ژ وان ب ناڤێ " گولییێن بێرێنیکا" یە. بوو یەرا وێ ژی ل سەر دە ما چار بوو تولێمێ سێیەمین ییڤرگێت کو تێتە ل سەر عەرشێ مسرێ و زوو ب زوو ب هەوا لەشکەری ڕادبە. هەڤژینا وی یا جوان پۆڕێ (پرچا) خوە ژێ د کە و ژ خوداڤە ندان ڕە د کە قور بان، ژ بۆ هە ڤژینێ وێ ب سەلامەتی ژ جەنگێ بزڤڕە. لێ گولییێن وێ وندا دبن، ژ بەر وندابوونا وان، کەس سووچدار نەبە، ئا سترانۆم (پێ شبین) دبێژیت کو گولی چوونە ل سەر ئاسما نان. ل وڕ ستێرکەکە نوه دهێتە دیتن.

ئەڤ ئێلیگیا ب ناڤێ " گولییێن بێرێنیکا" ب شێوەیێ د یالۆگێ هاتیە نڤیساندن. "گولییێن بێرێنیکا" خوەستەکا خوە دیار دکە کو ڤەگەڕە ل سەر سەرێ خوەدیا خوە، نەڤی کو ئەڤ خوەستەك دبە مایتێکرنا ڤیانا خودایی.

ئەم پێ دزانن کو هەلویستا کالیماخ، ژ ڕوونشتنێن ئایینی، پڕێ جاران نەگەتیڤ بوو و ئەڤ هەلویست د ئێپیگرامێن وی دە ژی تێنە د یتن. ئەو، د ئێك ژ ئێپیگرامێن خوە دە وەها دبێژە:

- "ئەڤ هاریدانتە، ل ڤڕ ڤەشارتیە؟".
- "هەگەر تو ل کوڕێ ئارینی یێ کیرێنی، دگەڕی ئەو ل ڤڕایە".
- "هریدانت، بێژە چ ل بن عەردێ دە هەیە؟".
- "گەلی ل ڤڕ تارییە".
- "ڕییا کو دچو ئاسمانی هەیە؟".
- "نا، ئەڤ دەرەوە".
- "لێ پۆلۆتۆن؟".

- "چیرۆکە! ".
- "دە بەلا خولی سەرێ مەبە! ".
کالیماخ هۆستایێ ئێپیگرامێ بوو. ئەڤ ڕەنگێ ئەدەبی کو ل سەر کێلیا گۆڕا دهاتە نڤیساندن، هەیامێ بەرێ ب پەسندایینا کو د گۆڕێ دە ڤە شارتی دهاتە نڤیساندن. لێ وەکو مە ل سەری دیت، ئەم حەنەك و هزرەکە کوور پێکڤە د وێ ئێپیگرامێ دە دهێتە دیتن.
د ئیپێگرامێن خوە دە، کالیماخ جارنا ل سەر خوداڤەندان و جارنا ژی ل سەر چار و دۆستێن خوە دنڤیسینە. فەرە بێتە گۆتن کو د ئەدەبا قۆناغا ئەلەکسەندەریێ دە، نە هەر شاعر د گەل دبستانا کالیماخ یا شعری بوو. یەك ژ وان شاعران ئاپۆلۆنی رۆدۆسکی بوو.

ئاپۆلۆنی رۆدۆسکی

(نێزی 295 - نێزی 215 ب.ز):

ئاپۆلۆنی رۆدۆسکی ژی شاعرێ زانیار بوو، لێ دژی بەرنا مەیا کالیماخ یا ئەدەبی بوو. ئەوی دگۆت، د ڤێ قۆناغێ دە ژی (قۆناغا کو ئەو تێدا بوو)، دشێت بەرهەمێن ئێپۆسی یێن مەزن بهێنە نڤیساندن و داستانا خوە یا ب ناڤێ "ئارگۆناڤیتکا" ل سەر بنگەهێ سوژێتا ناس و گەلەك جاران ب کارهاتبوو، دنڤیسینە. ئەو ل سەر گەڕیانا یاسۆن یا ل زێڕ و هەڤدیتنا ب میدیایێ ڕە کو ل دووڕە هەڤ دڕەڤینن و بەرێ خوە ددن یۆنان.
داستانا ئاپۆلۆنی بەردەوامە کەنموونایی یە ژ یێن قۆناغا ئەلەکسەندەریێ یە. شاعرێن زانیار ژبلی کەرەستا ناس، ئەو تاڤلۆیێن ژیانا ڕۆژانە و دیتالێن ئیتنۆگرافی و جوگرافی ژی دەرباسی بەرهەمێ خوە یێ داستانی دکە. ئەو هەول ددە کو شێوازێ ئێپۆسا کەڤنارە تێدە بپارێزە، لۆما ژی رۆلا خوداڤەندان، د داستانا وی دە هەیە. ئەو خوداڤەند، ژیانێنە. لێ

دووری هەستێن ئایینینە، هەما بێژە ئەو کەسێن سەردەما شاعر ب خوە نە. خوداوەندێن ئاپۆلۆنی نە وەکو یێن هۆمیرن، ژ خەلکێ دوورن و پەیوەندی ل گەل وان نینن.

داستانا ئاپۆلۆنی ب شێوەیا ئاڤاکرنا خوە ژی (ئانکو کومپازیسیا) نە ئالۆزە و ب چ هزرێن ڤەشارتی نەگرێدایە، ئەو ژ بیستکا چوویینا گەمیا ئارگۆ دەست پێ دکە و ب ڤەگەڕا وی، ب دووماهیەک دهێت. ئەرێ، خێزا سوژێتێ مینا خێزا سوژێتا ئۆدیسێیە، لێ ئەو نەشێت قەهرەمانیا بەرێ ڤەژینیت. یاسۆن بەرۆڤاژیا ئۆدیسێیە، ئەو بێ بڕیارە و حەتا کەتیە ژی، لێ وێنەکێشیا میدیا بێتر سەرکەفتیە، ژ بەر کو ئەو جیێ بالکێشیێ ل دەف نڤیسەری ب خوەیە.

داستانا ئاپۆلۆنی، ژ یا هۆمێر ب نەبوونا ئاریشێ و هەبوونا دەروونییێ ل دەف قەهرەمان، جودا دبە. هەگەر، ل دەف هۆمێر هزرا نەتەوەیی و قەهرەمانی ژ هزرێن سەرەکی د داستانێن وی دەنە، لێ ل دەف ئاپۆلۆنی حالەتێ دەروونی یێ قەهرەمان یێ هەری گرنگە. ژ خوە، ئەدەبا ئەلەکسەندەریێ، یەک ژ یاردەیێن نوھ کو دەرباسی ئەدەب کربوو ئەڤ حالەتێ دەروونی ل دەف قەهرەمانی بوو. دووڕە ئەڤ د یارە د قوو ناعێن ئەدەبا دن دە تێتە دیتن و ب تایبەت ل دەف شاعرێ بێرگیلی.

ب خوە، نەرازیبوونا ژ ژیانا ریال (واقعی) کو ئەو تێدە دژیا، هشت کو شاعر پڕێ جاران بەرێ خوە بدن بابەتێن سروشت و گوندایەتیێ. ڕەڤینا ژ باژێڕی و چوویینا گوند، ڕەڤینا ژ ژیانا سیاسی و نێزیکبوونا ژ ژیانا فوکلۆری بوو کو هشت بەرێ خوە بدن ئەدەبا بووکولی (ژ گۆتنا بوولوکوس هاتیە واتا یا شڤان دستینە). ئەدەبا شڤانی یەک ژ رەو شتێن ئەدەبا ئەلەکسەندەری ژ قۆنا غا ئێلینیێ بوو. و شاعرێ مەزن یێ ڤێ ئاراستا ئەدەبی فیۆکریت بوو.

فیۆکریت

(داویا نیڤێ پێشین ژ سەدسالا سێیان ب.ز)؛

فیۆکریت دامەزرێنەرێ ڕەنگێ ئەدەبی ئیدیالی بوو، ئیدیال ژی واتا یا تاڤلۆیێ د ستینە. ژ خوە، وێنەکێ شیا ژیا نا بێ پ ێژن (بێ دە نگ) کو ل سروشتێ دەرباس دبە ژ ڤی ڕەنگێ ئەدەبی ڕە، د بە با بەت. فیۆکر یت، هەر وە ها ژی ئاخافت نا شڤانان ل سەر ئەڤینێ، ل گەل هەڤ دەربا سی ئەدەبا قۆناغا خوە کر و یەك ژ تایبەتیێن سەرەکی یێن ئەدەبا فیۆکر یت ل هەڤ هاتنا هارموونی د ناڤەبەرا ناڤەرۆك و شێوەیێ دایە. ئەڤ دیاردەیێن نوھ، د ئەدەب دە، د دو تاڤلۆیێن فیۆکر یت دهێت د یتن: "تیری سیس" کو ل سەر ناڤێ پرسۆنەکێ ژ پرسۆنێن ڤی ئیدلی ب ناڤ بوو یە، د یالۆگ د ناڤبەرا دو شڤانان دە چێ د بە کو د چار چۆڤا ژیا نا ڕۆژا نە و ستڕانێن ئەڤینی دە دمی نە. ئ یدلیا دو یەمین ژی، ل سەر حەزکرنا " پۆلیفێم"ە، ئەو ژی شڤانەکە ژ گالاتێ کو ئەو ژی بویکا دەر یایێ یە. ئەو بەر بەراڤا دەر یایی درۆنیت و ب گۆتنێن هەری ئەڤینی ب ئەڤیندارا خوە ڕە دئاخ ڤە، ژ بۆ کو ئەو بێ تە دەف وی. ئەڤ تاڤلۆ یا، ب هە ست د شێت بب یت یەك ژ وان بەر هەمێن سینیمینتال (عاطفی). ژب لی فیۆکر یت، ژ شاعرێن قۆنا غا ئەلەکسەندەریێ هێرۆد هەیە ئەو نڤی سەرێ پەخ شانا "می ما"(1) یە. کو د بن باندۆرا نڤی سەرێ سی سیلی سۆفرۆن (سەد سالا پێن جان بەری زاینیێ)

(1) میمۆس تەقلید، لاقرد، لاقردی، لاسایی کرن، ڕەنگەك ژ ڕەنگێن ئەدە با یۆ نانی یا کورت کو شێوەیێ کۆمیدی دستاند، سەدسالا پێنجا بەری زایینی دەست ب هەبوونا خوە کربوو و د بەرهەمێن سۆفرۆن دە شێوە یێ خوە یێ ئەدە بی د ستینە. و د قووناغا ئێلینی دە گەش د بە. سەد سالا (3-4 ب.ز) ل ڕۆژ هەلاتێ بەلاڤ دب یت و سەدسالا ئێکێ بەری زایینێ ل رۆمایێ قەهرەمانێن وی دبن کەسێن نزم و کۆلە.

نڤیسی بوو. هێرۆد ژی، بەرێ خوە ددە ژیانێ و وێنەکێشیا ژیانێ مینا کو هەیی دکە (وەك رێبازا ناتۆرالیزمێ). هێرۆد تاڤلۆیا ژیانا رۆژانە پێشکێش دکە و وەکو داب بەرهەمێن وی ب پرسۆنەکی یان ژی دو پرسۆنان بوو. و ب ستیلێ خوە ژی، هێرۆد هەول ددە کو لیریکا تراژیدیا و پەیڤە جوانیێ ب شێوازێ بلند بنڤیسینە. لێ ئەوی، "میما"، د شانۆیێ دە (لیستك و ئاماژێن دەستان ئان ژی ئاخفتنا ب دیالۆگێ) کو هیرۆد دانیبوو ژ ئەدەبناسان حەتا نو کە نەدیارە، ئەو ژ بۆ پێشکێشکرنا شانۆیێ بوو یان ژی بۆ خواندنا دەربرینێ بوو. هین بەرسڤا ڤێ پرسێ نەهاتیە دان.

پێشکەتنا ئەدەب، د قۆناغا ئەلەکسەندەریێ دە، ب ئاواکی گشتی دابوو سەر رێیە کە نوه، د ئەدەب دە، چەند درووشم و پرس دانینە ل بەر ئەدەبناسان و گەلەکی ب خۆرتایی سێ پرس دهاتن گەنگەشەکرن:

1- یا پێشی ل سەر دلێما (ئەرك) ئەدەب. د قۆناغا پۆلسێ دە، رۆلا هیندەکرنێ، ژ بۆ ئەدەب ڤەدقەتاندن. لێ د قۆناغا ئەلەکسەندەریێ دە، دلێما ئەدەب ب کەیف و حالخوەشیێ دە ددیت. هەمبەری ڤێ هەلویستێ کەس هەبوون کو د گۆتن گەرەك ئەدەب ب دلێما ئەخلاقی، ئانکو پەروەردەکرنێ رابە. ب ڤێ پرسێ گرێدایی، پرسا دویەمین هاتە هۆلێ:

2- ئەو ژی پەیوەندیێن، د ناڤبەرا ناڤەرۆك و شێوەیێ دە. دبستانا کەڤن (وەك ئاستۆیکا) ناڤەرۆك گەرەك ئەخلاقی بیت، و شێوە هیندەکرن بیت. دەربرینا خوازەیی (مەجازی) و شێوازێ کارتێکرنێ. لێ د دبستانا نوه دە، دهاتە گۆتن کو ئارمانجا شاعری نە ئەوە کو وی تشتی ببێژە یێ چو کەسێ دن وی نەبێژە، لێ گەرەك ئەو وی تشتێ کو کەس نکاربە ببێژە، ببێژیت.

3- و پرسا سێیەمین، پرسا تەکنیکا هۆنەری بوو، ئانکو هۆنەریا هۆنەری، ئایا چ ل دەف شاعری گرنگە: بەهرەمی (مەوهیبە) یان ژی هۆنەریا هۆناندنێ (نەڤم).

نیۆبتۆلیێم ژ پاریانێ (سەدسالا سێیان ب.ز) مژوولی ڤان هەر سێ پرسان بوو، ئەوی ژ شاعران خوەست نە تەنێ وێنەکێشیەکە ئۆرژینالی (رەسەنی) دەینن، هەر وەها ژی ب ئاواکی ڕاستەڤینە و ڕاستگۆیی ڕەنگڤەدانا ژیانێ بکن. و ئەو بەردەوام دکە کو د ڕاستگۆییێ دە رۆل و دلێ ما ئەدەب یا هیندەکرنێ خویا دبە. و ئارمانجا دویەمین ژ بۆ ئەدەب کو کەیفخوەشی و ب هەلچوونێ کرتێکرن، ئەو دبێژە کو د ڤێ پرسێ دە، پێویستە نڤیسەر ب هۆستایەتیا شێوازێ ڤێ یەکێ بکە. ل ڤر، ژ بۆ شاعر چاوا هۆستایەتیا تەکنیکی پێدڤیەکە وەها ژی بەهرەمی (مەوهیبە). و د دویڤ ڕە مەرجەکی دن ل سەر هەر سێ مەرجان و ڕەوشتان زێدە بوو، کو د ئەدەبناسیێ دە ژێرە هاتە گۆتن: خەباتا بێی ئەتلاهی (بێی ڕاوەستاندن) ل سەر خوە و ل سەر بەرهەمان و هاریکاریا ڕەخنەگران ژ بۆ ناسکرنا کێماسی و شاشیان، د ئەفراندنا بەرهەمی دە.

ل گەل کو بەرهەمێن نیۆ پۆلیێم نەهاتنە پاراستن ژی، لێ تیۆریا وی ج یێ خوە، د بنگەهێ بەرهەمێ شاعرێ رۆمانی گۆراتسی یا ب ناڤێ "زانیاریا ئەدەب" کو ل دەف ئەرستۆ ناڤێ وی "پۆیتیکا" بوو، گرتبوو.

هەگەر ئەم بالا خوە بدن مەرجێن نڤیسکاریێ، د سەردەما مە دە، ئەمێ بینن کو ئەو مەرجێن نیۆپۆلیێم ژ بۆ ئەدەب دانی بوون، حەتا نوکە گرنگیا خوە و ندا نەکرنە. ئەم پێ دزانن کو مەرجێن نڤیسکاریێ ژی ئەڤەنە: بەهرەمی، سەربۆرا ژیانێ، و خەباتا ل سەر بەرهەمان کو هەمی پێکڤە ژ بۆ نڤیسکاریێ مەرجێن سەرەکینە.

ئەم دشێن بێژن کو دبستانا ئەدەبی یا ئەلەکسەندەریێ، یەك ژ وان دبستانێن ئەدەبی یێن گرنگ د ئەدەبا یۆنانی دە بوو. و پشتی وێ ئێدی قۆناغا ئەدبا یۆنانی دبن دەسەلاتا رۆمانی دە تێت.

ئەدەبا یۆنانی
د قۆناغا ئمپراتۆریا رۆمانی دە

ل نیڤێ سەد سالا دو یان ب.ز، یۆ نان کە تە بن دە سەلاتا ئمپراتۆر یا رۆمانی. زانیاری، ئەدەب و هەموو ژیا نا گیانی یا یۆ نانی قەیرا نەکا کوور دەر باس د کر. ڤالاهـ یا ژ یانێ و دووربوو نا ژ ئایینێ دهێ لە کو بیرەوەر یا رۆژهلات بهێ تە یۆ نانێ. د سەد سالا ئێکێ ژ زا یینێ، ل ئمپراتۆر یا رۆ مانی خاچەپەرستی ئایینێ کو بنگەهێ خوە ژ یا ئێلینی و جوهی یێ ستاندبوو، ل سەر خا کا یۆ نانێ بەلاڤ د بە. ئەڤ بیرەوەر یا نوهـ یا خوەدی شێوەیێ ئایینەکە گشتی، زوو ب زوو جـ یێ خوە د گرە و ل ئمپراتۆر یا رۆ مانی د بە ئایینەکە سەرەکە.

گەرەك بێتە گۆتن کو رێڤە بەریا بەرێ رۆ ما، ژ کە سێن کو پـ شتگریا هۆنەر و ئەدەبێ دگرتن. ب تایبەت، ژ وان نڤیسەران رە دبوون هاریکار یێن کو د بەرهەمێن خوە دە، ڤەدگەڕیان سەر کۆکا کولتۆرا کەڤنارە. ئەڤ ئارستە ژ بۆ پێشکەتنا کولتۆرا یۆ نانی هاریکاریە کە مەزن بوو و د سەد سالا ئێکێ زایینی دە، رێبازەکە نوهـ کو زمان و شێوازێ پەخشانا ئاتیکا ژ خوە رە د کن

بنگەھ، چێ د بە. ئەڤ رێباز د بن تێرمێ (ئ صطلاحێ) ئاتیکیزمێ (دەڤەرا ئاتیکا) دهێتە نیاسین.

ئاتیکیزم:

ئاتیکیزم بەرسڤەك بوو بەرانبەری ئارستەکە شێوازی کو گرتبوو ل سەر ئەدەبا ئاتیکی، ئەو ژی، ڤەگەڕا بەر ب "کلاسیکێ" ڤە، ئانکو بەر ب "کەڤناریتێ" ڤە لاساییکرنا "کەڤنارێ"، یەك ژ درووشمێن ڤێ بزاڤا ئەدەبی بوو. بەری ھەر تشتی، ئاتیکیزم ب ریفۆرما زمانێ ئەدەبی دهاتە نیاسین. ئەو بێژە و شێوەیێ ئاڤاکرنا رستێ کو ل دەف نڤیسەرێن پەخشانێ یێن ئاتیك کو ب کار نەھاتبوون، ژ فەرھەنگیا زمانێ نڤیسینێ دهاتە هاڤێتن. زمانێ ئەدەبی یێ پەخشانا ئاتیکی ئەو بوو یێ کو د سەد سالا (4-5 ب.ز) ژ زمانێ زیندی یێ ئێلینی دهاتە جوداکرن. د ڤی واری دە، ئاتیکیزم ڤالاهیەکێ د ناڤبەرا زمانێ ئاخفتنێ و زمانێ ئەدەبی پەیدا دکت. و ب ڤێ یەکێ زمانێ کۆما ژۆر ژ زمانێ کۆما ژێر هاتە ڤەقەتاندن. سەرکەفتنا ئاتیکیزمێ، کارتێکرن و شۆپا خوە د پاشەڕۆژا زمانێ یۆنانی دە هشت. دوئالیزم (بێژەیەکە لاتینیيە دو ئالی، دو دەسپێکێن دەسپێکان، ئانکو یەك ژ یەکێ ناخۆ). زمانێ نڤیسینێ و یێ زیندی، د زمانێ یۆنانی دە کو دویڤ ڕە ھەمی قۆناغێن دیرۆکی دانە ل بەر خوە، (ژ داویا قۆناغا ئەنتیك حەتا بگەھە قۆناغا بیزەنتیان و سەدسالا نوزدان).

سەدەما ڤەگەڕا بەر ب کەڤنار ڤە، دەست نڤیسێن ئەدەبا ئێلینی تەلەف (ھەڕفی، ژ ناڤچوون) بوو، لێ بەلێ تەنێ ل مسرێ کو ل سەر پاپیرۆسێ ھاتبوو نڤیساندن، خوە پاراستن، ئەڤێ ژی ھشت کو ئاگەھداریا مە ل سەر قۆناغا ئێلینی یا ئەدەبی چێ ببە.

د وارێ شێوازێ دە ژی، ئاتیکیان ھەمبەری پەیڤەجوانیا (ریتۆریکا) ئاسیایی دەف خوە ڕا بوو و ڕێیا دەربڕینێ و بێژەیێ ددەسپلینەکە (نظام)

هشك دەرباس كر و بەلگەناما هەری گرنگ یا ڤێ بزاڤا ئەدەبی لێكۆلینێن ریتۆریكی یێن دیۆنیس گالیكارناس بوون. ئەو نڤیسەرەكی یۆنانی بوو، د سەدسالا (سیێ، ز) ل رۆما دما و یەك ژ حەزكرێن كەڤناره پرۆتارخ بوو.

پرۆتارخ

سالا (46-127 ز):

كو گەلەك ب رۆمایێ ڤەگرێدایی بوو و د فەلسەفا خوە دە مۆرالیست (ئەخلاقی) بوو، و د دیرۆك نڤیسا خوە دە ئەو مژوولی ژیانا كەسێن ناڤدار كو رۆلا وان د دیرۆكێ دە هەبوو، دبوو.

تێتە گۆتن كو پرۆتارخ (227) بەرهەم نڤیسی بوون، ژ وان تەنێ (150) هاتنە پاراستن. ئە ڤە خەباتە كە مەز نە وەكو دابەشی ل سەر جەلەبان (كاتیگۆرا) دبە.

1- مۆرالی.

2- بیۆگرافی، كو بیۆگراف یا جەلەبێ پێشین دەستنیشان د كە، لێ هندەكێ دقەت تێدا نینە، ژ بەر كو نڤیسینا ڤی جەلەبی نە تەنێ د وارێ مۆرال دە یە، هەر وەها ژی ل سەر پرسێن ئایینی، فەلسەفی، پەروەردەیی، سیاسەت، دنیایا گیانەوەران، مۆسیقا و ئەدەب.

ل سەر پرسێن ئەدەب، پرۆتارخ وەكو مۆرالیست نێزی وی د بە. لێ بەلێ گرنگیا بەرهەمێن پرۆتارخ نە د ئەدەبا وی دەیە. لێ د بەرهەمێن وی یێن بیۆگرافی دە یە. ئەوی بەراوردیا ژیانا دو كەسان دكر و دنڤیساند. ئەڤ ژیانا بەراوردی خەلەكەك ژ ژیانا ناڤدارێن یۆنانی و رۆمانیان بوو. هەر وەها ژی، ئەوی ل سەر ژیانا كەسان یێن نەنیاس ژی نڤیسی بوو، كو دیارە ئەو نڤیسینێن قۆناغا وی یێن پێشین بوون.

گەرەك بێتە گۆتن كو بژارتنا كەسایەتی یێن دیرۆكی و بەراوردیا وان ب هەڤرە، ب حوكمێ مەقام و رۆلا وان یا دیرۆكی بوو. وەكو نموونە

بەرانبەریا ژیان و کەسایەتیا ئەلەکسەندەرێ ماکیدۆنی ب یۆلیس سێزار ڕە. ژ بەرهەمێن وی یێن بیۆگرافی یا بەراوردی (23)ێ جۆت گەهشتنە مە، ئانکو ژیان و خەباتا (46) کەسان.

ئەڤ ژانر، وەکو تێگەهەکە نووچەدایین بوو و ژ نڤیسینێن سەردەمێن جودا دبوون، ژ بەر کو ئەو تێگەه سەر کەسێ ئیندیڤیدوال (تاکا یەتی) کو د هەیامێ ئەنتیک دە دەرباس دبوو.

پرۆتارخ یەك ژ نڤیسەرێن کو بەرهەمێن وان پەی وی وەکو سوژێت ب کار هات. نڤیسەرێن کو بەر هەمێن پرۆ تارخ د بەر هەمێن خوە دە ب کارئانینە: شکسپیر، کۆرنێل و راسین بوون.

لۆکیان

(180-120 ز):

لۆک یان، د وێ قۆنا غا دیرۆ کی دە، نا ڤەکی د یار بوو، و دووڕە ناڤێ ڤالتێرێ کلاسیك یێ ناڤدار، لێ بوو، ئەو ژی ژ بەر کو ڕەخنەیێن خوە یێن ژەهرینی دژی هەموو وارێن ئیدۆلۆژیا سەردەمێ هەبوو. ئاگەهداریێن کو ل سەر بیۆگرافیا وی پڕ کێمن و یێن کو هە نە، ئەوی ب خوە، د بەر هەمێن خوە دە دەستنیشان کرینە. ئەو گەه ب ئاواکی ڤەکری ل سەر ژیا نا خوە دبێژە و گەه ژی ب شێوەیێ پێکەنینێ. و تێتە گۆتن کو وی یا ل سەر تشتێ ب ژیانا وی ڤە گرێدایی بوو دنڤیساند، یان ژی ل سەر تشتێ کو ددیت.

لۆکیان سالا (120 ز) ل سافۆ ساتێ ژ دای یك بوو یە، و ب ئە سلێ خوە سۆری‌یە. باڤێ وی پیشەکار بوو، و ئاپێ وی ژی نیگارڤان بوو. پێشی ئەو ل بەر دەستێ ئاپێ خوە خەبتی، لێ کەنگی کەڤرێ نیگارەکی شکاند ڕەڤیا و دەست ژ ڤی کاری بەردا.

ل مامۆساتێ، باژارێ کو لۆکیان لێ هاتبوو دنێ، ئەو سۆرییێن کو ببوون یۆ نانی و وە ها ژی گەلێن دن هەبوون. و ل ڤر ژی، کام پا لە شکەری یا

رۆماذ یان هەبوو. ئەڤ هەمووژ لۆکیان ڕە بوو نە ئالیکار کو ئەو ب بچووکاتی فێری زمانێ یۆنانی و لاتینی ببە. و کەنگی لۆکیان ژ دەف ئاپێ خوە دەرکەت، باڤێ وی ئەو هنارت ئییۆنیا کو ب دبستانێن ریتۆریکی دەنگ دابوو.

دووڕە لۆکیان خوەندنا خوە ل سمیرنێ و ئێفەسێ ددۆمینە، و ل ڤڕ ب تایبەت شاگرد فێری نڤی سینا با بەتان ژ هزرا خوە، د کرن. ل وڕ ژی، زانینەکە باش و فرەهـ یا لۆکیان ب زمانێ یۆنانی ڕە چێ د بە. ژ خوە، ئەو سەرمیانیا (زەخیرە، سەرمایا) فرەهـ ژ فەرهەنگیا زمانێ یۆنانی، هشت ئەو ببە یەکەمین نڤیسەر ب دەولەمەندیا فەرهەنگا خوە یا زمانی.

لۆکیان ل گەلەك دەڤەران گەڕیا، حەتا ئەوی جیێ خوە ل ئەتینایێ وەکو مامۆستا گرت. ئەوی وانێن خوە، د وارێ ریتۆریکا دە، ددان. لێ د قۆناغا داوین ژ تەمەنێ وی، ئیمپراتۆرێ رۆما ئەو هنارت مسر و ل وڕ بوو دادگەر.

ژ بەرهەمێن لۆکیان (84) بەرهەم گهشتنە مە و ب ئاواکی هۆیی ل سەر سێ قۆناغان، تێنە دابەشکرن:

قۆناغا ئێکێ ژ بەرهەمێن لۆکیان ریتۆریکی بوون، و کەنگی د (40) سالیا خوە دە، ژ ڤێ زانیاریێ بێ ئومێد بوو، دەست ب فەلسەڤێ و بەرهەمێن ساتۆری کر. (ئەدەبناس ڤێ دکن قۆناغا دویەمین). د قۆناغا سێیەمین دە، لۆکیان دیسا ڤەدگەڕە ریتۆریکا و فەلسەفا ئیپیکۆر، لێ بەلێ خەباتا وی یا سەرەکە دبە ئەدەب ب گشتی و بسپۆریا وی یا دادوەریێ.

ژ بەرهەمێن لۆکیان یێن کو گهشتنە مە، ڕەنگڤەدانەکە ژ قەیرانا ئیدیۆلۆژی یا جڤاکا ئەنتیکە. و ژ شێوەیێ ئەدەبی یێ هەری ل دەف وی هەزکری دیالۆگە. (نیاسە، دیالۆگ وەکو ژانر، ژ ئەفلاتوونی دەست پێ کریە، لێ ل دەف لۆکیان شێوەیێ خوە یێ بنیەوی دستینە و ب کەرەکتەرێ نەهێنییێن ئەڤینێیە). و ژ دیالۆگێن لۆکیان یێن کو د وی دەمی دە، شۆپا

خوه هـ شتبوون ئەڤە نە: "د يالۆگێن خوداڤە ندان"، "ئا خافتنێن ل سەر جيهانا مريان" و "زيڤسێ تراژيدى". د ڤان ديالۆگان دە، لۆكيان هێريشێ دبە سەر خوداڤەندێن ئەنتيك و تڕانێن خوه ب وان دكە و ب ئايينى يێن رەسەنى (ئايينێن بێ كتێب) ل دەڤ لۆكيان، ئاخافتنا خوداڤە ندان ل گەل هەڤ، نە دوورى ئاخافتنێن كەسێن خوەدى مەقامێن نزم د جڤاكێ دە.

ئەم ڤەرفێن (تڕانێن) لۆكيان بەرانبەرى ڕوونشتنێن ل سەر ئاخرەتێ، د هەيامێ ئەنتيك دە، د ديالۆگا ب ناڤێ "ئاخافتنێن ل سەر جيهانا مريان" دە دبينن. دە ئەم ڤى پەرچى، ژ ڤێ ديالۆگێ بخوينن:

"مێنيپ: كانى ئەو كەسێن كەشخە و جوان؟ وان شانى من بدە! ئەز نە ژ مێژ ڤە هاتمە ڤرِ (دەڤ وە).

هێرمس: مێنيپ، من وەخت نينە. لێ تەڤى وەها ژى، ل ڤرِ ل لا يێ ڕاستێ تەماشەكە! ل ورِ، گياتسنيت، نارتسيس، نيرێ، ئاخيل، تيرۆ، هێلێنا، لێدا و ب گشتى هەموو كەشخێن ئەنتيك، ل ڤرِ و ئەڤەنە..

مێنيپ: ئەز تەنێ هەستى و قەهفێن بێى لاش دبينم و ژ هەڤ نايێن جوداكرن.

هێرمس: لێ ئەون، ئەو كەسێن كو شاعران دا ڤێتن سەر وان، لێ ژ تە خويا دبن، كو ئەو نە جيێن ڕێزدارييێنە.

مێنيپ: هەما چاوا بە، كانى هێلێنا شانى من بدە! بێ يێ ئاليكاريا تە، ئەزێ نەدشێم وێ ناس بكم.

هێرمس: ئەڤ قەهف يێ هێليناييێيە .

مێنيپ: ئەڤ تێ وێ وا تەيێ كو ژ بۆ ڤى قەهفى، هەزار گەمى ب لەشكەران داگرتى، ژ هەموو ئێلادێ ب ڕێ كەتن، ئەو ڤاس ئێلينى و بەربەر هاتن كوشتن و ئەو ڤاس باژار هاتن وێرانكرن؟

هێرمس: مێنيپ، تە ئەڤ ژن ب ساغى نەديتبوو، هەگەر وێ چاغێ تە بشيا ئەو بديتا، تەيێ وەكو هەموويان بگۆتا: تەروادى و زارۆكێن ئاخيان،

ژ بۆ ژنەکە وەها، دێ حەتا حەتا بارێ ئێشێ هلدن. مانە کولیلك پشتی کو دچرمسن کی ل وان دنەڕە، وێ وان کرێت ببینە، لێ د دەما گەشبوونا خوە دە ئەو نازدار و جوانن.

مێنیپ: ژ خوە، ئەڤ من ماتمایی (مەندەهۆوش) دکە، چاوا ئاخایین تێ نەگهان کو پشتی دەمەکە کورت، ئەوێ بچرمسە.

هێرمس: مێنیپ، من وەخت نینە، فەلسەڤێ ب تە ڕە بکم، جییەکی ژ خوە ڕە بگرە، ئەو جیێ کو تو د خوازی و ل ور پالدە، و ئەزێ هەڕم پەی مریەکی دن". (ت)

لێ بەلێ، لۆکیان د داو یا ڕێیا خوە یا بەرهەمی دە، دەڤ ژ شێوەیا نڤیسینا ب دیالۆگی بەر ددە و بەرێ خوە ددە ئەدەبا پامفلێتی (pamfleti) کو ئەدەبەکە پرۆپاگەندی، جڤاکی و سیاسییە و ب ئاواکی رەخنەیێن هشك تێتە پێشکێشکرن. و لۆکیان، د ڤێ شێوەیێ نڤیسینێ، ب ئاواکی تڕانە، نێزی دیاردەیێن جڤاکی دبە. ل دەڤ وی، ئەڤ دیاردە ل سەر چ بن، بەلا ببن، هەر ب پێکەنین، ئەو نێزی وان دبە. ژ خوە، ژ بەرهەمێن کو ب ڤی ڕەنگی هاتیە نڤیسین ئەم دشێن "پەسنداییینا مێشێ" ب ناڤ بکن کو ئەو تێدە لاقردیێن خوە، ب سەفسەتاییێن نوه دکە و وان ب دەرەوین وەکو کەسێن ب زیان نیشان ددە.

ژ خوە، ئەو گومانیا کو لۆکیان دئانی سەر هەر تشتی و هەر کەسی، د بە دەستنیشان کەتنا نرخێن جڤاکی و قەیرانا گیانی. و نە ب دەورا کارتێکرنا بەرهەمێن لۆکیانی، ل سەر قۆناغێن پەی (پشتی) وی هەبوو. و ب تایبەت ئەم ڤێ کارتێکرنێ ل سەر قۆناغا رەوشەنبیری یا ئۆرپی دبینن.

---

(1) وەرگەڕاندن ژ زمانێ ڕووسییە.

رۆمانا یۆنانی یا ئەنتیك

ژ دەستپێکێ، پێویستە بێتە گۆتن کو چیرۆکبێژی و میتۆلۆژی کو د هەیامێ ئەنتیك دە، نیڤ فولکلۆری بوون و ب شێوەیا پەخشان د هاتن نڤیساندن، د پاشەڕۆژێ دە، ئەڤ هەموو بوونە ئامادەکرنەك ژ بۆ نڤیسینا رۆمانێ د ئەدەبا ئەنتیك دە. لێ بەلێ، گەرەك بێتە گۆتن کو ئەڤ تێرمن "رۆمان" د ئەدەبا ئەنتیك دە ب کار نەدهات و ئەڤ جارا پێشییە کو تێرمەنەك ژ دەرڤەیی زمانێ یۆنانی، ئەدەبنیاس ژ بۆ ئەدەبا ئەنتیك ب کارئانینە.

ئەڤ ڕەنگێ (ژانرێ) ئەدەبیی یێ هەری ب دەرەنگی، د ئەدەبا یۆنانی دە پەیدا بوو یە. ب خوە ئەدەبنیاس دیرۆکا هەبوونا رۆمانێ ڤەدگەڕینن سەدسالا (2-3 ز). ئەو ژی حوکمێ خوە ل سەر ڤێ یەکێ ددن، ژ چەند بەرهەمێن کو د ڤی واری دە، گهشتنە قۆناغا مە، ئەڤ ژی چەند ناڤ ژ وان بەرهەمان:

" چیرۆکا ل سەر حەزکرنا خێرێ و کالیرایێ" یا نڤیسەر خاریتۆن (دەستپێکا سەدسالا دووێ یا زایینی)، " چیرۆکا ئێفس" (سەدسالا دووێ زایینی) یا نڤیسەر کسێنۆفۆنت ئێفس، "لێڤکیپا و کلیتۆفۆنت" یا ئاخیل تاتی (داویا سەدسالا سیێ زایینی)، " چیرۆکا ئیفیۆپی" یا هیۆدۆر (نێزی سەدسالا سیێ زایینی) و "دافنیس و خلۆیا" یا لۆنگ (سەدسالا دووێ یان سیێ زایینی).

ئەڤ رۆمان هەموو ب شێوەیێ پەخشانێ هاتنە نڤیساندن، ب سوژێت و بابەتێن خوە ژی، پڕ نێزی هەڤن. قەهرەمانێن سەرەکە د ڤان رۆمانان دە، کەچ و خۆرتن کو هەز ژ هەڤ دکن و گەلەك ئاستەنگی دکەڤن پێشیا ڤێ

هەزکرنێ، لێ تەڤی وەها ژی، ئاگرێ ئەڤینێ د دلێن وان دە، ناڤەمرە و هەر د ئەڤینا خوە دە، ب هەڤ ڕە ڕاست دمینن.

دەستنیشانکرنا سوژێتێ، د رۆمانەکێ ژ ڤان رۆمانێن ل ژۆر ب ناڤکری، دبە دەستنیشان ژ سوژێتێن رۆمانێن دن یێن مایی. و وەکو نەموونە ئەمێ سوژێتا چیرۆکا ل سەر "هەزکرنا خێری و کالیریێ" یا نڤیسەر خاریتۆن، ب کورتی پێشکێشی وە بکن:

سیرا کۆزیان خۆر تەك و کەچەك هەبوون کو ب سپەهیبوونا خوە، چ جوانی ژ کە سی ڕە نەهـ شتبوون. و حەتا جار نا کالیرۆ یا ب حۆر یەکێ (خوداوە ندەکێ) د شبهاندن و خ یری ب ئاخ یل قەهرەمانێ هۆمێر ڕە. بنەمالێن هەردویان، ل باژاری خوەدی مەقامێن بلند بوون. ڤێ کەچێ و ڤی خۆرتی، ب لێهاتن هەڤ د یتن و ژ نەڕینا پێشین، ژ هەڤ هەزکرن. هەردو ئەڤیندار وەها بوونە حەیرانێ هەڤ، حەتا دانشورێن باژاری، دۆزا شووکرنا کالیریێ ب خێری ڕە، کرن. هەردو بنەمالان پە سندکرنا خوە دان. ئێدی ل ڤر، ئاستەنگی و نەخوەشی دەست پێ بوون. ئەو کەسێن کو بەرێ د هاتن دەستێ کالیرۆیا دخوەستن و وێ ئەو نەدکرن، دەست ب دەك و دۆلابان (فەن و حیلان) کرن. وان کەسان ب کەرەکتەرێ خێری یێ دلشەعەتیە (الغیرە) دزانین، لۆما ژی دەرەو و خرابی ل سەر کالیرۆ یایێ بەلاڤ کرن. ژ بەر ڤان گۆتنان، خێری شەڤا داوەتا خوە، خوە وندا دکە و کالیرۆ یا دا بەر لێدانێ. ئەو ژ بەر ڤێ لێخستنێ ژ سەر هشێ خوە دچە و کەسێن ل دۆرێ تێ گهشتن کو ئەو مر یە. ژ بەر ڤێ چەندێ وێ بن ئاخ د کن و ڤەد شێرن. دە ما ڤەشارتنا وێ، خێری پۆشمان دبە و دۆزا مرنا خوە دکە، لێ گو نەهێ وی ب بڕیارا کوشتنێ نەدان و ب ڤێ یەکێ ئەو ما.

د ڤێ ناڤبەرێ دە، کالیرۆیا، د گۆرێ دە، ب سەر هشێ خوە ڤە تێت و ل سەر ڤەدەرا خوە دگری. د ئەینی کات دە، چەتە تێنە تر با وێ ڤەدکن، دا کو مالێ کو ب کەلەخێ وێ ڕە هاتیە ڤەشارتن، ژ خوە ڕە بدزن. کەنگی ئەو

کالیرۆیا ساخ دبینن، وێ دەردخن و ب خوە رە ل گەمیێ سوار دکن و بەر ب بازارێ میلەت ڤە دچن. ل ڤر، ئەو کالیرۆ یا وەکو کۆلە دفرۆشن مرۆڤەکی کو ل بازاری خوەدی جاه و مەقامە، ناڤێ وی دییۆنیسە. دەسپێکێ ئەوی د کالیرۆیا دە ئافرۆدیتا دیت و ل بەر وێ نمێژ دکە، لێ کەنگی شاشیا خوە دنیاسە، ئێدی لێ خوەدی دەردکەڤە و ژ جێرییێن خوە دخوازە مقایەتییێ لێ بکن. و تێ دگەهێ کو ژنە کە وەها نکارە کۆلە بە، هە بە، نە بە ئەو هەموەلاتیە کە ئازادە، لێ ب قەدەرەکێ گەشتیە ڤێ رەوشا کو نەها ئەو تێدەیە.

ب ڤێ هزرێ و ژ بەر جواني یا کالیرۆ یا، دییۆنیس حەتا پلا خوە و نداکرنێ حەز ژێ دکە. و هەستەك وەها پێرە چێ دبە کو ئەوێ بێی حەزکرنا وێ نکار بە بژی. هەگەر ئەڤ حەزکرن نەچە سەری، حەتا ئەو ئامادەیە خوە بکوژە. د ڤێ ناڤبەرێ دە، کالیرۆ یا دزانە کو ئەو دوجانیە و بریارا کو ب دیۆنیس شوو بکە، دستینە، ژ بۆ کو زارۆك وەکو کۆلە نەیێ سەر رو یێ ئەردێ. دیۆنیس ژی، باوەری پێرە چێ دبە کو ئەڤ زارۆکێ هەفت مەهی، ژ وی چێبوویە. پشتی ڤێ یەکێ، ئێدی بوویەر ڤەدگەرە سەر خێری. ل سیرا کوزیانێ، خێری تێ سەر گۆرا کالیرۆ یا دبینە کو ترب ڤەبوو یە و ڤالا یە. ئەو دکە ڤە هەڤ، نزانە چ بکە. د ڤێ بیستکێ دە، سەرکێشێ چەتان فێرۆن، دیار دبە. ئەو تێتە گرتن و د بن دارێ لێخستنێ (ئشکەنجێ) دە مکور تێت کو ئەوی کالیرۆ یا ل بازارێ میلەتێ، وەکو کۆلە فرۆتین. خێری، یەکێ ناکە دو، پێرە پێرە، بەرێ خوە ددە وی بازارێ کو هەڤژینا وی لێ هاتیە فرۆتن.

ل بازارێ میلەتێ، خێری نیگارێ ژنا خوە دبینە و دنیاسە کو ئەوێ ب دیۆنیس رە شووکریە. یەك ژ خولامێن دیۆنیس کو ژێرە موخلسە خێری دبینە و دزانە ئەو کی یە. و ژ بۆ کو کالیرۆیا ژ ئەزبەنییێ خوە رە بهێلە گەمیا خێری وەکو یا دژمن ئعلان دکە و ب کۆمەك ژ شەرڤانان هێریشێ

د به سەر وی و وی دێ لی (ئێخ سیر) د گرن. دووڕە خـێری و هەڤالێ وی پۆلخارم وەکو کۆلە دفرۆشن.
کۆلێ دیۆنیسی، ژێڕە دبێژە کو خـێری هاتبوو باژارێ وان و د جەنگێ دە هاتە کوشتن (ل سەر فرۆتنا خێری وەکو کۆ لە، ڤەد شێرە). د یۆنیس، ب شێوەیەکی وەها ئاخافتنێ ب کالیرۆیا داژۆ، دا کو ل سەر کوشتنا مێرێ خوە بزانبە. ئەو ڤێ یەکێ ژێڕە دبێژە ژ بۆ کو حەتا حەتا وی ژ بیر بکە و ژ بۆ هاژکرنا وێ، ڕێ ددە وێ کو ڤەشارتنەك سیمبۆلی ژێڕە بکە.
دەما کالیرۆیا مژوولی ڤەشارتنا مێرێ خوە یێ بەری ب ئاواکی سیمبۆلی د بە، میتر یداتێ گار یایی وێ دبی نە (ژ   خوە خـێری ب   هەڤالێ وی ڕە پۆلیخارم، د وێ دەمێ دە، ل دەڤ میتر یداتێ کۆ لە بوون و د ئەردێ وی دە دخەبتین). و ب دیتنا کالیرۆیا، میتریدات، ژ بەدەویا وێ ژ سەر هـشێ خوە دچە و ب ڤەگەڕا باژارێ موەکاریا، نەما دشێت هزرەکێ ب تشتەکی دن بکە، ژبلی کالیرۆیا.
د ئەینی کات دە، هندك (کێم) ما بوو خەلکێن میتریداتێ خێری ب دار ڤەکن. لێ بەلێ، دەستێ خـێری، پۆلیتخارم ژ میتر یدات ڕە ل سەر ڕاستیا کەساتیا هەڤالێ خوە دبێژە. و هەما کو ناڤێ کالیرۆ یا دبهیزە، سەراسەر فەرمانا خوە ددە کو خـێری ژ دارێ ڤەکن. لێ کو میتر یدات ژ خـێری ڕە دبێژە کو کوڕەك ژ دیۆنیسی چێ بوون و داییکا وی کالیرۆ یا، ئەو دۆز دکە کو دیسا ب دارێ ڤە گرێدن و ب دار ڤەکن. ل ڤر، ئەو ئاخافتنەك درێژ، د دەر حەڤا هەڤژینا خوە دە دکە و دبێژە کو ئەو ل بەر وی گونەهکارە.
ل سەر خوەستەك و قەوتیا میتر یدات، خـێری نامە یەکێ ژ کالیرۆ یا ڕە ب ڕێ دکە. لێ بەلێ، نا مە دکەڤە دەستێ دیۆنیسی و ژ بەر کو ئەو د وێ باوەرییێ دە بوو کو خێری هاتیە کوشتن، ئێدی تەخمین دکە کو ئەڤ نا مە ژ لیستکا (یاریا) میتر یداتی ب خوە یە و ژ بەر چاڤنەباریا وی یە و هەزکرنا وی ژ کالیرۆ یایێ ڕە. ئەو گلـ یێ خوە ل بەر دە ستێ فەرناك کو ڕێ بەرێ

مەجلسا ليديا يە دكە. ئەو ب خوە ژی ل سەر كاليرۆيا مر يە. ئەو چارێ چاران (مەلكێ مەلكان) ئارتا كسێركس ئاگەهدار دكە كو ميتر يدات هەول ددە، هەڤژينا هەموەلاتيێ وی ديۆنيس ژ رێ ببە.

ئار تا ك سێركس، فەرمانا خوە ددە كو د يۆنيس و ميتر يدات، ل بەر دەستێن وی حازر ببن. د دادگەها كو چار ل با بل ل دارخستبوو ميتر يدات بەرا ئەت دكە، ژ بەر كو ئەوی خێری ساخ نەمری ئانيبوو، هەڤژينا وی كاليرۆ يا وی دنيا سە. لێ ديۆنيسی پە سەند نا كە هە ڤژينا خ ێری لێ ڤەگەرينە و وی ب كوشتنا كاليرۆيا تاوانبار دكە.

ل ڤر، چار برِيارا دادگەهێ گيرۆ دكە، ژ بەر كو ئەو ب خوە ژی دل دكەڤە كاليرۆيايێ و ناخوازە كو وێ ژ بابل ببن. خێری دو جاری هەول ددە خوە بكوژە، لێ دۆستێ وی پۆليخارم، هەردو جاران وی ژ مرنێ خلاس دكە.

ئارتا كسێركس هەول ددە ب رِيا دەڤ گرێدانێ دلێ كاليرۆ يا بكشينە ب ئالێ خوە ڤە، لێ ناگهێ ئارمانجا خوە. د ڤێ دەمێ دە، ئاگەهداری تێنە با بل كو مسر ژ فارسان ڤەقەتيا يە، ديۆنيس و ئار تا كسێركس بەرێ خوە ددن شەرِ و ل گۆرا داب و نەريتان، ژنێن چار و سەردارێن د شەرِ دە، ب وان رِە دبوون هەڤال.

كەنگی خ ێری، ب ڤێ يەكێ دزا نە، ژ بەر خە يدا (عاجز يا) خوە، ل تەنشتا مسرێ، د شەرِ دە رِادوەستە. و د چەند جەنگان دە، ب سەر دكەڤە. ئەو جيێن كو دكەڤن بن دەستێ خێری، كاليرۆيا و ژنا چار ب خوە ستاترا و هندەك ژنێن دن يێن سەرداران، ل ورِ تێنە ديتن. دەما كاليرۆيا ژ خێری رِە دبێژە كو ژ دەستپێكا دە، نە ديۆنيس و نە ژی چار نەديتنە، خێری ل سەر خيانەتا خوە ب چار رِە پۆشمان دبە و دا كو گونەهێ خوە بكرە، ژنا چار و ژ نێن كە سێن دن ل وان ڤەدگەرِينە و شەرِ د ناڤ بەرا هەردو لا يان رِادوەستينە.

کالیرۆ یا نامه یەکێ ب ڕ ێزداری ژ دیۆنیـ سی ڕە دنڤیـ سه، و سپا سیا وی دکه، ژ بۆ نێزیکبوونا باش پێڕە. و ژ بۆ کو دیۆنیسی هین بێتر نەئێ شینه، ژێڕە نابێژە کو کوڕك نه یێ وییه.

ئەڤ رۆ مان ب خوه شی و بەختیاری ب داوی د به، خ ێری و کالیرۆ یا ڤەدگەڕن سیرالوزیان و ب دلخوەشی پێشەوازیا وان تێتەکرن.

ئەڤ خێزێن بوویەران (سوژێت) کو مه ل دەف خاریتۆن د یت، ل دەف نڤیـ سەرێن دن میـ نا هێلـ یۆدۆر و ئاخـ یل تاتی ژی، تێ نه د یتن. د رۆ مانێن ئەنتیك، د ڤان واران ده، مینا هەڤن: قەهرەمانێن ئەینی رەفتاری، هەزکرنا ژ نەرینا پێ شین، مرن و ڤه شارتن، دووڕە هاتـ نا چەتان و ڤەکرنا گۆڕێ و دیتـ نا مر یێ نەمری. فرۆتـ نا قەهرەمانان وه کو کۆ له، هەبوونا دۆ ستێن دورست، کۆ لەیێن موخلس، هەو لدانا خوەکو شتنێ، و قەهرەمانا ژن د ڤان رۆمانان ده پڕ جوانه و کی وێ دبینه، دل دکەڤه وێ و ل سەر د ین د به. و ئیخلاسا هەردو ئەڤینداران، هەردەم د نهال و نه قەبان دەر باس د به، لێ چ ئا ستەنگ د کەڤن پێ شیا وان، هەردەم ئەڤینیا وان ژ هەڤ ڕه، پا ڤژیا خوه دپارێزه. و هەموو رۆمان وەکو هەڤ ب خوەشی ب داوی دبن.

ئەڤ دەستنیشانێن رۆمانێن یۆنانی یێن وێ ڤۆنا غا دیرۆ کێ نه. ئەرێ، دیاردە و رەوشتێن مینا هەڤ د وان رۆمانان ده، تێنه دیتن، لێ جودا بوون د شێواز و رەو شا کو قەهرەمان تـ ێڕە دەر باس د بن، هه یه. ئەڤ رۆ مانێن یۆنانی، ب ئاواکی هۆیی (مەرجی) ئەم د شێن بـ ێژن کو یێن موغا مەراتان، ئەم دبێژ نه هۆیی ژ بەر کو د ڤان رۆما نان ده موغا مەره ب خوه نه ئارما نجه. یا ڕا ست ڤابۆ لەك (بنـ گەهێ بوو یەران) ژ داب و نەریتان تێ تە ستەندن دا کو نڤیسەر بکاربن کەرەکتەرێ وان، چ باش و چ لاواز یا وان بده خویاکرن. یا ڕا ست گەرەك ئەڤ رۆ مان ب رۆ مانێن ئەڤینی بێ نه نیا سین. پێوه ندی و نێزیکبوو نا مرۆ ڤی د ڤۆنا غا نوه ده، کو د ڤان رۆما نان ده خوەش خویا دبن، ئەڤ گرنگه ژ بەر کو ئێدی مرۆڤ کی د به، یێ ئازاد یان

ژی یێ کۆلە، خوەدی نرخێ خوە یێ تایبە تە و جڤاك بـێی وان، ب پێشدە نەچە.

لێ تەڤی وەها ژی، ئەڤ ڕەنگێ نوە، د ئەدەبا یۆنانی دە، د وارێ دانینا ئاریێ شێن ج ڤاکی دە، نە ب ئا ستا ئەدەبا کلا سیك یا ئەنتیکە. ڤێ گا قەهرەمانێن جڤاکی هەبوون، و ئاریشێن مەزن ل بەر وان دهاتن دا نان. لێ رۆمانا وێ قۆناغێ تەنێ ئاریشێن کەسان ژ خوە ڕە دکرن با بەتێن سەرەکە، بێی پەیوەندی ب ئاریشێن جڤاکی هەبە. ئەڤ ژی، ب ژیا نا هەردو قۆناغێن دیرۆکی یێن ژ هەڤ جودا ڤە، گرێدایی بوو.

ل ڤرێ، گەرەك بێتە گۆتن کو پشتی رۆمانێن ب ڤی شێوەیی، ئێدی قۆناغا بەر هەمێن کو ب تەعلیمێن ئایینیا خاچپەرەسیێ گرێدایی بوون، پە یدا بوون. و ژ دەر ڤەیی چار چۆڤا قالبێن ئایینی دەرناکە ڤە. و ئەو دژبەریا د نەڕینان دە کو د ڕێبازێن هۆندرێ خاچپەرەسیێ دە، چێ د بوون، د رۆمانێن ڤێ قۆناغێ دە جیێن خوە دگرن. لێ بەلێ، ل گەل کو نڤیسەرێن ڤێ قۆناغێ، ب بیرەوەریا خوە خاچپەرەستن ژی، لێ د ئەفراندنێن خوە دە، دووری رەوشت و تایبەتیێن ئەدەبا ئەنتیك نە د چوون. ژ بەر ڤێ چەندێ ئەڤ ئەدەب ژی وە کو پەر چاك ژ ئەدەبا ئەنتیك تێ تە د یتن. و ئەدەبا ئەنتیك یا یۆنانی ب ڕوونشتنا خاچپەرەستیێ ب داوی دبە.

ژێدەر

1- ئا. ف. لۆ سێڤ: ئەدەبا ئەنتیك، وە شانا (ئۆمێ گا)، مۆ سكۆ سالا 2005.

2- گ. گ. ئانیتكۆڤا، شارۆڤا و ڤ. س. دورۆڤ، وەشانا (ئاكادیمیا) مۆسكۆ و بترس بۆرغ، سالا 2005.

3- ئا مەدەكار: ئا. ئا. نێ مارد، ئەف سان و چیرۆكێن یۆ نان و رۆ ما كەڤنارە، وەشانا (پراڤدا)، مۆسكۆ، 1987.

4- ی. م. ترۆن سكی، دیرۆ كا ئەدەبا ئەنتیك، مۆ سكۆ، (دبستانا بلند) سالا 1988.